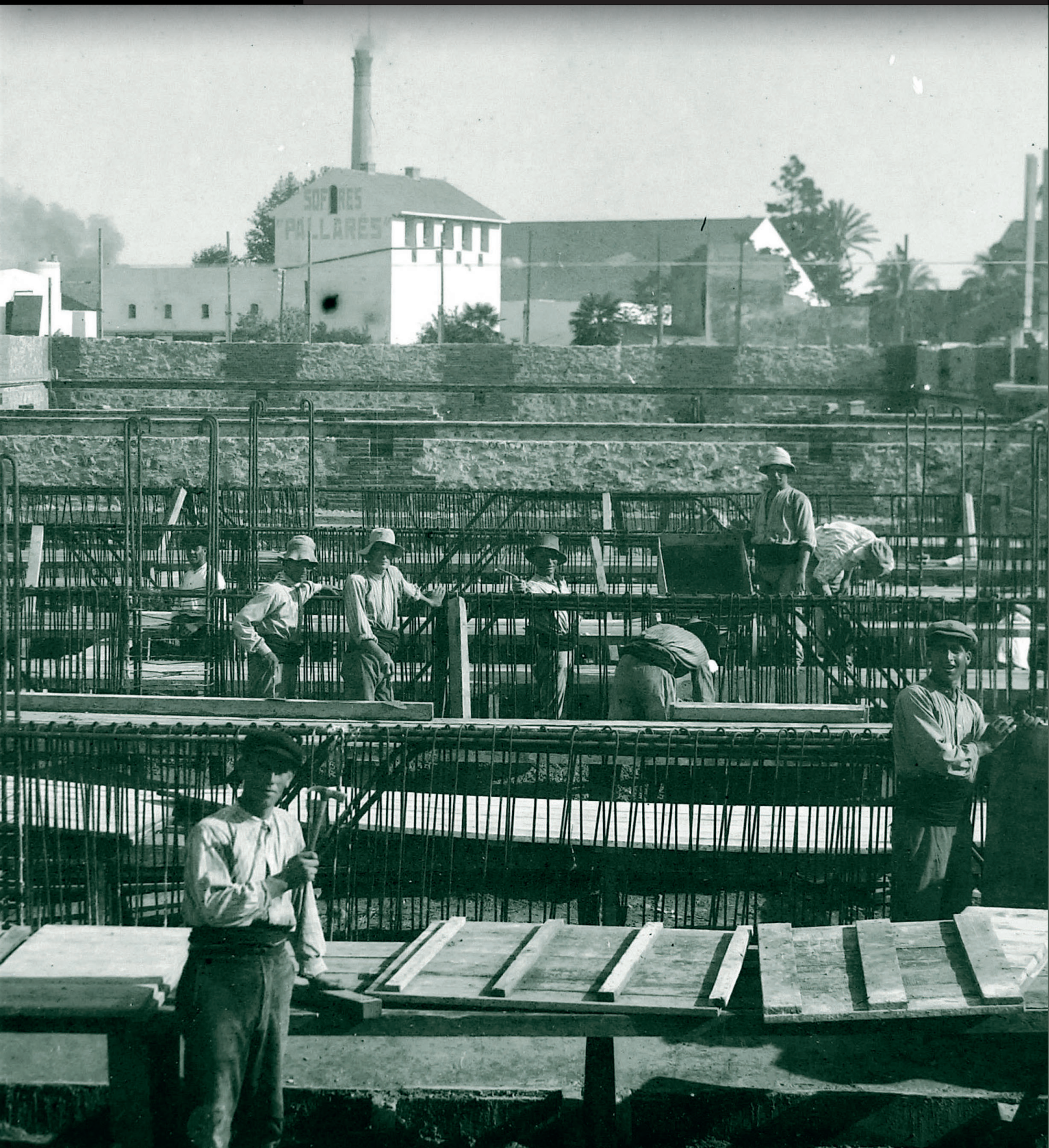
2022 // **20 €** // ISSN 1136-7865

54

KESSE

CEHSGO ▪ Cercle d'Estudis Històrics i Socials Guillem Oliver

KESSE

Número 54
Tarragona, 2022

Editat amb el suport de
la Fundació Privada Mútua Catalana

Amb la col·laboració de
l'Arxiu Històric de la Ciutat de
Tarragona de l'Ajuntament de Tarragona
i de Publicacions de la Universitat
Rovira i Virgili

Edició
**CEHS Guillem Oliver
del Camp de Tarragona**
L'Arxiu, M2, Espai Tabacalera
Av. Vidal i Barraquer, s/n
43005 Tarragona
Tel. 977 29 62 30

Contacte
info@guillemoliver.com
www.guillemoliver.com

Dipòsit legal
T-160-1995
ISSN 1136-7865
EISSN 2014-2048

Punts de venda
Tarragona: Llibreria La Capona.
Reus: Llibreria Galatea
i Llibreria Gaudí
Internet: www.altair.es

ÍNDEX

ELS ROTSPANIER

TREBALLADORS REPUBLICANS FORÇATS PER L'ALEMANYA NAZI DURANT LA SEGONA GUERRA MUNDIAL

Jaume Camps Girona

En aquest article s'analitza la història dels grups republicans exiliats a Europa que van acabar sent treballadors forçats per l'organització Todt de l'Alemanya nazi en la construcció del Mur Atlàntic durant la Segona Guerra Mundial.

This article analyses the groups of Spanish republicans in exile in Europe who ended up being forced labour for the Todt organisation of nazi Germany to build the Atlantic Wall during World War II.

PARAULES CLAU:
Rostpanier,
Segona Guerra Mundial,
treballs forçats

KEYWORDS:
Rostpanier,
World War II,
Forced labour

ISSN 1136-7865 · EISSN 2014-2048

Introducció

Una de les investigadores més importants sobre l'exili republicà, Genoviève Dreyfus-Armand va escriure: «la de l'exili és una història que s'està escrivint encara».[1] Aquesta afirmació la podem comprovar dia a dia quan trobem nova documentació o nous testimonis de les milers de les històries de les persones que van haver de fugir d'Espanya a causa de la instauració de la dictadura de Franco i la seva política repressora.

Un d'aquests grups de republicans —que, després de creuar els Pirineus, arribar a França i patir els avatars de la Segona Guerra Mundial acabà sent capturat pels nazis— fou el dels treballadors forçats que foren enquadrats en l'Organització Todt (OT) per construir les defenses del Mur Atlàntic.

A poc a poc, amb les recerques realitzades per organitzacions com Mere-29 de Brest —creada pels descendents dels espanyols que treballaren a la base de submarins de la ciutat de Brest— o per investigadors com els que formen part del projecte «Rotspanier. Lecciones para el presente: trabajadores forzados en la Segunda Guerra Mundial. La (des)memoria europea del antifascismo» —codirigit pels Drs. Antonio Muñoz i José Ignacio Fiz i coordinat per la Universitat Rovira i Virgili,[2] anem coneixent els horrors que patiren sota el jou nazi. Però encara avui en dia no són considerades víctimes del nazisme per part del Govern espanyol, com es pot veure en la nova llei de memòria històrica recentment aprovada al Congrés dels Diputats el 2022, on s'especifica que es considera víctimes del nazisme: «els espanyols i espanyoles deportats en camps de concentració.»

Per això aquest article vol explicar, a partir de la veu dels protagonistes recollida en les seves memòries o entrevistes, la història d'aquells que, pertanyents a la província de Tarragona, treballaren de manera forçada en el Mur Atlàntic.

Guerra i exili

El 17 de juliol del 1936 un grup de militars africanistes, amb el suport de diversos sectors conservadors, s'alçava en armes contra el govern d'esquerres elegit en les eleccions del febrer d'aquell any.

---

1 Dreyfus-Armand, p. 15.

2 Alhora, fem una crida a tothom que en conegui algun cas a posar-se en contacte amb: rotspanier@urv.cat.

Els conspiradors[3] que idearen aquell cop d'estat no van preveure que la revolta fracassés i que allò provocaria una llarga i cruenta guerra civil, degut a la resistència de les classes treballadores en moltes parts de la Península.[4] Allò va fer que Espanya quedés dividida en dues parts, una controlada pels rebels i una altra sota domini de les forces republicanes.

Des del primer moment, a la zona ocupada pels colpistes s'inicià un període d'extrema violència, seguint les instruccions que el general Mola va idear sobre com havia de ser la repressió per «eliminar los elementos izquierdistas: comunistas, anarquistas, sindicalistas, masones…».[5]

Tot i que els militars sollevats asseguraven que s'aixecaren en armes per evitar la revolució,[6] aquell cop d'estat i la violència contra les forces d'esquerres, els maçons, els sindicalistes i, en definitiva, els sectors que donaren suport a la República, va provocar que en altres zones de l'Estat s'iniciés una revolució i la violència contra els elements considerats contrarevolucionaris, com les persones de dretes o l'Església.[7]

El 31 de juliol del 1936 el general Mola deia pels micròfons de Radio Castilla de Burgos: «yo podría aprovechar nuestras circunstancias favorables para ofrecer una transacción a los enemigos; pero no quiero. Quiero derrotarlos para imponer mi voluntad y aniquilarlos».[8]

---

3 Sobre la conspiració és interessant la investigació d'Ángel Viñas *¿Quién quiso la Guerra Civil? Historia de una conspiración* (Barcelona, Crítica, 2019), on mostra com des del mateix 14 d'abril del 1931, «mientras el pueblo soberano festejava el advenimiento del nuevo régimen, un grupo de futuros conspiradores se reunió para empezar sin demora a planear su destrucción» (p. 23).

4 Preston, Paul, *La Guerra Civil española. Una historia concisa*, Barcelona, Random House Mondadori, 2009, p. 77.

5 Preston, Paul, *L'Holocaust espanyol. Odi i extermini durant la Guerra Civil i després*, Barcelona, Editorial Base, 2011, p. 231-232. En el cas de Tarragona, podeu consultar: Piqué, Jordi, *La crisi de la rereguarda. Revolució i Guerra Civil a Tarragona (1936-1939)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1998, i Piqué, Jordi, Sánchez Cervelló, Josep, (coord.), *Guerra Civil a les comarques tarragonines (1936-1939)*, Tarragona, Publicacions de la URV, Cercle d'Estudis Històrics i Socials Guillem Oliver del Camp de Tarragona, 2019.

6 Sánchez Cervelló, Josep, *¿Por qué hemos sido derrotados? Las divergencias republicanas y otras cuestiones*, Barcelona, Flor del Viento Ediciones, 2006, p. 59.

7 Espinosa Maestre, Francisco, «Julio de 1936. Golpe militar y plan de exterminio», Casanova, Julián, Espinosa, Francisco, Mir, Conxita, Moreno Gómez, Francisco, *Morir, matar, sobrevivir. La violencia en la dictadura de Franco*, Barcelona, Crítica, 2004, p. 53.

8 Fontana, Josep, «Prólogo», Espinosa, Francisco, *La columna de la muerte. El avance del ejército franquista de Sevilla a Badajoz,* Barcelona, Crítica, 2003, p. XII.

La matança de Badajoz[9] o l'extrema violència dels colpistes en regions com Galícia o Extremadura va fer que molta gent fugís a les zones sota control de la República, com fou Catalunya.[10]

A més, un dels factors clau de l'avenç de les tropes franquistes fou l'ajuda que el bàndol sollevat va rebre de l'Alemanya nazi i de la Itàlia feixista; mentre que les democràcies occidentals, França i Anglaterra, donaren l'esquena al govern republicà, que únicament va rebre l'ajuda de la Unió Soviètica i de les Brigades Internacionals.[11]

Així doncs, després de la derrota d'Aragó, l'abril del 1938, les unitats republicanes es van replegar a Catalunya. En unes condicions lamentables a causa de les baixes, i amb una moral molt baixa entre els soldats, es planificà l'ofensiva de l'Ebre, que convocà les quintes del 1947 (la del Biberó) i la del 1927.[12]

Mentre la lluita continuava al front de l'Ebre, el 30 de setembre se signava el Pacte de Munic, a partir del qual anglesos i francesos entregaven Txecoslovàquia a Hitler, i s'enterraven les esperances de la intervenció aliada a Espanya, perquè les democràcies europees havien abandonat la República. I l'octubre les Brigades Internacionals abandonaven Espanya entre el clamor del poble català, que els va acomiadar com a herois. L'aposta de les democràcies liberals de mantenir la pau davant l'avenç del feixisme va fracassar.[13]

La derrota a l'Ebre obria les portes a l'ocupació franquista de Catalunya, i el 23 de desembre començava l'ofensiva sobre el Principat. Tot i els intents desesperats de resistir per part de l'Estat Major republicà, el general Rojo informà el 13 de gener sobre la impossibilitat de resistir i demanà a Negrín «que se evacúe con todo orden al personal civil de la región Tarragona Reus

---

9 Per saber-ne més: Espinosa, Francisco, *Por la sagrada Causa Nacional. Historias de un tiempo oscuro*, Barcelona, Crítica, 2021.

10 Espinosa, Francisco, *La columna de la muerte, op.cit.*, p. 113.

11 Sobre l'ajuda soviètica: Puigsech, Josep, *Falsa leyenda del Kremlin: el consulado y la URSS en la Guerra Civil española*, Madrid, Biblioteca Nueva, 2014. Mentre que, per entendre la participació internacional en el conflicte, són d'obligada consulta: Viñas, Ángel, *El honor de la República. Entre el acoso fascista, la hostilidad británica y la política de Stalin*, Barcelona, Crítica, 2009; o Viñas, Ángel, *Las armas y el oro. Palancas de la guerra, mitos del franquismo*, Barcelona, Pasado&Presente, 2013.

12 Sánchez Cervelló, Josep, *¿Por qué hemos sido derrotados? op.cit.*, p. 418-419.

13 Azéma, Jean-Pierre, «¿Por qué las democracias no entendieron nada?», Kershaw, Ian, (ed.), *El nazismo. Preguntas clave*, Madrid, Biblioteca Nueva, 2012, p. 187.

antes de que lo pueda hacer desordenadamente y sembrando el pánico. […] La línea de defensa del triángulo Valls, Reus, Tarragona no sé si podrá resistir pues ha sido desbordada por el norte donde el enemigo ya ha alcanzado el llano en Pla de Cabra».[14]

Allò va fer que milers de persones fugissin de la barbàrie franquista cercant refugi, ja que la derrota republicana era propera. Molts marxaven perquè havien participat activament en els Comitès de Milícies Antifeixistes creats al juliol del 1936, com el Pere Solé Badell, del Vendrell, que fou el representant de la Federació Anarquista Ibèrica (FAI) i encarregat dels abastiments.[15] O l'Andreu Pàmies Dolcet, que va néixer a la Selva del Camp el 1906, però que va anar a viure a Salou després de casar-se allí amb la Josepa Vidal, el 1931. A la població costanera va militar a Esquerra Republicana (ERC) i va ser president del Comitè de Milícies Antifeixistes, que va declarar el municipi independent de Vila-seca.[16]

Ara bé, altres com l'Edmon Gimeno i la seva família fugiren del seu poble, Caseres, per por que un dels membres de la casa fos empresonat per ser d'esquerres, tot i no militar en cap partit polític, i que només el seu pare formés part de l'Ajuntament, perquè n'era el secretari. Així va relatar l'Edmon aquells moments, quan va iniciar el llarg camí de l'exili: «al final de la batalla de l'Ebre ja vam fer cap a la frontera francesa perquè Barcelona ja no va resistir més».[17]

Amb la campanya de Catalunya milers de persones, com tots ells, van fugir de les seves llars cap a la frontera francesa. La Cándida Cortés Garcia, una alcoverenca nascuda a Guareña (Badajoz) que va arribar a Catalunya fugint del terror franquista, en unes memòries que va escriure relata com foren els darrers dies del camí de l'exili a França i els horrors que van haver de viure aquelles persones que fugiren de la injustícia de la postguerra:

---

14 Sánchez Cervelló, Josep, *¿Por qué hemos sido derrotados? op.cit.*, p. 493-495.

15 Actes del Comitè de Milícies Antifeixistes del Vendrell, recopilades a la Causa General oberta el 1939.
Archivo Histórico Nacional (AHN), Causa General, Partido Judicial del Vendrell (Tarragona), 1449, Exp. 38, p. 40.

16 Aquesta informació ha estat cedida per l'historiador i amic Axel Baiget.
Otiña, Pedro, «Los intentos de segregación de Salou», *Diari de Tarragona*, 29/10/2021, extret de: <https://www.diaridetarragona.com/costa/Los-intentos-de-segregacion-de-Salou-20211028-0056.html>.

17 Solé I Sabaté, Josep Maria, *Revolució i esperança. Els últims testimonis de la Guerra Civil*, Barcelona, Ara Llibres, 2010, p. 35.

«Aquello parecía un hormiguero humano, éramos todos los que emigramos dos años antes de la otra punta de España a Cataluña, más los catalanes que se unieron a nosotros. Así que era una avalancha humana. [...] También recuerdo cuando venían los aviones nacionales, creo que les llamaban los cazas, se ponían a baja altura y con las ametralladoras mataban a toda la gente que podían con toda la crueldad del mundo. Durante el trayecto, tuvimos que salir varias veces de la carretera tirándonos bocabajo con un palo en la boca hasta que se iban. Dejaban muchos cadáveres, muchos de ellos destrozados por la metralla, aquello no se podía evitar mirar aunque fuéramos niños. Pasaba ante nuestros ojos, sintiéndonos impotentes.»[18]

Però els patiments i el dolor no varen acabar a la línia que separa els dos estats als Pirineus.

La rebuda a França

Entre el gener i el febrer del 1939, unes cinc-centes mil persones, entre soldats i població civil, creuaren la frontera amb França perquè hi cercaven refugi. Ara bé, la rebuda al país de «la Llibertat, la Igualtat i la Fraternitat» no fou com la majoria es pensava. Primer de tot, se separaven les famílies: les dones eren enviades cap a ciutats franceses, en zones anomenades «refugis», mentre que els homes foren enviats a camps de concentració.[19]

Aquell menyspreu de les vides d'aquelles persones tenia el seu origen en la Llei de sospitosos, aprovada el 13 de novembre de 1938, en què s'establia que les persones considerades «indesitjables» havien de ser recloses en centres específics, ja que la seva lliure circulació podia suposar un excés de llibertat.[20]

L'arribada de mig milió de refugiats en poc temps va dividir encara més l'opinió pública francesa: mentre les forces d'esquerres i sindicats mostraren la seva preocupació pel tracte que rebien els espanyols, l'extrema dreta partidària de la victòria de Franco va començar a fer proclames criminalitzant els refugiats republicans i demanant que fossin expulsats del país al

---

18 Memòries de la Càndida Cortés Garcia, escrites a mà i que la seva neta, l'Elena Ferran, va transcriure. L'autor vol agrair a la Míriam Ferran i a la família haver pogut llegir aquest testimoni, i a la Càndida, que amb el seu testimoni posi llum a la foscor de l'oblit.

19 Soriano, Antonio, *Éxodos. Historia oral del exilio republicano en Francia 1939-1945*, Barcelona, Crítica, 1989, p. 21.

20 Gaspar Celaya, Diego, «Palabras de un exilio particular: de las CTE a los campos de exterminio nazis», *Hispania Nova. Revista de Historia Contemporánea*, n. 14, 2006, p. 232.

més aviat possible.[21] I aquella polarització que es vivia en l'àmbit polític va tenir el seu reflex en la premsa. Un exemple són les portades del diumenge 29 de gener del 1939: mentre els diaris progressistes posaren èmfasi a mostrar que els refugiats marxaven de l'extrema violència que es vivia a Espanya: «La França gran esperança de les dones i infants espanyols que fugen de la metralla dels bàrbars», deia la portada de *Le Populaire*, diari del Partit Socialista;[22] els mitjans conservadors titllaven aquell grup humà com una invasió: «La frontera francesa serà tancada davant la invasió dels refugiats espanyols».[23] Com també ho van fer els polítics de dretes Léon Daudet i Henri Beraud, des dels diaris *L'Action française* i *Gringoire*, respectivament, en què escriviren sobre el temor que França es convertís «en l'abocador del món».[24]

Pel que fa al sud de França, el desconcert regnava entre la població local. La por a la manca de subministraments i als possibles problemes sanitaris dividia la gent, mentre que a escala política les forces de dretes duien a terme una malintencionada campanya de criminalització d'aquelles persones, per la qual cosa les presentaven com a problemes de seguretat nacional, per la religió i pel perill de l'anarquia. Els partits d'esquerres i els sindicats, en canvi, mostraven una solidaritat activa.[25]

En aquell moment de l'arribada massiva de refugiats, França tenia una terminologia per denominar-los: els indesitjables; darrere hi havia una filosofia clara: calia desfer-se'n, i una tècnica per dur-ho a terme: els camps de concentració.[26]

En arribar en terra francesa les famílies, com s'ha dit, eren separades. Per una banda, les dones, els infants, els vells i els malalts eren allotjats en centres oberts per a civils, que habitualment eren locals requisats o cedits per la població o llocs abandonats o en mal estat, com cases, escoles, quarters, convents...; i, per l'altra banda, els homes civils i combatents de l'exèrcit republicà foren enviats als diferents camps de concentració creats recentment.

21 Armengou, Montse, Belis, Ricard, *El comboi dels 927*, Barcelona, Rosa dels Vents, 2005, p. 31-35.

22 *Le Populaire*, 29/01/1939, p. 1.

23 *Le Matin*, 29/01/1939, p. 1.

24 Stein, Louis, *Más allá de la Muerte y del Exilio*, Barcelona, Plaza&Janes Editores, 1983, p. 25.

25 Toran, Rosa, *Vida i mort dels republicans als camps nazis*, Barcelona, Proa, 2002, p. 58-59.

26 Així ho va descriure Alain Léger en la seva obra *Les Indésirables*, citada a: Armengou, Montse, Belis, Ricard, *El comboi dels 927, Op. cit.*, p. 41.

Pel que fa als homes, foren enviats a les platges d'Argelers. Entre el mar i les filferrades, estaven asseguts o estirats com podien a l'arena, tapats amb les poques mantes que portaven. Les condicions eren deplorables. En un primer moment no hi havia ni aigua potable, per això el comandament francès va ordenar posar-hi unes bombes per extreure aigua del mar, que va resultar que provocava greus problemes estomacals. En Joan Escuer, nat a Cornudella del Montsant, que anà com a voluntari a lluitar contra els colpistes, va arribar a Argelers el 6 de febrer del 1939 i definí aquella situació com que: «la democràcia de la França oficial brillava per la seva absència», una idea que tots els exiliats compartien.[27]

Desbordats per la situació, les autoritats gal·les habilitaren nous espais per als milers de republicans. Així, naixia una xarxa de vuit camps arreu del territori, amb els dos primers: Argelers i Sant Cebrià de Rosselló, situats a la costa mediterrània, que foren inaugurats al febrer del 1939 i omplerts pels que creuaven la frontera pel Pertús i Cervera de la Marenda. Aquells camps naixien per la falta de previsió i desorganització de l'Estat francès, i pels discursos racistes i criminalitzadors de les forces conservadores.[28]

Una d'aquestes famílies separades fou la de l'Àngel Veiga Martí. Al febrer del 1939, l'Ángel Veiga López, suboficial pagador de l'Exèrcit de la República, creuava la frontera juntament amb la seva dona, l'Amanda Martí Marquès, i la seva sogra, l'Emília Marquès Mas, amb l'Estat Major de la República. A la frontera, la mare, ja embarassada, i l'àvia Emília foren enviades a Angulema, mentre que l'Ángel Veiga López fou destinat a Argelers i, posteriorment, a Sant Cebrià.

A Angulema, l'Amanda i l'Emília foren destinades al camp de La Combe-aux-Loups, als afores de la ciutat. Allò era un espai darrere La Fonerie, una fundació militar que havia estat en servei durant la Primera Guerra Mundial. Les condicions precàries provocaren alguns morts entre les dones i els vells del camp, i així recorda l'Àngel un episodi que passà a la seva mare: «Un dia la mare va anar a fer les seves necessitats a les rases destinades com a lavabos. Allí va caure entre la porqueria i sort de l'àvia sinó s'ofega perquè

---

27 Escuer, Joan (edició del text a càrrec de Rosa Toran), *Memorias de un republicano español deportado al campo de Dachau*, Barcelona, Amical de Mauthausen y otros campos, 2007, p. 93-97.

28 Iordache, Luiza, «Españoles tras las alambradas. Republicanos en los campos franceses, nazis y soviéticos (1939-1956)», *Hispania Nova. Revista de Historia Contemporánea*, n. extraordinari, 2019, p. 23.

no podia sortir ella sola. Després l'àvia, amb l'ajuda d'altres persones que li deixaren draps va netejar-la amb aigua.»[29]

Mentrestant, des de la costa mediterrània el pare escrivia cartes a la seva muller i al seu fill, l'Àngel, que nasqué a l'hospital d'Angulema a l'octubre del 1939. I això li escrigué des de Sant Cebrià, el 7 de novembre del 1939: «Querido hijito de mi corazón. Por primera vez a ti me refiero, con el fin de que por tus pequeños ojitos puedas apreciar con carino que te que tu papá te tiene".[30]

Però, tot i les penúries que vivia aquella pobra gent, molts testimonis d'aquella època indiquen que els francesos anaven el diumenge a la tarda a veure'ls, «a ver esos monstruos», i al final deien: «si son personas como nosotros».[31] Tot i això, també sorgí la solidaritat de molts francesos i franceses que donaren mantes, roba, calçat, menjar... a aquella pobra gent que havia hagut de fugir de les seves cases entre la metralla dels avions de l'exèrcit franquista i els seus aliats feixistes.

I, paral·lelament al drama humà que es vivia en aquests camps, al món la tensió creixia i una nova guerra semblava propera. Aquella situació va fer que el govern francès comencés a prendre mesures al respecte d'aquells estrangers. El mariscal Pétain, que era l'ambaixador francès a Espanya, va donar tota classe de facilitats perquè els refugiats republicans tornessin al seu país, però el general Jordana, que en aquell moment era el ministre d'Afers Exteriors espanyol, va rebutjar totes les propostes per retornar aquells que ell anomenava «apàtrides».[32]

Finalment, a l'abril del 1939 les autoritats de França prengueren la decisió que els republicans havien de prestar servei en interès de França. Així doncs, van néixer les Companyies de Treballadors Estrangers (CTE), a més de la possibilitat d'allistament a la Legió Estrangera.

Mentre que una part dels espanyols varen formar part de les CTE per així poder sortir dels camps, alguns refugiats cansats del tracte que rebien en terres franceses van decidir tornar a casa. L'agost del 1939 la meitat del mig milió de refugiats que creuaren la frontera iniciaren el camí cap a

---

29 Entrevista a l'Àngel Veiga Martí, octubre del 2021.

30 Carta que l'Àngel Veiga Martí conserva a casa seva sobre aquell període. L'equip Rotspanier de la URV, i especialment l'autor d'aquest text, vol agrair a l'Àngel haver facilitat el seu testimoni.

31 Armengou, Montse, Belis, Ricard, *El comboi dels 927, op.cit.*, p. 30.

32 Candelas de la Fuente, Amparo, «El mariscal Petain, primer embajador de Francia ante el gobierno de Burgos», *Cuadernos de Historia Moderna y Contemporánea*, n. 8, 1987, p. 245.

Espanya.[33] Ara bé, la rebuda no fou l'esperada ja que, pel que fa a la violència contra els elements republicans, el final de la guerra no va suposar cap canvi, com ho demostren les paraules del tinent coronel Eduardo Álvarez Rementería, un falangista *camisa vieja*: «Son enemigos de España los que piden una amnistía dejando impunes los crímenes con nuestros hermanos. A los inductores, instigadores, dirigentes, murmuradores y sembradores de alarma, castigo ejemplar».[34] I si no foren jutjats o empresonats, patiren el rebuig d'una part de la població local que els assenyalava per la seva condició de refugiats.[35]

Per tant, del mig milió dels refugiats, només quedaren a França uns dos-cents mil republicans, que de nou es tornarien a enfrontar al feixisme, en aquesta ocasió lluny de casa.

Abans de la Segona Guerra Mundial, estaven a les ordres del Ministeri de la Guerra francès uns 100.000 espanyols, dels quals, uns 10.000 s'enrolaren a la Legió Estrangera, mentre que entre 30.000 i 35.000 van treballar en indústries dedicades a la producció d'armament, mines o en tasques agrícoles, i altres foren enviats a construir defenses i a reforçar la Línia Maginot. Per tant, d'indesitjables i pàries, aquell grup de persones passaven a ser indispensables per a l'economia francesa.[36] Ara bé, la desconfiança, la discriminació i el menyspreu eren la tònica del comandament francès respecte als espanyols.[37]

---

33 Hernández de Miguel, Carlos, *Los últimos españoles de Mauthausen*, Barcelona, Penguin Random House Grupo Editorial, 2019, p. 64-65.

34 Espinosa, Francisco, *Por la sagrada Causa Nacional. Historias de un tiempo oscuro*, Barcelona, Crítica, 2021, p. 349.

35 Testimoni del Lluís Camps Marcelino, el meu pare, que em va explicar com fou la tornada al poble d'Alcover de la seva mare i la seva germana, després de veure com es moria un tiet —en Joan Marcelino, que era el dirigent de la UGT a Alcover— i una germana petita —la Concepció Camps— a la ciutat francesa de Pau, durant l'exili.

36 Rafaneau-Boj, Marie-Claude, *Los campos de concentración de los refugiados españoles en Francia (1939-1945),* Barcelona, Ediciones Omega, 1995, p. 219.

37 Hernández de Miguel, Carlos, *Los últimos españoles de Mauthausen*, Barcelona, Penguin Random House Grupo Editorial, 2019, p. 68-69.

◆ La Segona Guerrra Mundial i l'ocupació de França

L'1 de setembre del 1939 Alemanya ocupava Polònia i començava la Segona Guerra Mundial.

Davant de la invasió nazi de Polònia, la Gran Bretanya i França van declarar la guerra al Tercer Reich. Alemanya feia anys que es rearmava en tots els àmbits, especialment en les forces aèries, de manera que passà a ser la primera potència militar en aquell àmbit. Això els va permetre iniciar la «guerra llampec», que suposava una estreta relació entre totes les forces per trencar el front enemic i així permetre que les unitats cuirassades i motoritzades portessin la lluita a la rereguarda i, finalment, la infanteria reduís les bosses de resistència que quedessin.[38]

A l'abril del 1940 els alemanys reprengueren la invasió d'altres estats com Noruega i Dinamarca. Després de la conquesta d'aquests països, els alemanys van centrar la seva mirada a l'oest, començant l'ofensiva el 10 de maig. Van conquerir Holanda i, posteriorment, Bèlgica i Luxemburg. Allò fou clau per al futur de França, i tothom assumia l'imminent atac de Hitler sobre el territori gal.

En la primera fase de la campanya l'exèrcit francès ja havia perdut 30 divisions i no podien comptar amb l'ajuda britànica, mentre que el modern armament alemany trencava qualsevol element de resistència. El 5 de juny començava l'ofensiva final i el 14 de juny la Wermacht entrava a París. Seguidament, el govern francès dimitia i assumia el poder el mariscal Pétain, que va sol·licitar l'armistici, mitjançant el govern espanyol.[39]

Pel que fa als espanyols enquadrats a les CTE, com explicà en Joan Escuer a les seves memòries: «La fatalitat va voler que per a la majoria que portàvem 17 mesos refugiats a França la història es repetís. [...] El 18 de juny vam tenir l'ocasió d'escoltar per la ràdio BBC de Londres la crida que el general De Gaulle va llençar a la nació francesa: França ha perdut una batalla, però França no ha perdut la guerra».[40]

Com el mateix Escuer comenta, el país no estava preparat per oferir resistència a l'envestida nazi i molts soldats i comandaments per evitar ser capturats fugien, però el compromís antifeixista va fer que molts republicans decidissin resistir: «Nosaltres, els espanyols que estàvem a les CTE

38 Artola, Ricardo, *La Segunda Guerra Mundial*, Madrid, Alianza Editorial, 1995, p. 19-21.

39 Liddell Hart, Basil H., *Historia de la Segunda Guerra Mundial*, vol.1, Barcelona, Luis de Caralt Editor, 1972, p. 80-104.

40 Escuer, Joan (edició del text a càrrec de Rosa Toran), *Memorias de un republicano español deportado al campo de Dachau*, Barcelona, Amical de Mauthausen y otros campos, 2007, p. 114.

militaritzats i que havíem lluitat contra el feixisme espanyol i contra els mateixos enemics de França, tampoc teníem cap interès que els exèrcits de Hitler ens agafessin.»[41]

En Joan Escuer explica això perquè en molts casos els republicans eren abandonats al camp de batalla mentre els francesos eren rescatats. Un exemple fou el de Dunkerque, on els anglesos evacuaren 225.000 britànics i 110.000 francesos, però es va impedir embarcar els espanyols, ja que no els consideraven membres de l'exèrcit francès, tot i els treballs realitzats i els esforços aportats. Molts d'ells van aconseguir fugir, mentre que d'altres, que treballaven en petites poblacions lluny del front, van haver-se d'amagar i tampoc van evitar ser capturats pels nazis.

Capturats pel Tercer Reich

Després de l'ocupació nazi de França, el país va quedar dividit en dues parts: el nord, que fou ocupat pels alemanys, i el sud-est, on es va establir un govern col·laboracionista amb els nazis, presidit pel mariscal Pétain, amb seu a Vichy.[42]

El nou règim presidit per Pétain, d'ideologia reaccionària, va significar la mort de la Tercera República, l'abolició del Congrés i del Senat, i la concentració dels poders en el cap de l'Estat.[43]

El nou govern de la Tercera República, que aspirava a crear noves defenses arreu del territori i desenvolupar la indústria militar, va pensar una nova mesura per descongestionar els camps de refugiats del sud del país, que eren considerats molestos per una part de la població i costosos pel nou govern ultraconservador, per això el 27 de setembre del 1940 es van crear els Grups de Treballadors Estrangers (GTE). Mentre que el 1939, previ a l'esclat de la guerra, l'aportació dels treballadors estrangers va ser feta de manera urgent davant de la situació internacional, després de la derrota, la contribució dels refugiats a l'economia nacional fou vital atesa la manca de braços en el sector primari: calia tenir béns de primera necessitat davant

41 Escuer, Joan (edició del text a càrrec de Rosa Toran), *Memorias de un republicano español deportado al campo de Dachau*, Barcelona, Amical de Mauthausen y otros campos, 2007, p. 114.

42 Per saber-ne més: Paxton, Robert O., *La France de Vichy, 1940-1944*, París, Éditions du Seuil, 1997.

43 Gaida, Peter, *Les «Groupes de travailleurs étrangers» (GTE) en France et en Afrique du Nord 1940-1944*, 2014, p. 72-74.

la mancança causada per la guerra i l'ocupació alemanya.[44] Però no només foren destinats a l'elaboració de productes, sinó que també treballaren en la reparació de camins, carreteres i altres infraestructures danyades.[45]

D'altra banda, molts altres republicans tingueren un destí molt diferent. Els que formaven part dels CTE i que foren capturats durant l'ocupació nazi van ser enviats a camps de presoners (Stalags) i, posteriorment, deportats a camps de concentració d'Alemanya.[46]

L'origen d'aquella mesura era que, a més de la partició del territori, l'acord entre el règim de Vichy i Hitler estipulava que França tenia l'obligació de lliurar a Alemanya els enemics del Reich. Els primers perjudicats per aquelles mesures foren els brigadistes internacionals germànics, però una interpretació àmplia d'aquella clàusula permetia incloure-hi els republicans espanyols, que en aquell moment eren considerats una molèstia per al règim de Vichy.[47]

Ara bé, també cal citar el paper que tingué el règim franquista en la deportació de milers d'espanyols als camps de concentració nazis. Va fer un seguiment exhaustiu dels refugiats espanyols i mantenia un intercanvi d'informació constant amb els serveis de seguretat alemanys. De fet, va col·laborar amb la gendarmeria per detenir alguns dirigents republicans.[48]

Espanya era un territori preuat per als dos bàndols per la seva posició estratègica: per als aliats per mantenir el país neutral i per a Alemanya per afegir-se a la guerra. El règim franquista es va oferir en diverses ocasions a entrar a la guerra,[49] però tot i la proximitat ideològica amb l'Alemanya nazi i la Itàlia feixista, la crítica situació econòmica d'Espanya no va permetre que s'unís a les potències de l'Eix, ja que Hitler no volia hipotecar la seva sort posant-la a mans d'un país que estava immers en una greu crisi després

44 Estrade, Paul, «Los Grupos de Trabajadores Españoles», Estrade, Paul, (dir.), *El trabajo forzado de los españoles en la Francia de Vichy. Los Grupos de Trabajadores Extranjeros en Corrèze (1940-1944)*, Madrid, UNED, 2017, p. 91.

45 Gaida, Peter, *Camps de travail sous Vichy. Les «Groupes de travailleurs étrangers» (GTE) en France et en Afrique du Nord 1940-1944*, Peter Gaida, 2014, p. 229-230.

46 Egida León, Ángeles, «Republicanos españoles en la Francia de Vichy: mano de obra para el invasor», *Ayer*, n. 46, 2002, p. 199.

47 Toran, Rosa, *Vida i mort dels republicans als camps nazis, op. cit.*, p. 68-69.

48 Hernández de Miguel, Carlos, *Los últimos españoles de Mauthausen, op. cit.*, p. 187.

49 Preston, Paul, *Un pueblo traicionado. Corrupción, incompetencia política y división social,* Barcelona, Penguin Random House Grupo Editorial, 2019, p. 377-379.

de tres anys de guerra.[50] Ara bé, Alemanya va exigir el pagament del deute produït durant la Guerra Civil mitjançant l'entrega de matèries primeres com oli o permetent el contraban de narcòtics que provenien de l'Argentina.[51] I tot i la no-bel·ligerància espanyola, el govern de Madrid envià prop de 50.000 voluntaris a lluitar al front de l'Est amb la División Azul que es va unir a la Wermacht.[52]

I pel que fa als milers d'espanyols que hi havia a França, el règim franquista i el seu ministre d'Afers Exteriors, Ramón Serrano Suñer, es van desentendre des del principi d'aquells que, com ja s'ha dit, foren considerats com a apàtrides. Els lliuraren a la sort de Hitler i, tot i que ja se sabia què passava en aquells inferns dels camps de concentració, no es feu res per salvar les vides de milers d'espanyols que foren utilitzats com a mà d'obra forçada pel Tercer Reich.[53] Malgrat tot, el franquisme sempre va dir que havia evitat que Espanya entrés a la Segona Guerra Mundial i que desconeixia el destí dels republicans en els camps de concentració nazis, tal com ho explicà Serrano Suñer a Montserrat Roig en una entrevista al juny del 1976.[54]

Jacques Vernant, en la seva obra *El refugiado en el mundo de la postguerra*, va reflectir molt bé qui eren aquells republicans que fugiren de la dictadura el 1939: «Tot i que el refugiat potser sigui una criatura perseguida i ferida que ha de ser ajudada, és, al mateix temps, un estranger sense llaços amb el seu govern, un estrany sense cap dret, un ésser humà aïllat».[55]

La majoria dels espanyols van ser enviats al camp de concentració de Mauthausen, situat prop de la ciutat austríaca de Linz. Aquells viatges en trens de bestiar començaren el 20 d'agost del 1940 a la ciutat d'Angulema.

Una de les famílies deportada fou la de l'Ángel Veiga López. El 3 de maig del 1939 la seva esposa, l'Amanda Martí, va escriure una carta al prefecte de la Charente per tal que deixessin venir, des de Sant Cebrià a Angulema, el seu marit, que, segons deia, estava malalt, «a fin de podernos reunir los familiares que en la hospitalaria Francia nos encontramos» invocant «el noble corazón de Vuestra Excelencia cuya vida Dios guarde muchos años para

---

50 Moreno Juliá, Xavier, *Hitler y Franco. Diplomacia en tiempos de guerra (1936-1945)*, Barcelona, Editorial Planeta, 2007, p. 95.

51 Preston, Paul, *Un pueblo traicionado, op. cit.*, p. 377-379.

52 Per saber-ne més: Moreno Juliá, Xavier, *La División Azul. Sangre española en Rusia, 1941-1945*, Barcelona, Crítica, 2015.

53 Armengou, Montse, Belis, Ricard, *El comboi dels 927, op. cit.*, p. 235-275.

54 Roig, Montserrat, *Els catalans als camps nazis*, Barcelona, Edicions 62, 2003, p. 21-22.

55 Citat a: Stein, Louis, *Más allá de la Muerte y del Exilio, op. cit.*, p. 19.

bien de Francia».[56] Anteriorment, l'Amanda, embarassada, i la seva mare, l'Emília Martí, foren internades al camp d'Aubaterra, a 42 quilòmetres al sud d'Angulema.[57]

Malgrat tot, la petició fou rebutjada i el 4 de gener del 1940 l'Ángel Veiga López era internat al camp d'Argelers, amb l'objectiu de ser enquadrat, al febrer, a la Companyia de Treballadors Estrangers n. 213.[58] Hi va estar fins que a mitjan 1940 va poder anar a Angulema amb la seva dona (l'Amanda), el seu fill (l'Àngel) i la seva sogra (l'Emília).

Quan la ciutat fou ocupada pels alemanys al juny del 1940, l'Ángel tenia permís per sortir del camp de Les Alliers per treballar per a les noves autoritats ocupants[59] fins a la nit del 19 d'agost, quan els soldats nazis i els gendarmes tancaren el camp perquè ningú en pogués sortir. El dia següent els soldats alemanys van portar 437 dones i nens i 490 homes, en total 927 espanyols,[60] a l'estació i els feren pujar a un tren, deixant enrere totes les pertinences, amb la idea, com els havia dit algun soldat, que anaven cap a la França lliure. Així arrencava un tren de bestiar poc més tard de les quatre de la tarda des de l'estació d'Angulema.[61]

Dins del vagó la gent veia com el tren avançava en direcció cap al nord del continent, i es van adonar que el viatge seria llarg. En aquell únic espai buscaven pel terra papers per poder-hi fer les necessitats i tirar-les per l'única obertura que tenien els vagons, i establien una zona per poder-hi orinar. I sense espai per estirar-se molts van passar les nits en blanc. Finalment, el 24 les portes s'obrien.[62]

A la ciutat austríaca de Linz els soldats nazis van fer baixar els homes dels vagons entre crits, deixant les dones i els nens al tren. L'Àngel Veiga Martí explica la darrera vegada que el seu pare va veure la família: «El meu pare va agafar-me en braços i va pensar que si els alemanys el veien amb un

---

56 Armengou, Montse, Belis, Ricard, *El comboi dels 927, op.cit.*, p. 31-35.

57 Dades extretes de: <https://www.entreprises-coloniales.fr/empire/Angouleme-Mauthausen.pdf> (pàgina consultada el març del 2022).

58 Archive Départamental du Pyrénées-Orientales.

59 Entrevista a l'Àngel Veiga Martí, octubre del 2021.

60 Per poder accedir a una llista amb noms dels espanyols deportats, consulteu el treball realitzat per la Fondation per la mémoire de la déportation (FMD) i l'investigador Alain Léger: <https://www.entreprises-coloniales.fr/empire/Angouleme-Mauthausen.pdf>.

61 Armengou, Montse, Belis, Ricard, *El comboi dels 927, op. cit.*, p. 98-105.

62 Ibídem, p. 117.

nadó el deixarien quedar-se allí, però un cop van fer que em tornés en braços de la meva mare i va baixar del tren, mai més vam veure'l».[63]

De nou les portes van tornar-se a tancar i les dones i els fills observaren, per les escletxes del tren, els seus familiars per darrera vegada, i iniciaren un nou viatge que els duria fins a Irun, on hi arribarien l'1 de setembre del 1940.[64] Allí, després d'una estona a l'estació, un soldat va obrir la porta, perquè havia sentit plors i crits, i va comprovar horroritzat un munt de dones i canalla amuntegats. En aquell moment començava una nova vida a l'Espanya de Franco per a aquelles 437 persones, com l'Àngel i la seva família, que tornaren a la Barcelona de postguerra, on no tenien res. Aquesta situació va fer que la seva mare, l'Amanda, s'hagués de sacrificar en llargues jornades de treball per treure un sou per a ells, mentre l'àvia el cuidava i li explicava què els havia succeït a l'exili.[65]

Pel que fa als 490 homes, foren destinats al camp de concentració de Mauthausen, a 14 quilòmetres de Linz. El camp fou inaugurat el 8 d'agost del 1938 i destinat a la producció de granit a partir de les pedreres de la zona.[66] Els espanyols foren obligats a extreure i carregar pedres per construir el camp, ja que quan hi arribaren tot eren filferrades i construccions de fusta. Els republicans van construir tots els espais i equipaments de pedra.

L'Ángel Veiga va estar, primer, a Mauthausen i, després, el 24 de gener del 1941, fou enviat al subcamp de Gusen, a tres quilòmetres d'allí. Va treballar en aquella pedrera fins que el 23 de gener del 1942 moria a conseqüència d'una gangrena a les cames i per congelació. No fou fins al 1959 que la seva família de Madrid i de Barcelona va saber-ne el tràgic final.[67]

Finalment, un altre grup d'espanyols va passar a formar part de la Legió Estrangera lluitant en diversos punts de l'Imperi francès com Palestina o el nord i l'est d'Àfrica.[68]

---

63 Entrevista a l'Àngel Veiga Martí, octubre del 2021.

64 Armengou, Montse, Belis, Ricard, *El comboi dels 927*, Barcelona, Rosa dels Vents, 2005, p. 188.

65 Entrevista a l'Àngel Veiga Martí, octubre del 2021.

66 Wachsmann, Nikolaus, *Kl. Historia de los campos de concentración nazis*, Barcelona, Crítica, 2015, p. 238-239.

67 Entrevista a l'Àngel Veiga Martí, octubre del 2021.

68 Dreyfus-Armand, Genovième, «Spanish Republicans Exiled In France», Brenneis, Sara J., (ed.), *Spain, the Second World War, and the Holocaust. History and Representation*, Toronto, University of Toronto Press, 2020, p. 188-189.

◆ L'Organització Todt (OT)

El 1941 els alemanys iniciaven l'ofensiva més gran de tota la Segona Guerra Mundial per tal d'ocupar la Unió Soviètica: l'Operació Barba-roja.[69] Allò va significar que els esforços de guerra nazis es concentressin al front oriental i, per tant, disminuïssin els efectius als territoris occidentals. Per evitar que els aliats aprofitessin aquella situació, Hitler va ordenar la construcció d'una monumental línia defensiva, d'uns 3.000 km, entre Hendaia i el cap Nord. Aquella fortificació seria coneguda com el Mur Atlàntic i tenia per objectiu convertir el front occidental en una fortalesa inexpugnable.[70]

Per dur a terme aquella tasca es va utilitzar l'Organització Todt (OT), que acompanyava la Wermacht en les campanyes militars. L'OT va néixer el 1938 com una força paramilitar dirigida per Fritz Todt, dependent de l'Exèrcit alemany i dedicada a la construcció d'infraestructures, ja fossin civils o militars. Ara bé, fou durant la Segona Guerra Mundial que l'OT assumí un paper fonamental en l'edificació de defenses contra els aliats. Al febrer del 1942 Fritz Todt moria en un accident d'avió i l'OT era absorbida pel Ministeri de la Producció de Guerra dirigit per Albert Speer, arquitecte del Führer. En el context de la Batalla de Stalingrad, Speer va decretar que calia mobilitzar les economies dels països ocupats en favor del Tercer Reich per dur a terme una «guerra total».[71]

Fins a un milió i mig de persones varen ser mobilitzades per l'Organització Todt, entre voluntaris, treballadors forçats, presoners de guerra i deportats als camps de concentració.[72] Els serveis secrets britànics van definir els treballs de la Todt com «l'obra més gran des de l'època romana».[73]

En el cas de la construcció del Mur Atlàntic hi participaren unes 300.000 persones, majoritàriament voluntaris francesos, alemanys, belgues i holandesos pels alts salaris que oferia aquell organisme. En un principi els espanyols que hi participaren foren voluntaris que volien sortir dels camps

69 Per saber-ne més: Mawdsley, Evan, *Thunder in the East. The Nazi-Soviet War 1941-1945*, Londres, Bloomsbury Academic, 2016.

70 Muñoz Sánchez, Antonio, «La lucha de los antiguos trabajadores forzados españoles en el III Reich por ser reconocidos como víctimas del nazismo (1956-1972)», *Hispania Nova*, n. 19, any 2021, p. 331.

71 Gaida, Peter, *L'Organisation Todt en France, 1940-1944*, Peter Gaida, 2016, p. 44.

72 Muñoz Sánchez, Antonio, «La lucha de los antiguos trabajadores forzados españoles en el III Reich por ser reconocidos como víctimas del nazismo (1956-1972)», *op. cit.*, p. 331.

73 Seidler, F.W., «L'Organisation Todt», *Revue d'histoire de la Deuxième Guerre mondiale et des conflits contemporains*, any 34, abril de 1984, p. 33.

d'internament de la França lliure de Vichy i cobrar un salari. Ara bé, la situació va canviar el 1942 quan els alemanys exigiren més treballadors al govern de Pétain. Aquella ordre va provocar que fossin reclutats uns 40.000 espanyols que, contra la seva voluntat, foren enviats a la costa atlàntica francesa, principalment a les ciutats de Brest, An Oriant, Saint-Nazaire, La Rochelle i Bordeus, on la Todt construïa bases submarines.[74]

A més, segons el *Handbook of Organisation Todt*, publicat el 1945, també hi hagueren espanyols als quals havien permès sortir de les presons franquistes per anar a treballar a la indústria de guerra alemanya, com també espanyols que havien emigrat d'Espanya i que havien entrat a treballar voluntàriament a l'OT.[75]

Majoritàriament, però, els espanyols que en formaren part van ser els capturats contra la seva voluntat per part de la gendarmeria o la Gestapo. Un d'aquests fou l'Agustí Maigí, que estava a la població de La Croseta treballant al bosc que hi havia a prop del poble agafant fusta per fer-ne carbó, fins que aparegueren els nazis al poble: «Un dia, de sobte, van aparèixer els gendarmes perquè hi havia un acord amb Franco d'agafar els refugiats provinents d'Espanya i posar-los a treballar en organitzacions i empreses alemanyes.»[76] Quan la família de l'Agustí i altres veïns del poble van veure l'arribada dels soldats van agafar una gran roca situada en un marge i la tiraren a la carretera per impedir que poguessin accedir a la població. Allò va fer que el pas estigués bloquejat durant uns dies, fins que els alemanys van poder entrar i, com a venjança, s'endugueren tots els homes de la zona. En el cas de l'Agustí Maigí, fou enviat a treballar a una empresa de la Todt a la badia d'Arcaishon per construir defenses a la vora del mar Atlàntic.[77]

Anys més tard, en una entrevista per al *Diario de Tarragona*, el vendrellenc Pedro Soler Badell, que fou enviat a treballar a la Todt al novembre del 1942,[78] explicava quines eren les condicions amb què es van trobar: «Nos utilizaban como conejos de indias alimentándonos deficientemente y so-

---

74 Muñoz Sánchez, Antonio, «La lucha de los antiguos trabajadores forzados españoles en el III Reich por ser reconocidos como víctimas del nazismo (1956-1972)», *op.cit.*, p. 332.

75 *Handbook of the Organisation Todt*, Londres, 1945, p. 178.

76 Ferrando, Montse, *Memòria d'Agustí Maigí Ferré. Exili familiar i treball forçat per l'Alemanya nazi*, treball de recerca de batxillerat realitzat el 2021, p. 47. L'equip del projecte Rotspanier vol agrair a la Montse i a la família Maigí Ferré tota la seva ajuda.

77 Ferrando, Montse, *Memòria d'Agustí Maigí Ferré. Exili familiar i treball forçat per l'Alemanya nazi*, *op. cit.*, p. 47-48.

78 <https://banc.memoria.gencat.cat/ca/app/?#/result/deportats/140>.

metiéndonos a trabajos forzados para comprobar por cuánto tiempo podíamos sobrevivir.»[79]

Com que els espanyols eren considerats apàtrides, eren reclutats per la força pel govern francès i enviats als camps de la Todt.[80] Altres també eren enviats a les costes atlàntiques després de ser detinguts per col·laborar amb la Resistència.

Després de l'ocupació al juny del 1940, una part de la població es va començar a organitzar per crear un moviment de resistència contra els nazis. El gran gruix de la gent se sentia humiliada per la ràpida derrota, però satisfeta perquè l'armistici evitaria els morts que van produir-se durant la Primera Guerra Mundial.[81]

En aquest moviment incipient de a l'inici de la Resistència, tingueren un paper molt important els exiliats espanyols, que, tot i les condicions que van viure des del 1939, no dubtaren a agafar les armes contra el feixisme. Molts d'ells s'organitzaren en xarxes per ajudar en la lluita,[82] com l'Edmon Gimeno i la seva família, que convertiren la seva llar en un punt de trobada d'exiliats i resistents. Mentre els combatents dormien, el seu pare feia vigilància; la seva mare els arreglava la roba i els donava menjar.[83]

A la França lliure els militants comunistes i anarquistes espanyols crearen estructures polítiques clandestines en els GTE. Hi feien propaganda, sobretot a partir de les victòries soviètiques al front de l'Est, i hi tenien, fins i tot, cèl·lules dedicades a la lluita armada, que sorgiren a partir de l'ocupació alemanya de la França de Vichy l'11 de novembre del 1942.[84]

Un altre cas fou el d'en Joaquín Cid Pasanau, nascut a Benifallet el 1898 i militant del Partit Sindicalista. Durant la Guerra Civil va anar a lluitar com a voluntari al front d'Aragó el 1936 i va col·laborar a crear el Comitè Català d'Ajuda a Euskadi el 1937. El 1939 creuava la frontera i, més tard, ho va fer la

---

79 Encuentra, M. Pilar, «Hay que estar vigilante ante la amenaza ultra», *Diario de Tarragona*, 17/02/9184, p. 4.

80 *Handbook of the Organisation Todt*, Londres, 1945, p. 178-179.

81 Gildea, Robert, *Combatientes en la sombra. La historia definitiva de la Resistencia francesa*, Barcelona, Penguin Random House, 2016, p. 37-39.

82 Per saber-ne més: Mesquida, Evelyn, *Y ahora, volved a vuestras casas. Republicanos españoles en la Resistencia francesa*, Barcelona, Penguin Random House, 2020.

83 Gimeno Font, Edmon, *Buchenwald, Dora, Bergen-Belsen. Vivències d'un deportat*, Barcelona, Amical de de Mauthausen i altres camps, 2007, p. 27-28.

84 Ortiz, Jean, *Rojos: la gesta de los guerrilleros españoles en Francia*, Caracas, Fundación Editorial El perro y la rana, 2012, p. 27.

seva dona, la Luisa, i les seves dues filles; es reuniren tots a Besiers (ciutat on ja havia viscut el 1924, quan es va haver d'exiliar per la dictadura de Primo de Rivera).[85]

Entre els anys 1940 i 1942 fou detingut diverses vegades per la gendarmeria per la seva activitat política, que el feia estar en contacte amb l'antifranquisme basc. Arran d'això el 27 de desembre fou arrestat i tancat a la presó de Besiers, des d'on fou enviat al camp d'internament de Vernet, on romandrà fins al 27 de maig del 1944, quan va ser requisat per l'Organització Todt i enviat a les illes Anglonormandes.[86]

Aquelles tres illes de sobirania britànica foren ocupades pels nazis al juny del 1940 i restaren sota sobirania alemanya fins al maig del 1945. Per poder fer front a l'enemic anglès, la Todt hi va construir una fortalesa de dics, trinxeres, búnquers, túnels i, fins i tot, hospitals subterranis.[87] Les condicions de treball eren molt dures per als interns, entre els quals hi havia els espanyols, que portaven un braçalet amb les lletres RS (Rotspanier).[88] La falta d'aigua potable comportava tot tipus de malalties, com el tifus, i els cadàvers, segons els testimonis, eren tirats al mar —on eren devorats pels peixos, com taurons, o per llagostes—, mentre que altres eren tirats a les formigoneres per ser dissolts al morter.[89] Les grans quantitats de ciment utilitzades provocaven una gran polseguera, que comportava greus infeccions pulmonars a molts dels presoners, que havien de treballar en jornades de fins a quinze hores i estaven mal alimentats, ja que la ració era normal-

85 Margalef Castillo, Mireia, *Quatre benifalletencs als camps nazis*, treball de recerca de batxillerat, 2021, p. 50-54. L'equip del projecte Rotspanier vol agrair a la Mireia la cessió del seu treball per conèixer la història d'en Joaquín Cid.

86 Giménez, Sergio, «Joaquín Cid Pasanau, un sindicalista benifalletenc al camp de concentració nazi de Nordeney», extret de: <https://serhistorico.net/2020/12/29/joaquim-cid-un-sindicalista-catala-als-camps-de-concentracio-del-nazisme/> (pàgina consultada el gener del 2022).

87 Crespo, Martí, *Esclavos de Hitler. Republicanos en los campos nazis del Canal de la Mancha,* Barcelona, UOC, 2014, p. 11-12.

88 Rotspanier era com els nazis anomenaven els republicans de manera despectiva. La traducció literal seria: «*espanyol roig*».

89 Pons Prades, Eduardo, *Morir por la libertad. Españoles en los campos de exterminio nazis*, Madrid, Ediciones VOSA, 1995, p. 172-173.

ment una sopa.[90] Per sobreviure en aquelles illes la clau era la solidaritat entre els presoners, que compartien el menjar o qualsevol matèria primera.[91]

Ara bé, les condicions variaven segons el lloc on eren internats. En Ventura Ferré Cesari (Alcover, 1902–1987) fou capturat pels alemanys el 1942 i quan li preguntaren què sabia fer ell va respondre en francès un dels pocs noms d'ofici que coneixia en aquella llengua: fuster. Després d'això els nazis l'enviaren a Brest, on tot i ser un treballador forçat, les condicions laborals i el menjar no eren tan dolents com en altres llocs.[92]

Fou el cas, també, de l'Agustí Maigí, que juntament amb un altre company es va escapar d'Arcaishon per anar a Bordeus. Allí van conèixer un alemany que parlava català perquè des de ben petit havia viscut a Barcelona: José María Otto Warncke.[93]

Nascut a Hamburg el 1897, vivia a Barcelona des del 1916. A la capital catalana va treballar com a comercial de productes farmacèutics i va col·laborar amb el consolat alemany fins al 1933, quan Hitler va arribar al poder i no va acceptar l'encàrrec de difondre propaganda nacionalsocialista. Durant la Guerra Civil es va allistar com a voluntari a l'Exèrcit Popular i va arribar a ser comandant d'un batalló de la CNT al front d'Aragó.

A l'exili, el 1941 va convèncer els dirigents de la Todt que ell podia ser-los útil com a enllaç amb la mà d'obra republicana, ja que en coneixia la llengua.[94] «Papa» Otto, com el coneixien, va donar una feina a l'Agustí en un taller de fusteria. A més, l'Agustí va ser intern a la caserna Niel, on les condicions de vida eren molt més bones que en altres espais similars. Després, l'Agustí Maigí va començar a treballar en una oficina fent els plànols dels encofrats de la costa de Normandia.[95]

Un dels que s'aprofità de les condicions que existien al Lager Otto fou el tarragoní Francesc Blanch, que treballava com a serraller a la Companyia Iven i fou traslladat a Bordeus per ser sanitari a la caserna Niel. Allí va col·la-

---

90 Crespo, Martí, *Esclavos de Hitler. Republicanos en los campos nazis del Canal de la Mancha, op. cit.*, p. 39-40.

91 Dalmau, John (Joan), *Slave Worker in the Channel Islands*, p. 8.

92 Entrevista a la Maria Ferré, filla d'en Ventura Ferré Cesari, 21/03/2022.

93 Ferrando, Montse, *Memòria d´Agustí Maigí Ferré. Exili familiar i treball forçat per l'Alemanya nazi*, treball de recerca de batxillerat realitzat el 2021, p. 52.

94 Segura, Cristian, «Un reclutador de españoles en los campos nazis», *El País*, 29/04/2018, p. 30.

95 Ferrando, Montse, *Memòria d'Agustí Maigí Ferré. Exili familiar i treball forçat per l'Alemanya nazi*, treball de recerca de batxillerat realitzat el 2021, p. 52-56.

borar amb la Resistència, concretament amb les Forces Franceses Interiors, com a preparador de farmàcia.[96]

Els comunistes espanyols del PCE, davant les crides d'Otto Warncke, anaven on hi havia les aglomeracions de gent que volien treballar-hi per repartir propaganda contra ell i la Todt, acusant Warncke de col·laboracionista.[97]

A més, altres Rotspanier patiren, com en altres llocs, les humiliacions dels nazis, com va fer saber un reusenc, en C. Martí, que va enviar una carta a Montserrat Roig el 1973 on explicava que ell havia vist com un soldat alemany va obligar un espanyol a menjar-se els seus propis fems.[98] Per denunciar aquelles condicions uns 1.500 espanyols van fer una vaga.[99]

Treball forçat als camps nazis i l'alliberament

Al desembre del 1943 la policia francesa detenia l'Edmon Gimeno, acusat de col·laborar amb la Resistència, i l'enviaren a un camp de concentració de la regió de Tolosa. Després el van enviar a Calais per formar part de l'Organització Todt. A la costa atlàntica va trobar-se amb un antic amic del seu pare, membre actiu de la Resistència, que els va explicar que tant ell com els seus companys anirien a treballar pels nazis fent defenses contra els aliats,[100] tot i això: «La consigna era clara no col·laborar en cap cas amb l'esforç bèl·lic dels germànics»; per tant, tant l'Edmon com els seus companys només tenien dues opcions: quedar-se i anar a realitzar fortificacions a la costa o fugir. Aquell home els va donar les direccions d'alguns exiliats que els donarien cobertura i que els facilitarien l'enllaç amb la Resistència. Així fou com, durant la nit, aprofitant la foscor s'escaparen. Però al cap de dos dies, la Gestapo va detenir tot el grup en un tren per no portar documentació.

---

96 Miró, M. Isabel, Sugranyes, Josep, «Biografia de Francesc Blanch Bosch (Tarragona, 1907 – Bordeus, 1996). De mestre a Torredembarra als camps de treball alemanys a França», *Reculls de Treball*, 10, p. 96-97.

97 Castro, Nieves, *Una vida para un ideal*, Madrid, Ediciones de la Torre, 1981.

98 ROIG, Montserrat, *Els catalans, op.cit.*, p. 117-118.

99 Santos-Sainz, Maria, Guillemeteaud, François, *Les Espagnols à Bourdeaux et en Aquitaine*, Bordeus, Les Éditions Sud-Ouest, 2006. p. 270.

100 Solé i Sabaté, Josep Maria, *Revolució i esperança. Els últims testimonis de la Guerra Civil, op. cit.*, p. 37.

Després d'un judici ràpid, del camp de concentració de Compiègne fou deportat a Buchenwald.[101] L'Edmon recorda com el poble alemany que admirava el va rebre enmig d'insults perquè era un Rotspanier: «La Gestapo ens va detenir i ens va dur a la presó preventiva de Biarritz. Després, pistola en mà, ens va portar al fort de Ha de Bordeus, i d'allí, amb tren fins a l'estació de Weimar. Quan es van obrir les portes del vagó, la gent, en veure'ns despullats i que érem enemics, adversaris, van començar a insultar-nos i a tirar-nos coses. Quina situació tan tràgica que un país tan culte, el país de Goethe, de Thomas Mann..., actués d'aquella manera.»[102]

Molts republicans aprofitaven qualsevol oportunitat per fugir. Ara bé, mentre en Maigí va poder arribar a Bordeus i ser intern dels camps d'Otto Warncke, altres foren detinguts i empresonats, com també fou el cas de l'Andreu Mauri Moliné (el Perelló, 1899 – camp de concentració de Neuengamme, 1945), que s'escapà de la Todt, però fou detingut, enviat a Compiègne i deportat a un camp de concentració. En el cas de l'Andreu Mauri Moliné, el de Buchenwald.[103]

En els camps, «a poc a poc els nostres deportats han de deixar d'ésser homes. Comencen a ser menys que els animals, un número i prou, comencen a ésser no res. La transformació no és gaire lenta. El paisatge, l'escenari, els comparses, el vestuari, els sons, els llums, el decorat, tot és a punt per a la seva metamorfosi».[104]

Encara que no era el seu objectiu fundacional, el treball forçat es va convertir en un element clau del sistema dels Konzentrationslager. El 1937 una prestigiosa enciclopèdia alemanya publicava que en els camps de concentració de les SS els presos es distribuïen per grups i «s'esperava d'ells que fessin algun treball útil».[105] I, a causa de l'evolució de la guerra al front oriental, on els nazis no es movien tan fàcilment ni eren tan ràpids com es pensaven, es va prendre la decisió de reorientar les funcions dels camps de concentració cap al pla econòmic. Per això sorgiren diversos subcamps que

---

101 Gimeno Font, Edmon, *Buchenwald, Dora, Bergen-Belsen. Vivències d´un deportat, op.cit.*, p. 30-44.

102 Solé i Sabaté, Josep Maria, *Revolució i esperança. Els últims testimonis de la Guerra Civil, op.cit*, p. 36.

103 Informació extreta del Banc de la Memòria fet per la Generalitat de Catalunya i l'Amical de Mauthausen: <https://banc.memoria.gencat.cat/ca/app/?#/result/deportats/1490>.

104 Roig, Montserrat, *Els catalans als camps nazis, op.cit.*, p. 223.

105 Wachsmann, Nikolaus, *Kl. Historia de los campos de concentración nazis, op.cit.*, p. 183.

depenien de les instal·lacions prèvies a la guerra.[106] Per tant, calia assegurar la supervivència dels presoners, i més tenint en compte que a Mauthausen les taxes de mortalitat foren elevadíssimes entre els anys 1940-1942.[107] I un d'ells fou, com hem dit anteriorment, l'Angel Veiga López, que va morir a causa del treball a la pedrera. S'havien de pujar les 140 escales inicials, carregats de pedra, entre deu i dotze vegades al dia; fet que, juntament amb les condicions climàtiques, eren mortals. I els que no podien seguir el ritme, com l'Angel, eren enviats a Gusen o a Hartheim per ser exterminats.[108]

A partir de l'any 1942 se sistematitzà el mètode de la deportació. Per una banda, per aconseguir l'extermini dels jueus d'Europa i, per l'altra, per mobilitzar *mà d*'obra, tot i també ser conduïts, mitjançant el treball, a la mort.[109] Alguns autors indiquen que els treballadors forçats estrangers arribaren als 12 i 12,5 milions.[110]

Primo Levi va descriure com era la deshumanització dels camps: «Nosaltres no ens hem de convertir en animals; que tot i això, en aquest lloc es pot sobreviure, i per aconseguir-ho s'ha de voler sobreviure, per explicar-ho per a donar-ne testimoni.»[111]

Per això, un dels factors clau per a la supervivència era la solidaritat.[112] Ara bé, per dur-la a terme calia organització i extrema vigilància per no ser descoberts per les SS o pels delinqüents tancats als camps que col·laboraven amb els nazis.[113]

---

106 Wingeate Pike, David, *Españoles en el Holocausto*, Barcelona, Penguin Random House, 2015, p. 53-54.

107 Checa, Sandra, Del Río, Ángel, Martín, Ricardo, *Andaluces en los campos de Mauthausen*, Sevilla, Centro de Estudios Andaluces, 2006, p. 30-31.

108 Hernández De Miguel, Carlos, *Los últimos españoles de Mauthausen, op.cit.*, p. 163.

109 Toran, Rosa, *Vida i mort dels republicans als camps nazis, op.cit.*, p. 109.

110 Spoerer, Mark, «Forced Labor under the Nazi Regime: Recent Findings and an Agenda for Future Research», Rathkolb, Oliver, (ed.), *Revisiting the National Socialist Legacy. Coming to terms with the Forced Labor, Expropiation, Compensation and Restitution*, Nova Jersey, Transaction Publishers, 2004, p. 77.

111 Levi, Primo, *Si esto es un hombre*, Barcelona, Edicions 62, 2019, p. 64.

112 Vilanova, Mercedes, «Work, Repression and Death after the Spanish Civil War», Von Plato, Alexander, Leh, Almut, Thonfeld, Christoph, (ed.), *Hitler's Slaves. Life Stories and Forced Labourers in Nazi-Occupied Europe,* Oxford, Berghahn Books, 2010, p. 43.

113 Citat a: *Republicanos españoles en Sachsenhausen*, extret de: <https://amical-mauthausen.org/wp-content/uploads/2021/03/Sachsenhausen.pdf> (consultat el febrer del 2022).

El 1943 en Pere Solé era deportat a Mauthausen, on també va treballar a les pedreres fins que fou alliberat el 1945.[114] El 1944 eren deportats a diversos camps de concentració en Joan Escuer, l'Edmon Gimeno i l'Andreu Mauri.

En Joan Escuer va ser enviat al camp de concentració de Dachau, a 15 km al nord-est de Munic, i, després d'una breu estada allí, fou destinat al Kommando Allach, proper a Dachau, on havien de fer peces per als avions alemanys. La feina era molt dura, treballaven 12 hores diàries amb una petita pausa de 30 minuts per prendre una mica de sopa. Posteriorment, al juliol del 1944, de nou fou traslladat aquest cop a Merkigchen (la denominació francesa de Santa Maria de les Mines), capital de l'Alt Rin, la regió de l'Alsàcia que els alemanys s'havien annexionat durant la Segona Guerra Mundial. Dins d'un túnel, per evitar les destrosses de l'aviació aliada, van treballar en una fàbrica de motors d'avions de guerra, fins a l'1 d'octubre del 1944.

De nou, fou retornat al Kommando Allach on, a causa d'haver perdut la meitat del pes que tenia des que havia arribat als camps de concentració, fou internat a la infermeria, i després fou destinat a cobrir les fàbriques amb sacs de ciment armat per protegir-les dels possibles bombardejos.[115] Finalment, el 2 de maig del 1945 tant ell com els seus companys albiraren un nou horitzó: «Por haber recobrado la tan esperada libertad y volver a gozar de nuevo de la dignidad humana. Aquel 2 de mayo fue como si volviéramos a nacer.»[116]

L'Edmon Gimeno fou deportat al camp de concentració alemany de Buchenwald, situat a la regió de Turíngia, al gener del 1944, des de Compiègne, juntament amb altres republicans espanyols que havien estat capturats pels nazis lluitant a la Resistència.[117] Durant el temps a Buchenwald, una vintena de dies, va treballar a la pedrera. D'aquella experiència en va parlar amb Montserrat Roig, a qui relatà la gana que passaven: «Ens col·locaven més a baix que les bèsties, la gana que ens imposaven ens feia perdre la noció de la dignitat humana. Quan anàvem a treballar, arrencàvem l'herba de la vora del camí i ens la menjàvem, sempre amb l'ull vigilant que no ens veiessin els guàrdies i els Kapos.»[118]

---

114 Extret de: <https://banc.memoria.gencat.cat/ca/app/?#/result/deportats/140>.

115 Benedicto, Benjamí, Tresserras, Francesc, *Joan Escuer. Biografia d'un deportat a Dachau*, Barcelona, Viena Edicions, 2003, p. 105-112.

116 Escuer, Joan (edició del text a càrrec de Rosa Toran), *Memorias de un republicano español deportado al campo de Dachau*, Barcelona, Amical de Mauthausen y otros campos, 2007, p. 209.

117 Roig, Montserrat, *Els catalans als camps nazis, op.cit.*, p. 204.

118 Ibídem, p. 255-256.

Després fou traslladat al camp de Dora, que solament comptava amb uns mesos d'existència, on va treballar als túnels, que és on hi havia la fàbrica. Finalment, mitjançant un tren amb vagons descoberts, va ser enviat a Bergen-Belsen, on va patir unes condicions espantoses fins que fou alliberat el 15 d'abril del 1945.[119]

En Joan Mestres,[120] com molts altres membres de la Resistència, fou detingut el 1943, tancat a la presó del fort de Ha a Bordeus, previ pas a Compiègne, darrera parada en terres franceses abans d'anar al camp de concentració de Sachsenshausen. Quan van arribar-hi el comandant del camp els va fer un discurs en què els va dir que allò no era un sanatori i «que serien redimits dels seus ideals pel treball i l'honradesa, per ser convertits en homes dignes immunitzats dels malignes gèrmens de la democràcia i el comunisme bàrbar».[121] A aquell camp al nord de Berlín va ser destinat al Kommando Heinkel, el més important que depenia de Sachsenhausen i que tenia com a finalitat treballar en una fàbrica construint avions ràpids per bombardejar a baixa altura.[122] Allí hi va estar durant dos anys, fins que el darrer dia a l'infern del camp en Joan Mestres explica la humiliació que patiren: «Amb la complicitat de les SS, es van personar en el lloc on treballàvem un grup format per 40 nens i nenes, d'edats entre els 8 i els 14 anys. Les SS ens van obligar a treure les gorres perquè els nens i nenes es divertissin tirant-nos pedres als nostres caps afaitats, com si ninots de fira fóssim. En arribar a la colònia ens van fer passar per un carrer estret; les finestres i les portes estaven plenes de curiosos, particularment dones. Les SS van deixar anar els gossos, que ens van destrossar els pantalons quedant descoberts els nostres empobrits sexes, provocant riures i crits dels civils que contemplaven l'espectacle.»[123]

---

119 Gimeno Font, Edmon, *Buchenwald, Dora, Bergen-Belsen. Vivències d'un deportat*, *op. cit.*, p. 69-163.

120 Per saber-ne més: Mestres Rebull, Joan, *En honor a la conmemoración del 40 Aniversario del fin de la Segunda Guerra Mundial y la liberación de los campos de exterminio nazis*, Barcelona, Amical de Mauthausen y otros campos, 2002.

121 Citat a: Anta Félez, José Luis, «Moral y cotidianidad en los campos de concentración del nacismo», *Athenea Digital*, n. 6, tardor de 2004, p. 4.

122 Citat a: *Republicanos españoles en Sachsenhausen*, extret de: <https://amical-mauthausen.org/wp-content/uploads/2021/03/Sachsenhausen.pdf> (consultat el febrer del 2022).

123 Citat a: *Republicanos españoles en Sachsenhausen*, extret de: <https://amical-mauthausen.org/wp-content/uploads/2021/03/Sachsenhausen.pdf> (consultat el febrer del 2022).

Entre el 20 i el 22 d'abril foren evacuats en una llarga marxa, que titllaren com la «marxa de la mort», i el pres que no podia més es posava a un costat i l'SS el matava, com també els que no podien aixecar-se al matí.

El camp central va ser alliberat el 21 d'abril, però en Joan i uns amics seus no tenien aquesta notícia i la nit del 4 de maig del 1945 decidiren fugir. Sabien que les tropes aliades eren a prop i van aconseguir, finalment, ser lliures.[124]

Ravensbrück, el camp de les dones i l'empresa Siemens

El 1975, en una assemblea de deportats, la Neus Català va conèixer Montserrat Roig, que estava fent el seu llibre, però només havia entrevistat homes. Quan va sentir una deportada parlant en català va quedar molt sorpresa; va descobrir una nova realitat: la de les deportades, que la Neus Català va definir com «les oblidades dels oblidats».[125]

La primera dona que va acabar en un camp nazi fou l'asturiana Olvido Fanjul, de Gijón. El 26 de març del 1943 els nazis la van treure de la presó de Tallin on es trobava per deportar-la a Ravensbrück. Es convertia, així, en la primera espanyola, de les quatre-centes que foren internades a aquell camp, situat a uns 90 km al nord de Berlín.

L'Olvido va néixer a Gijón el 1910 i el 23 de setembre del 1937 va marxar a Rússia en un vaixell amb 1.100 nens, els coneguts com a «nens de Rússia», *que es van* establir a Puškin. Allí va conèixer un jove rus, en Dimitri, de qui es va quedar embarassada, però la història va canviar amb la invasió nazi de la Unió Soviètica el 1941.

Durant el setge de Leningrad es va decidir evacuar els nens. L'Olvido Fanjul va voler quedar-se a la ciutat, on va ser detinguda. Els nazis la van enviar a Tallin; allí va trobar-se cara a cara amb el general Agustín Muñoz Grandes, cap de la División Azul, que no va fer res per evitar el seu tràgic destí. Durant l'any empresonada va tenir un fill, a qui va posar Dimitri, com el seu pare, però al cap de tres mesos li van prendre sota el pretext d'haver de posar-se al servei de Hitler. Mai més es va recuperar d'aquella tragèdia.

Finalment, fou deportada a Ravensbrück. Les companyes del camp ajudaren l'Olvido a tirar endavant i poder aguantar el maltractament i el tre-

---

124 Informació extreta del Facebook de l'Amical de Mauthausen: <https://m.facebook.com/amauthausen/photos/a.284085114946030/3095692627118584/?type=3&source=57&__tn__=EH-R> (pàgina consultada el febrer del 2022).

125 Explicació de la Neus Català en una entrevista del 2013.
Merino, Olga, «Neus Català: Vam ser les oblidades dels oblidats», *El Periódico*, 13/04/2013.

ball esclau del camp. Com que fou deportada des de Rússia, en els arxius comptava com a russa i no com a espanyola, per això el seu cas va estar molts anys oblidat.[126]

El camp de Ravensbrück, situat al costat del poble alemany de Fürstenberg, va ser inaugurat oficialment el 1939. Amb sis anys en funcionament, va arribar a tenir un total de 132.000 dones i nens, 20.000 homes o 1.000 noies adolescents, de més de quaranta nacions diferents.[127]

A Ravensbrück les deportades també treballaven fent material bèl·lic per a l'exèrcit nazi. Una d'aquestes empreses era la Siemens, que es dedicava a fer bombes per a la Luftwaffe, les forces aèries alemanyes.[128] Les condicions de treball eren infrahumanes, les jornades podien arribar a les 16 hores i, mentre els obrers de la ciutat treballaven amb protecció, com lents per soldar, les deportades havien de fer-ho sense poder-se protegir, fent que moltes acabessin perdent visió o els quedés afectada l'oïda.[129]

En el cas de la Neus Català,[130] fou obligada a fer diverses feines com portar sacs de sorra amunt i avall o assecar els pantans en ple hivern, per treure'n la torba negra amb les mans i fer rajoles.[131]

Però la Neus Català no fou l'única dona de la província que fou deportada a Ravensbrück, ja que el 1944 també hi va ser deportada la Maria Roques (la Galera, 1895).

La Maria fou detinguda i empresonada a Compiègne el 1944, allí —com la Neus— hi degué arribar per col·laborar amb la Resistència, motiu pel qual segurament també fou torturada. El 3 de febrer del 1944 arribava a Ravensbrück i, posteriorment, fou traslladada a Neuengamme, a un comando per

126 Álvarez, Mónica G., *Noche y niebla en los campos nazis. Historias heroicas de españolas que sobrevivieron al horror*, Barcelona, Editorial Planeta, 2021, p. 23-47.

127 Armengou, Montse, Belis, Ricard, *Ravensbrück, l'infern de les dones*, Barcelona, Angle Editorial, 2007, p.25-29.

128 Saidel, Rochelle G., *The Jewish Women of Ravensbrück Concentration Camp*, Winsconsin, The University of WInsconsin Press, 2006, p. 95.

129 Álvarez, Mónica G., *Noche y niebla en los campos nazis. Historias heroicas de españolas que sobrevivieron al horror, op. cit.*, p. 31-32.

130 Sobre la Neus Català i la seva història es pot llegir: Martí, Carme, *Un cel de plom*, Badalona, Ara Llibres, 2012, o es pot consultar l'entrevista que Montserrat Roig li va fer el 1978 i que es pot trobar a: <https://www.rtve.es/play/videos/personatges/arxiu-tve-catalunya-personatges-neus-catala/3259171/>.

131 Armengou, Montse, Belis, Ricard, *Ravensbrück, l'infern de les dones*, Barcelona, Angle Editorial, 2007, p. 69-71.

a dones que es va crear a l'agost del 1944. A Neuengamme foren obligades a treballar en la construcció de fàbriques subterrànies per a la producció d'armament. Finalment, l'1 de maig del 1945 fou alliberada.[132] La Maria estava casada i tenia tres fills, però mai més va tornar a la Galera.

Començar una nova vida lluny de casa

Al juliol del 1944 l'exèrcit soviètic alliberava el primer camp d'extermini nazi, el de Majdanek, prop de la ciutat polonesa de Lublín. Després d'aquest, els diversos exèrcits aliats descobriren els crims que es van cometre en les diverses instal·lacions, on assassinaren brutalment milers de persones. Quan les imatges van començar a aparèixer a la premsa, l'opinió mundial va veure els bombardejos aliats sobre les ciutats alemanyes com una necessitat per aconseguir la rendició incondicional d'aquells criminals.[133]

Després de ser alliberats, tant els tarragonins que foren enquadrats a la Todt com els deportats, es quedaren a França per recuperar-se físicament. Més tard, mentre que a Alemanya i a Itàlia el nazisme i el feixisme foren derrotats, a Espanya el dictador Franco seguia al poder: «Tots se n'anaven a casa, menys nosaltres».[134]

Els republicans eren considerats apàtrides, per això el futur que tenien per davant era totalment incert. Després de l'alliberament, el govern francès es va fer càrrec dels espanyols, pressionat pels francesos deportats i l'opinió pública.[135] Molts es van quedar al país veí perquè no volien, encara, tornar a casa seva, i no ho feren fins molts anys més tard. Alguns des de ben aviat retornaren a la seva militància política, com el cas del treballador de la Todt que fou president del Comitè de Milícies Antifeixistes, l'Andreu Pàmies, que al novembre de 1944 fou elegit president del comitè local d'ERC de Lesinhan de las Corbièras.[136] Ara bé, altres decidiren venir a Catalunya per retrobar-se amb la família, com fou el cas de l'alcoverenc Ventura Ferré Cesari; durant els anys d'exili se li va morir la dona i tenia a Alcover dos

---

132 Informació extreta de: <https://www.amicalravensbruck.org/portfolio-items/roques-maria/> (pàgina consultada al febrer del 2022).

133 Lowe, Keith, *Continente salvaje. Europa después de la Segunda Guerra Mundial*, Barcelona, Galaxia Gutemberg, 2015, p. 116.

134 Roig, Montserrat, *Els catalans als camps nazis, op.cit.*, p. 552.

135 Hernández de Miguel, Carlos, *Los últimos españoles de Mauthausen, op.cit.*, p. 504.

136 «Aude», *La Humanitat*, n. 6, 2a època, 1/12/1944, p. 3.

fills petits.[137] Un any abans també va poder tornar a la seva Amposta natal l'Agustí Maigí. Gràcies a les gestions d'Otto Warncke, va aconseguir poder entrar al país amb la condició de fer el servei militar. A França, però, hi deixava la mare, les germanes i la resta de familiars.[138]

Altres, anys més tard, a la dècada dels cinquanta, decidiren tornar a Espanya. Aquest fou el cas de l'Edmon Gimeno. Un altre que tornà fou en Joan Mestres, que el 1959 entrà a Espanya clandestinament, amb l'ajuda del PSUC, però fou perseguit per la policia i va haver de fugir el 1961. A França continuà la seva militància política i va arribar a ser secretari regional de la Federació d'Agricultura de la CGT.[139] En canvi, en Joan Escuer, no va tornar a Catalunya fins al 1968.[140]

Qui no va voler tornar mai més a Espanya fou en Joaquín Cid, que va establir-se a Sant Salvador (Alta Garona), on va morir el 1968.[141]

La lluita contra l'oblit

Quan el 8 de maig del 1945 a tot Europa les campanes repicaven a l'hora de la resurrecció, la victòria sobre el nazisme hitlerià, l'alegria dels pobles va quedar entelada davant d'un descobriment inusitat. Quan es van obrir les portes dels camps d'extermini nazis [...] el món no va trobar paraules per a descriure el dolorós descobriment.»[142]

En els judicis de Nuremberg, celebrats entre el novembre del 1945 i l'octubre del 1946,[143] el sistema de semiesclavitud imposat pels nazis a milions de persones fou considerat com un crim de guerra i un crim contra la humanitat, i el màxim responsable del reclutament forçós, Fritz Sauckel, fou condemnat a mort. Ara bé, mentre que els camps de concentració i la bru-

---

137 Testimoni de la Maria Ferré, març del 2022.

138 Ferrando, Montse, *Memòria d'Agustí Maigí Ferré. Exili familiar i treball forçat per l'Alemanya nazi*, treball de recerca de batxillerat realitzat el 2021, p. 61-62.

139 Informació extreta de: <https://banc.memoria.gencat.cat/ca/app/?#/result/deportats/731>.

140 Informació extreta de: <https://banc.memoria.gencat.cat/ca/app/?#/result/deportats/71.>

141 Margalef Castillo, Mireia, *Quatre benifalletencs als camps nazis*, Treball de Recerca de Batxillerat, 2021, p. 71.

142 Català, Neus, *De la resistencia a la deportación. 50 testimonios de mujeres españolas*, Barcelona, Memorial Democràtic, 2015, p. 33.

143 Per saber-ne més: Pérez Triviño, José Luis, *Los juicios de Núremberg*, Barcelona, UOC, 2015.

talitat que es va dur a terme allí centraren les condemnes, el treball forçat fou vist durant molts anys com un aspecte marginal de la Segona Guerra Mundial.[144]

Moltes grans empreses es beneficiaren del treball forçat dels deportats de diverses nacionalitats, com Siemens&Halske o la més gran de totes: Steyr-Daimler-Puch, dedicada a la fabricació d'armament. Però no només les grans companyies se n'aprofitaren, també altres de més petites, com Poschacher, dedicada a materials per a la construcció i que estigué a Mauthausen, va obtenir grans beneficis aprofitant-se dels deportats.[145]

A Nuremberg les grans corporacions, com IG Farben, Krupp i Flick, i les seves defenses, van argumentar que havien fet servir treballadors forçats perquè el règim de Hitler els havia obligat, i no fou ni ordenat ni desitjat per les empreses. Aquell argument no només va convèncer els jutges, que els van imposar penes molt baixes, sinó que també va ser acceptat per la societat alemanya, que ho va veure com una expiació, ja que eximia els ciutadans de la culpa[146] i se centrava en el fet que tot fou ideat i orquestrat pel règim de Hitler.

Amb la guerra freda la situació va canviar. Les potències occidentals, preocupades per l'avenç del comunisme a Europa i la creació de la República Federal d'Alemanya, van rehabilitar els grans industrials i el funcionariat que havia treballat durant el Tercer Reich a l'administració.[147] A més, es va renunciar a les reparacions de guerra estipulades en els Acords de Londres del 1953, amb l'objectiu de no afectar la dèbil economia alemanya.[148] Per tant, el procés de desnazificació que es va iniciar amb el final de la Segona Guerra Mundial, i que tenia per objectiu fer polítiques per a la reparació de

---

144 Muñoz Sánchez, Antonio, «La lucha de los antiguos trabajadores forzados españoles en el III Reich por ser reconocidos como víctimas del nazismo (1956-1972)», *op.cit.*, p. 328-329.

145 Hernández de Miguel, Carlos, *Los últimos españoles de Mauthausen, op.cit.*, p. 431-432.

146 Per a la societat alemanya, la submissió al Führer era una excusa molt còmoda.
Schwarz, Géraldine, *Los amnésicos. Historia de una família europea*, Barcelona, Tusquets Editores, 2019, p. 121.

147 El govern de Konrad Adenauer, que predicava sobre els valors democràtics, no va tenir cap dubte a integrar a l'administració de la RFA antigues personalitats nazis com Hans Globke, que havia participat en la redacció de les lleis racials de Nuremberg, mentre que els opositors a Hitler van ser marginats de l'escena política.
Schwarz, Géraldine, *Los amnésicos. Historia de una família europea, op.cit.*, p. 96-97.

148 Muñoz Sánchez, Antonio, «La lucha de los antiguos trabajadores forzados españoles en el III Reich por ser reconocidos como víctimas del nazismo (1956-1972)», *op.cit.*, p. 333.

les víctimes del Tercer Reich i la depuració de l'administració, fou aturat pel bloc occidental de la guerra freda.[149]

El 1956 el govern Adenauer va aprovar la Llei federal d'indemnitzacions, però per les condicions estipulades la majoria de víctimes quedaren fora de poder cobrar; solament hi pogueren accedir alemanys o persones d'origen alemany exiliades.

Els treballadors forçats espanyols, després de molts anys de lluita judicial, van aconseguir que el Tribunal Regional de Colònia reobrís els casos i es va poder demostrar com molts havien estat privats de llibertat i obligats a treballar per a l'Organització Todt en condicions extremes i rebent un tracte vexatori. Així, a partir del juny del 1972 milers de sol·licituds foren acceptades pels serveis d'indemnitzacions alemanys i se'ls van concedir 150 marcs per mes de reclusió i una pensió vitalícia, si tenien seqüeles físiques o psíquiques.[150] Encara avui, però, els treballadors forçats espanyols no són considerats víctimes del nazisme per part de l'Estat espanyol. Al març del 2020 el senador de Tarragona, el Dr. Santiago Castellà, representant del grup parlamentari socialista, va preguntar: «¿eEntiende el gobierno que los trabajadores forzados españoles del Tercer Reich deben ser reconocidos formalmente por España como víctimas del nazismo?»,[151] i la resposta per part del govern fou: «El Gobierno está firmemente comprometido con el reconocimiento a las exiliadas y exiliados españoles y sus lugares de memoria, con rendir tributo a la labor realizada por los países de acogida y por dar a conocer las aportaciones del exilio a la restauración de la democracia española y al desarrollo de los países a los que se marcharon».[152] De manera que encara no han estat reconegudes com a víctimes del nazisme.

---

149 Per saber-ne més: VINCENT, Marie-Bénédicte, *La dénazification des fonctionnaires en Allemagne de l'Ouest*, París, CNRS Éditions, 2022.

150 MUÑOZ SÁNCHEZ, Antonio, «La lucha de los antiguos trabajadores forzados españoles en el III Reich por ser reconocidos como víctimas del nazismo (1956-1972)», *op.cit.*, p. 333-346.

151 <https://www.senado.es/web/expedientdocblobservlet?legis=14&id=12852>.

152 <https://www.senado.es/web/expedientdocblobservlet?legis=14&id=30257>.

Conclusions

Al desembre del 1944 Ilya Ehrenburg va publicar un article al diari soviètic *Pravda* en què sentenciava: «Pregunteu a un alemany capturat per què van acabar amb sis milions de persones innocents i et contestarà: "Són jueus. Són negres o pèl-rojos. La seva sang és diferent". Tot això va començar com a bromes estúpides, amb els crits dels nens del carrer, amb senyals indicadors, i allò va conduir cap a Majdanek, Babi Iar, Treblinka, a fosses plenes de cadàvers de nens».[153]

El periodista nascut a Kíiv el 1891, Ilya Ehrenburg, va saber explicar en poques línies com la banalització del racisme i la indiferència van portar Europa a un dels períodes més foscos de la seva història: la Segona Guerra Mundial. Alguns historiadors van anomenar aquesta època com «l'edat dels camps», ja que arreu del continent van començar a aparèixer aquests espais per empresonar de manera massiva els oponents polítics o qualsevol persona considerada com a sospitosa.[154]

Però els crims del feixisme i del nazisme no es limitaren únicament als camps de concentració, sinó que un altre aspecte molt important per entendre el paper d'Alemanya durant la Segona Guerra Mundial fou el treball forçat; és a dir, la utilització de milers de persones privades de llibertat en la construcció de defenses militars i en la indústria bèl·lica.

Aquest ha estat un aspecte oblidat durant molts anys i no fou fins als anys noranta quan va començar-se a estudiar i les empreses van assumir no només que havien utilitzat «esclaus» com a treballadors sinó també que s'enriquiren col·laborant amb el Tercer Reich.[155] En alguns casos, com el de la companyia de neumàtics Continental, no es va assumir fins al 2020.[156]

La història dels Rotspanier és la d'un col·lectiu humà marcat per dues guerres: la Guerra Civil espanyola, que els condemnà a marxar com a derrotats, i la Segona Guerra Mundial, que a causa de la seva defensa de la democràcia i la llibertat contra el feixisme i el nazisme els envià a camps de concentració o a les construccions del Mur Atlàntic, amb la complicitat del dictador Franco.

---

153 Citat a: Lowe, Keith, *Continente salvaje. Europa después de la Segunda Guerra Mundial*, Barcelona, Galaxia Gutemberg, 2015, p. 107.

154 Wachsmann, Nikolaus, *Kl. Historia de los campos de concentración nazis*, Barcelona, Crítica, 2015, p. 15.

155 «Around the world», *The New York Times*. 21/01/1986, p. 11.

156 Ewing, Jack, «German Automotive Giant Admits It was a Nazi Accomplice», *The New York Times*, 27/08/2020.

Tot i ser rebuts en camps de concentració el 1939 i de participar en les Companyies de Treballadors Estrangers (CTE) fins a l'ocupació de França, mai van dubtar de lluitar contra els nazis, ja fos durant la guerra o en la Resistència. Quan els alemanys els capturaren, o els detingueren els gendarmes per ordre del règim de Vichy, els enviaren a l'Organització Todt o als camps de concentració, on se'ls posà a treballar per a la maquinària bèl·lica alemanya, sent imprescindibles per al règim de Hitler.

Actualment, es considera que foren uns 40.000 els espanyols que formaren part de l'Organització Todt, i de la província de Tarragona poden ser desenes els que hi anaren, com es pot comprovar en la documentació que el Dr. Peter Gaida posa a disposició de les persones interessades al seu lloc web.[157]

Malgrat que van ser reconeguts com a víctimes del nazisme per la RFA, encara són uns grans desconeguts al nostre país, per això cal reivindicar-ne les històries, com a vindicació del seu antifeixisme i compromís.

JAUME CAMPS GIRONA
Universitat Rovira i Virgili

Bibliografia

ÁLVAREZ, Mónica G., *Noche y niebla en los campos nazis. Historias heroicas de españolas que sobrevivieron al horror*, Barcelona, Editorial Planeta, 2021.

ANTA FÉLEZ, José Luis, «Moral y cotidianidad en los campos de concentración del nacismo», *Athenea Digital*, n. 6, tardor de 2004.

ARMENGOU, Montse; BELIS, Ricard, *El comboi dels 927*, Barcelona, Rosa dels Vents, 2005.

ARMENGOU, Montse; BELIS, Ricard, *Ravensbrück, l'infern de les dones*, Barcelona, Angle Editorial, 2007.

ARTOLA, Ricardo, *La Segunda Guerra Mundial*, Madrid, Alianza Editorial, 1995.

BENEDICTO, Benjamí; TRESSERRAS, Francesc, *Joan Escuer. Biografia d'un deportat a Dachau*, Barcelona, Viena Edicions, 2003.

BRENNEIS, Sara J., (ed.), *Spain, the Second World War, and the Holocaust. History and Representation*, Toronto, University of Toronto Press, 2020.

157 <http://rotspanier.net/>

Candelas de la Fuente, Amparo, «El mariscal Petain, primer embajador de Francia ante el gobierno de Burgos», *Cuadernos de Historia Moderna y Contemporánea*, n. 8, 1987.

Casanova, Julián; Espinosa, Francisco; Mir, Conxita; Moreno Gómez, Francisco, *Morir, matar, sobrevivir. La violencia en la dictadura de Franco*, Barcelona, Crítica, 2004.

Castro, Nieves, *Una vida para un ideal*, Madrid, Ediciones de la Torre, 1981.

Català, Neus, *De la resistencia a la deportación. 50 testimonios de mujeres españolas*, Barcelona, Memorial Democràtic, 2015.

Checa, Sandra; Del Río, Ángel; Martín, Ricardo, *Andaluces en los campos de Mauthausen*, Sevilla, Centro de Estudios Andaluces, 2006.

Crespo, Martí, *Esclavos de Hitler. Republicanos en los campos nazis del Canal de la Mancha*, Barcelona, UOC, 2014.

Egida León, Ángeles, «Republicanos españoles en la Francia de Vichy: mano de obra para el invasor», *Ayer*, n. 46, 2002.

Escuer, Joan (edició del text a càrrec de Rosa Toran), *Memorias de un republicano español deportado al campo de Dachau*, Barcelona, Amical de Mauthausen y otros campos, 2007.

Espinosa, Francisco, *La columna de la muerte. El avance del ejército franquista de Sevilla a Badajoz*, Barcelona, Crítica, 2003.

Espinosa, Francisco, *Por la sagrada Causa Nacional. Historias de un tiempo oscuro*, Barcelona, Crítica, 2021.

Estrade, Paul, (dir.), *El trabajo forzado de los españoles en la Francia de Vichy. Los Grupos de Trabajadores Extranjeros en Corrèze (1940-1944)*, Madrid, UNED, 2017.

Gaida, Peter, *Camps de travail sous Vichy. Les «Groupes de travailleurs étrangers» (GTE) en France et en Afrique du Nord 1940-1944*, Peter Gaida, 2014.

Gaida, Peter, *L'Organisation Todt en France, 1940-1944*, Peter Gaida, 2016.

Gaspar Celaya, Diego, «Palabras de un exilio particular: de las CTE a los campos de exterminio nazis», *Hispania Nova. Revista de Historia Contemporánea*, n. 14, 2006.

Gildea, Robert, *Combatientes en la sombra. La historia definitiva de la Resistencia francesa*, Barcelona, Penguin Random House, 2016.

Gimeno Font, Edmon, *Buchenwald, Dora, Bergen-Belsen. Vivències d'un deportat*, Barcelona, Amical de Mauthausen i altres camps, 2007.

Hernández de Miguel, Carlos, *Los últimos españoles de Mauthausen*, Barcelona, Penguin Random House Grupo Editorial, 2019.

Iordache, Luiza, «Españoles tras las alambradas. Republicanos en los campos franceses, nazis y soviéticos (1939-1956)», *Hispania Nova. Revista de Historia Contemporánea*, n.º extraordinario, 2019.

Levi, Primo, *Si esto es un hombre*, Barcelona, Edicions 62, 2019.

Liddell Hart, Basil H., *Historia de la Segunda Guerra Mundial*, vol.1, Barcelona, Luis de Caralt Editor, 1972.

Lowe, Keith, *Continente salvaje. Europa después de la Segunda Guerra Mundial*, Barcelona, Galaxia Gutemberg, 2015.

Martí, Carme, *Un cel de plom*, Badalona, Ara Llibres, 2012.

Mawdsley, Evan, *Thunder in the East. The Nazi-Soviet War 1941-1945*, Londres, Bloomsbury Academic, 2016.

Mesquida, Evelyn, *Y ahora, volved a vuestras casas. Republicanos españoles en la Resistencia francesa*, Barcelona, Penguin Random House, 2020.

Mestres Rebull, Joan, *En honor a la conmemoración del 40 Aniversario del fin de la Segunda Guerra Mundial y la liberación de los campos de exterminio nazis*, Barcelona, Amical de Mauthausen y otros campos, 2002.

Moreno Juliá, Xavier, *La División Azul. Sangre española en Rusia, 1941-1945*, Barcelona, Crítica, 2015.

Muñoz Sánchez, Antonio, «La lucha de los antiguos trabajadores forzados españoles en el Tercer Reich por ser reconocidos como víctimas del nazismo (1956-1972)», *Hispania Nova*, n. 19, 2021.

Ortiz, Jean, *Rojos: la gesta de los guerrilleros españoles en Francia*, Caracas, Fundación Editorial El perro y la rana, 2012.

Paxton, Robert O., *La France de Vichy, 1940-1944*, París, Éditions du Seuil, 1997.

Pérez Triviño, José Luis, *Los juicios de Núremberg*, Barcelona, UOC, 2015.

Piqué, Jordi, *La crisi de la rereguarda. Revolució i Guerra Civil a Tarragona (1936-1939)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1998.

Piqué, Jordi; Sánchez Cervelló, Josep, (coord.), *Guerra Civil a les comarques tarragonines (1936-1939)*, Tarragona, Publicacions de la URV, Cercle d'Estudis Històrics i Socials Guillem Oliver» del Camp de Tarragona, 2019.

Pons Prades, Eduardo, *Morir por la libertad. Españoles en los campos de exterminio nazis*, Madrid, Ediciones VOSA, 1995.

Preston, Paul, *La Guerra Civil española. Una historia concisa*, Barcelona, Random House Mondadori, 2009.

Preston, Paul, *Un pueblo traicionado. Corrupción, incompetencia política y división social*, Barcelona, Penguin Random House Grupo Editorial, 2019.

Puigsech, Josep, *Falsa leyenda del Kremlin: el consulado y la URSS en la Guerra Civil española*, Madrid, Biblioteca Nueva, 2014.

Rafaneau-Boj, Marie-Claude, *Los campos de concentración de los refugiados españoles en Francia (1939-1945)*, Barcelona, Ediciones Omega, 1995.

Rathkolb, Oliver, (ed.), *Revisiting the National Socialist Legacy. Coming to terms with the Forced Labor, Expropiation, Compensation and Restitution*, Nova Jersey, Transaction Publishers, 2004.

Roig, Montserrat, *Els catalans als camps nazis*, Barcelona, Edicions 62, 2003.

Saidel, Rochelle G., *The Jewish Women of Ravensbrück Concentration Camp*, Winsconsin, The University of WInsconsin Press, 2006.

Sánchez Cervelló, Josep, *¿Por qué hemos sido derrotados? Las divergencias republicanas y otras cuestiones*, Barcelona, Flor del Viento Ediciones, 2006.

Santos-Sainz, Maria, Guillemeteaud, François, *Les espagnols à Bourdeaux et en Aquitaine*, Bordeus, Les Éditions Sud Ouest, 2006.

Schwarz, Géraldine, *Los amnésicos. Historia de una família europea*, Barcelona, Tusquets Editores, 2019.

Seidler, F.W., «L'Organisation Todt», *Revue d'histoire de la Deuxième Guerre mondiale et des conflits contemporains*, any 34, abril de 1984.

Solé i Sabaté, Josep Maria, *Revolució i esperança. Els últims testimonis de la Guerra Civil*, Barcelona, Ara Llibres, 2010.

Soriano, Antonio, *Éxodos. Historia oral del exilio republicano en Francia 1939-1945*, Barcelona, Crítica, 1989.

Stein, Louis, *Más allá de la muerte y del exilio*, Barcelona, Plaza&Janes Editores, 1983.

Toran, Rosa, *Vida i mort dels republicans als camps nazis*, Barcelona, Proa, 2002.

Vincent, Marie-Bénédicte, *La dénazification des fonctionnaires en Allemagne de l'Ouest*, París, CNRS Éditions, 2022.

Viñas, Ángel, *El honor de la República. Entre el acoso fascista, la hostilidad británica y la política de Stalin*, Barcelona, Crítica, 2009.

Viñas, Ángel, *Las armas y el oro. Palancas de la guerra, mitos del franquismo*, Barcelona, Pasado&Presente, 2013.

Von Plato, Alexander; Leh, Almut; Thonfeld, Christoph, (ed.), *Hitler's Slaves. Life Stories and Forced Labourers in Nazi-Occupied Europe,* Oxford, Berghahn Books, 2010.

Wachsmann, Nikolaus, *Kl. Historia de los campos de concentración nazis,* Barcelona, Crítica, 2015.

Wingeate Pike, David, *Españoles en el Holocausto*, Barcelona, Penguin Random House, 2015.

QUAN LA MORT OCUPÀ LA SELVA

EL PERÍODE SELVATÀ DE L'HOSPITAL INTERCOMARCAL DE REUS (1938-39) I LA FOSSA COMUNA DEL CEMENTIRI MUNICIPAL DE LA SELVA DEL CAMP

Axel Baiget Morreres

«Si es moria algú, aquí dalt al cementiri feien una sèquia, venia l'ambulància, els fotia dins i au.» Aquesta frase que el Josep Soronellas va dir durant el rodatge del documental *Por al cel,* va ser l'espurna de la recerca sobre el trasllat de l'Hospital Intercomarcal de Reus a la Selva del Camp i de la consegüent fossa comuna al cementiri de la vila.

"If someone died, up here at the cemetery they dug a ditch, the ambulance came, threw the bodies in and that was it." This sentence, uttered by Josep Soronellas in the documentary film *Por al cel*, sparked the research on the relocation of the Hospital Intercomarcal from Reus to La Selva del Camp and the corresponding mass grave in the village cemetery.

PARAULES CLAU:
La Selva del Camp, fossa comuna, Hospital Intercomarcal de Reus, Guerra Civil espanyola, víctimes

KEYWORDS:
La Selva del Camp, Mass grave, Hospital Intercomarcal of Reus (Regional Hospital in Reus), Spanish Civil War, Victims

ISSN 1136-7865 · EISSN 2014-2048

1. L'Hospital Intercomarcal de Reus

A les set menys deu del matí del 14 d'abril del 1931 s'alçava, a l'Ajuntament d'Eibar, la primera bandera republicana que volia acabar amb la monarquia d'Alfons XIII. Hores més tard, a quarts de dues del migdia Lluís Companys proclamava la República des de l'Ajuntament de Barcelona. Minuts després, a quarts de tres, Francesc Macià proclamava l'Estat Català dins de la Federació de Repúbliques Ibèriques. A les quatre de la tarda s'hi afegia Reus, on Evarist Fàbregas proclamava la República Catalana des de l'Ajuntament, situat provisionalment a l'actual Institut Salvador Vila-seca. La gent va sortir en massa als carrers. Es respiraven temps de canvis, aires de progrés que afectaven tots els aspectes de la vida social. L'Hospital de Reus no n'era una excepció i en pocs mesos, el 20 d'agost del 1931, la comissió d'assistència social proposa al consistori un seguit de reformes per tal de «convertir-lo en una veritable casa de curació, grata als ulls i d'estada agradable, proposant-se a tal fi, suprimir el nom d'hospital civil, per [un] altre més d'acord amb la seva alta missió social»[1]. El canvi de nom es va fer el mateix 1931 i l'hospital passà a anomenar-se Institut Policlínic Municipal[2]. Més endavant, el centre sanitari es va convertir en «Hospital Intercomarcal», ja que la seva àrea d'influència comprenia les comarques del Baix Camp, el Priorat i la Ribera d'Ebre, i poblacions del Tarragonès, de l'Alt Camp, de la Conca de Barberà, de les Garrigues i de la Terra Alta. Del 1931 al juliol del 1936 l'hospital viu unes millores constants: la creació d'una secció de maternitat, un increment de plantilla o la creació d'una escola d'infermeria, entre d'altres. El 18 de juliol del 1936 aquest projecte sanitari intercomarcal i innovador es veurà estroncat per l'inici de la Guerra Civil.

Àrea d'influència de l'Hospital Intercomarcal de Reus, segons indica Josep Balsells al llibre *El Hospital de San Juan de Reus, ayer, hoy y mañana*

1 AMR. Actes municipals 1930-31.

2 Anguera, P.: *Hospital de Sant Joan de Reus 1240-1990*. 1990. Reus: Hospital de Sant Joan de Reus SAM. Pàg. 83.

1.1 L'hospital en guerra

El 18 de juliol del 1936, un part de l'exèrcit s'alça contra el govern democràtic de la República. El cop d'estat no prospera, fracassa a Catalunya i en altres zones de l'Estat. Tot i això, l'exèrcit rebel aconsegueix el control d'una part de la Península. Amb aquesta situació, s'inicia la Guerra Civil Espanyola on la guerra aèria esdevindrà decisiva en el conflicte. Reus és una ciutat industrial, un nus estratègic de comunicacions i té un aeròdrom que, amb la guerra, es posarà al servei de l'exèrcit republicà. D'altra banda, a l'octubre del 1936, a l'Escola del Treball de la ciutat i molt a prop de l'edifici de l'Hospital, se situarà la fàbrica d'avions CASA, un reconegut fabricant espanyol. Per aquest motiu, la ciutat passarà a ser un objectiu de l'aviació franquista. El 9 d'abril del 1937, Reus rep el primer bombardeig per part de l'aviació franquista: dos avions Savoia S-79 causen dues víctimes.[3] A partir d'aquesta data, els bombardejos a la ciutat seran cada cop més freqüents.

La direcció de l'hospital, en aquell moment en mans de Joan Domènech i Mas, du a terme tot un seguit d'accions per tal de salvaguardar l'edifici i els malalts dels bombardejos. En un primer moment, es va pintar per indicar la condició de centre sanitari.[4] Posteriorment, i també el 1937, a causa dels bombardejos constants, els homes malalts són traslladats al Mas del Vilanova i les dones i el servei de maternitat, al Mas Fontana. L'edifici serà habilitat com a hospital militar, dependent del de Tarragona, i obtindrà el nom de Clínica Militar núm. 8. Tot i així, el 17 de setembre del 1937 un fort bombardeig sacseja Reus i una bomba cau al Mas Fontana: l'edifici es veu afectat parcialment i hi moren una dona embarassada i una auxiliar.[5] [6] Degut a aquest fet, les dependències situades al Mas Fontana es reagrupen al Mas del Vilanova, que també patirà un bombardeig franquista.[7] Arran d'aquesta delicada situació es decidirà buscar un emplaçament per a l'hospital a les poblacions veïnes. Un dels espais que estudia l'Ajuntament de Reus és l'exconvent de Sant Rafel de la Selva del Camp.

---

3 Arnabat, R. i Íniguez, D.: *Atac i defensa de la reregurada. Els bombardeigs franquistes a les comarques de Tarragona i Terres de l'Ebre 1936-39*. 2013. Valls: Cossetània Edicions. Pàg. 691.

4 Baiget, A. i Trill, M.: *Por al cel: la vida a la Selva durant els bombardejos feixistes al Camp de Tarragona (1936-1939)*. 2015. La Selva del Camp: Canal Camp (documental). Minut 24:07.

5 Amorós, X.: «La direcció de l'Hospital de Sant Joan durant la Guerra Civil, 1936-39». *El nostre Hospital de Sant Joan de Reus: fets i records*, 2008: 151-155. Pàg. 153.

6 Anguera, P.: *op. cit.* Pàg. 90.

7 Baiget, A. i Trill, M.: *op. cit.* Minut 24:18.

1.2 El trasllat de l’hospital a la Selva del Camp

La cerca d’un nou emplaçament es veurà pressionada pels greus bombardejos que els franquistes efectuen sobre la ciutat al gener del 1938. Només en aquest mes, hi ha 9 bombardejos: el del dia 13 de gener causa 16 morts; el del dia 21, 48; i dos del dia 24 provoquen un total de 47 víctimes. A partir d’aquest moment es genera un clima de por i d’inseguretat a la ciutat que fa que el trasllat de l’hospital esdevingui una urgència, i se n’accelerin les gestions. El 26 de gener del 1938, l’alcalde de la Selva del Camp, Antoni Casamitjana, informa al ple municipal que el director de l’Hospital Intercomarcal de Reus, Joan Domènech i Mas, ha fet una visita al poble per tal d’analitzar les característiques de l’exconvent de Sant Rafel. L’edifici compleix les condicions mínimes i, per tant, des de l’Ajuntament de Reus i la direcció de l’hospital comencen a gestionar el trasllat. El mateix 26 de gener del 1938, el ple de l’Ajuntament de la Selva del Camp aprova la cessió de l’exconvent de Sant Rafel.[8]

En aquells moments, l’edifici ja acollia 85 refugiats de guerra. Per aquest motiu, en el mateix ple del 26 de gener i en una carta de l’alcalde de la Selva del 30 de gener, es demana a l’alcalde de Reus que busqui un local en un altre poble per tal d’acollir-los, ja que a la Selva no queden locals lliures.

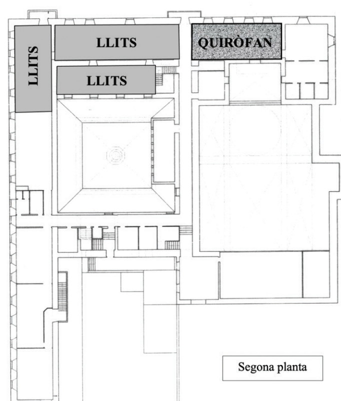
L’1 de febrer del 1938 el ple municipal de Reus agraeix a l’Ajuntament de la Selva la cessió de l’exconvent de Sant Rafel. Tot i així, alguns regidors veuen diversos inconvenients en el fet de traslladar l’hospital cap a una altra població: problemes de transport dels queviures i dels desplaçaments de les famílies i preocupació perquè els metges marxin de la ciutat. Es proposen

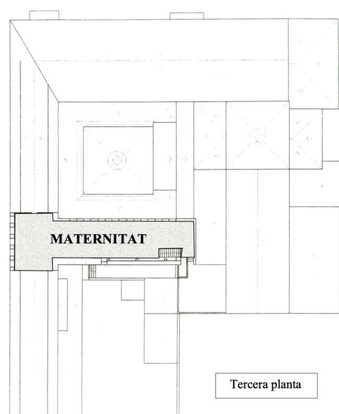
8 AHMSC. Actes municipals 1937-1938.

alternatives a l'exconvent de la Selva com el Mascalbó o el Pere Mata.[9] Malgrat aquesta polèmica, el 15 de febrer, l'alcalde de Reus anuncia el trasllat de l'Hospital Intercomarcal de Reus a l'exconvent de Sant Rafel de la Selva del Camp. Al mateix ple s'informa que el director de l'hospital serà l'encarregat d'escollir el personal que es traslladi a la Selva.[10]

El mateix dia, el trasllat es fa efectiu confirmat a partir de la primera defunció a l'edifici: Jacinta Oñate Lurz, de 76 anys, nascuda a Bilbao.

Segona i tercera planta de l'actual Col·legi Sant Rafael
amb la ubicació dels espais de l'Hospital Intercomarcal.

9 Anguera, P.: *op. cit.* Pàg. 90.

10 AMR. Actes municipals 1937-1938.

A partir de diverses fonts orals recollides per Joan Carles López, director del 1984 al 2022 del Col·legi Sant Rafael, centre educatiu que ocupa actualment l'edifici on es va traslladar l'Hospital Intercomarcal, s'han pogut determinar els usos d'algunes de les sales de l'edifici quan va ser hospital (1938-39). S'ha pogut localitzar, doncs: un quiròfan, algunes de les sales amb llits i la maternitat.

1.3 El període selvatà i les conseqüències per a la vila

L'exconvent de Sant Rafel va acollir l'Hospital Intercomarcal de Reus des del 15 de febrer del 1938 al 8 d'abril del 1939, quan retorna a Reus, a l'actual carrer de Sant Joan, 34. La presència de l'hospital a la Selva va comportar una sèrie de beneficis, canvis i impactes. D'un dia per l'altre, el poble comptava amb un personal i uns recursos sanitaris que eren referents per diverses comarques del sud de Catalunya. Un benefici que va aprofitar el poble que, amb facilitat, podia accedir a tot el ventall d'assistència sanitària. Els vilatans i les vilatanes hi naixien, s'hi feien intervencions quirúrgiques, s'hi feien revisions i visites i també hi morien. A banda, la gent que vivia a les comarques que tenien com a referent l'Hospital Intercomarcal de Reus venien al poble per tal de rebre assistència sanitària. Del febrer, quan l'hospital ja es troba a la Selva, al desembre del 1938:

- Es realitzen 309 operacions quirúrgiques.
- S'expedeixen 7.706 receptes.[11]

Pel que fa a tota l'estada de l'hospital a la Selva del Camp (del 15 de febrer del 1938 al 8 d'abril del 1939):

- Hi van néixer 103 nadons (el primer, el 21 de febrer del 1938 i l'últim, el 29 de març del 1939).
- Hi van morir 181 persones (la primera, el 15 de febrer del 1938 i l'última, el 3 d'abril del 1939).[12]

Si ens fixem en el volum de malalts que acollia, només en tenim dades del novembre del 1938 quan ingressen a l'hospital 99 persones. Tot i així, la quantitat de malalts ingressats seria superior, ja que hauríem de comptar els ingressats en mesos anteriors que encara no haguessin estat donats d'alta.[13]

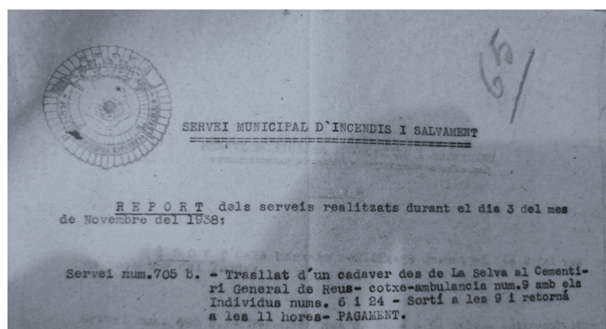
---

11 Anguera, P.: *op. cit.* Pàg. 90 i 91.

12 Registre civil de la Selva del Camp, llibres de naixements i defuncions de 1938-1939.

13 ADIPTA. Documentació sobre l'Hospital de Reus. *Libro de registro de enfermos, años 1931-1971.* Ref. 5236.

Una de les preocupacions de l'Ajuntament de Reus a l'hora de donar suport al canvi d'ubicació de l'hospital era el trasllat dels malalts, les famílies, tota la manutenció i el personal sanitari. Els Bombers de Reus van ser els encarregats de dur a terme aquests viatges, tal com ho recull el Reglament del Servei Municipal d'Incendis i Salvament. Aquest servei havia de tenir cura de l'organització i del servei de les ambulàncies municipals. Es diferenciaven tres tipologies de viatge: els d'assistència social (gratuïta), els de distingits (de pagament) i els oficials.[14] Així doncs, la presència de l'ambulància a la Selva del Camp va passar a ser habitual. Només en relació amb el mes d'octubre del 1938, l'ambulància realitza, com a mínim, 139 viatges:

65

SERVEI MUNICIPAL D`INCENDIS I SALVAMENT

REPORT dels serveis realitzats durant el dia 3 del mes de Novembre del 1938:

Servei num.705 b. - Trasllat d'un cadaver des de La Selva al Cementiri General de Reus- cotxe-ambulancia num.9 amb els Individus nums. 6 i 24 - Sortí a les 9 i retornà a les 11 hores- PAGAMENT.

Detall del llibre del Servei Municipal d'Incendis i Salvament, ACBC, unitats d'instal·lació 14736.

- 42 entre Reus i l'hospital (comptant-hi el trasllat del personal sanitari, així com de pacients).
- 14 entre altres poblacions i l'hospital.
- 79 entre l'hospital i Reus (comptant-hi els trasllat del personal sanitari, així com de pacients).
- 13 entre l'hospital i altres poblacions.

Com hem pogut veure, entre aquests viatges s'inclou el trasllat del personal sanitari, fet que fa pensar que molta part vivia a Reus. Tot i així, el canvi d'ubicació de l'hospital també provoca un canvi de residència d'alguns metges: com a mínim podem documentar que el director del centre sanitari, Joan Domènech i Mas, se'n va a viure a la Selva del Camp[15] i el doctor radiòleg Claudi Tricaz i Arnillas demana un allotjament a l'Ajuntament de la Selva del Camp al novembre del 1938 perquè és destinat al poble.[16]

A tall anecdòtic, el fet d'instal·lar l'hospital a la Selva del Camp també comporta una millora a la via de comunicació de l'exconvent de Sant Rafel a

---

14 AMR. Reglament del Servei Municipal d'Incendis i Salvament. Bombers, referències 16926-16928.

15 Vegeu <https://www.galeriametges.cat/galeria-fitxa.php?icod=ME>.

16 AHMSC. Correspondència 1938.

finals d'octubre del 1938 pagada pel mateix hospital per tal de facilitar l'accés dels vehicles al centre sanitari.[17]

Tots aquests canvis comporten, per a la gent que viu a la Selva del Camp, un augment de la por. Els efectes de la guerra, sobretot les víctimes dels bombardejos, són més visibles i, per tant, psicològicament més propers. Els viatges de l'ambulància —sobretot després dels bombardejos de Reus—, la sirena, les víctimes i les morts són ben presents per als selvatans i les selvatanes: «Acabaven de bombardejar Reus i ja senties les ambulàncies que pujaven cap aquí [la Selva]; ambulàncies i camions que tocaven el clàxon! Fumien un *siroll*! Era com una camioneta!».[18]

El 15 de gener del 1939 l'exèrcit franquista entra al poble de la Selva del Camp. Tot i així, l'hospital seguirà a la vila, però hi haurà un canvi de concepció: aquella idea republicana d'hospital capdavanter referent del sud de Catalunya es desfà amb un canvi de direcció, de denominació i d'àmbit geogràfic. L'Hospital Intercomarcal passarà a denominar-se Hospital Civil, traient la referència a la «comarca» que tant incomodava la dictadura. Per una altra banda, el 10 febrer del 1939 serà nomenat com a nou director el doctor Àngel Mercader i Rigualt.[19] Amb aquests canvis realitzats, es comença a gestionar el retorn de l'hospital a l'edifici de Reus que l'acollia. Així doncs, a la sessió del 16 de febrer de la comissió gestora de Reus es comenta que s'estan fent les reparacions necessàries a l'edifici de Reus per tal de tornar a acollir l'hospital.[20] Un mes més tard encara segueixen les reparacions i, per tal de reduir despeses, la comissió aprova que l'Hospital Civil només assisteixi persones de la ciutat i que totes les altres poblacions que el tenien com a referència hauran de dirigir-se a l'Hospital Provincial.

A finals de març començarà el trasllat cap a Reus, que finalitzarà el 8 d'abril. Els malalts baixaran en un òmnibus cedit per Pere Oliva i el transport de tot el material es realitzarà amb tres camions cedits per Enric Compte, Josep Maria Llopis i Miquel Alimbau.[21] Amb el trasllat de l'hospital s'acabaran tot un seguit d'impactes a la població de la Selva, el més destacat

---

17 ACBC. Servei Municipal d'Incendis i Salvament. Defensa passiva, parts diaris. Unitat d'instal·lació 14736, 25 d'octubre de 1938.

18 Entrevista a Joan Rabascall Isern (1929) i Pepita Ciurana Masdeu (1929) feta el 29 de març de 2022.

19 AMR. Actes municipals 1939. Acta del 9 de febrer de 1939.

20 AMR. Actes municipals 1939. Acta del 16 de febrer de 1939.

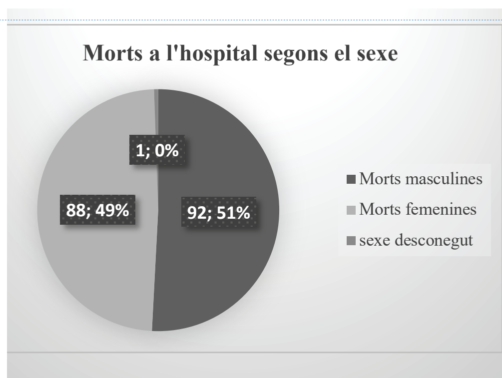
21 AMR. Actes municipals 1939. Acta del 5 d'abril de 1939.

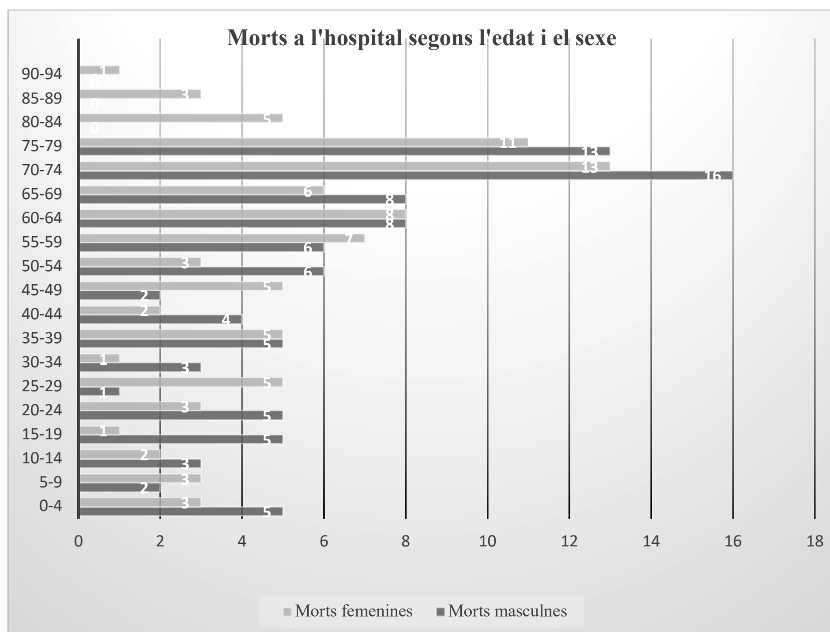
dels quals va ser l'augment de la mortalitat lligada a l'edifici, que va desencadenar tota una sèrie de canvis al cementiri de la població.

2. El cementiri i la fossa comuna

2.1 Els morts de l'hospital

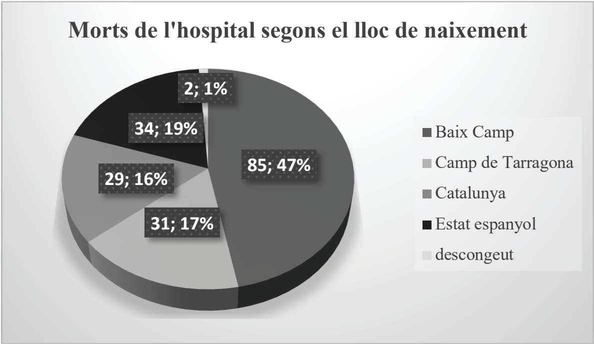
Durant l'estada de l'hospital a la vila (del 15 de febrer del 1938 al 8 d'abril del 1939) es produeixen 181 defuncions al centre sanitari: 92 homes, 88 dones i una persona de la qual no se'n pot identificar el sexe.

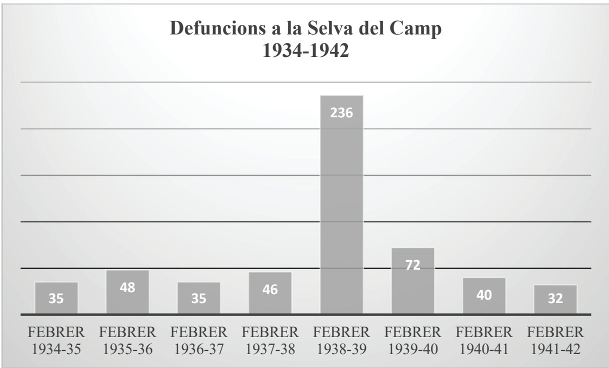

Per percentatges, podem observar que les víctimes tendeixen a ser persones d'edat avançada, la majoria de morts tenen de 60 anys en amunt. Tot i així, també cal tenir en compte la presència de víctimes infantils i joves.

Si mirem la procedència d'aquestes morts, veiem que més de la meitat són persones nascudes al Camp de Tarragona (64%) —sobretot del Baix Camp (47%)—, però que també destaca un percentatge elevat de gent nascuda a la resta de Catalunya (29%) i l'Estat espanyol (34%), una part dels quals són refugiats de guerra.

Si ens fixem en l'impacte que va tenir el trasllat de l'Hospital Intercomarcal de Reus a la Selva en la mortalitat al poble, podem veure un enorme augment de les víctimes. Al gràfic podem veure les defuncions al poble des del febrer d'un any al febrer de l'any següent (a causa del fet que l'hospital va ser al poble del febrer del 1938 a principis d'abril del 1939). Observant les xifres, veiem que del febrer del 1938 al febrer del 1939 hi ha un augment de la mortalitat del 575,6% respecte a la mitjana dels anys anteriors. El principal espai afectat per aquest augment de les defuncions al poble va ser el cementiri de la vila.

2.2 El cementiri de la Selva del Camp

El cementiri de la Selva del Camp, situat a la raval de Sant Pere, es comença a utilitzar com a espai d'enterrament a l'edat mitjana. Tot i així, és el 1878 quan es tanca el recinte i es construeix la capella. Aquest espai, als anys 30 del s. XX no es trobava en bones condicions. Al febrer del 1937, el regidor Andreu Nogués presenta al ple de l'Ajuntament un pla de trasllat del cementiri perquè està situat dins de la població i per les condicions higièniques en què es troba.[22] L'arquitecte de Valls, Josep Maria Vives i Castellet, és l'encarregat de redactar el projecte. I després d'un estudi del terreny, de la topografia i dels vents dominants projecta el cementiri a la finca de Josep Boqué, situada a l'altra banda de la riera.[23] El projecte s'exposa al ple municipal de l'11 d'agost del 1937, però no s'arriba a dur a terme. Així doncs, és aquest cementiri amb males condicions higièniques i proper a la població el que rep el 1938 i part del 1939 una pressió de morts del 575% del que estava acostumat a rebre. Si només comptem les persones que moren a l'Hospital Intercomarcal el febrer i el març del 1938 en són 24, més de la meitat de la mitjana de mort d'un any a la Selva del Camp. És per aquesta raó que al mateix març del 1938 l'Ajuntament comença a emprendre accions per tal d'assumir aquest augment de la mortalitat: en un primer moment el problema rau en la disponibilitat de nínxols, per la qual cosa el 23 de març del 1938 s'acorda la construcció de 12 nínxols nous.[24] Aquest augment de capacitat del cementiri municipal alleugereix la gestió de l'espai durant uns mesos, però a l'agost hi torna a haver problemes de capacitat. El 17 d'agost del 1938, l'Ajuntament aprova que qui tingui caducat l'arrendament d'un nínxol del cementiri: o compra el nínxol o les despulles seran traslladades a la fossa comuna. Amb aquesta operació es van buidar una sèrie de nínxols i, segons la documentació, no hi ha cap més ampliació de nínxols al cementiri de laSelva el 1939. També cal tenir en compte que un cop dipositat un cos en un nínxol, durant un període de temps no es pot obrir per tal de posar-hi una altra persona difunta; per la qual cosa, a mesura que s'anaven omplint els nínxols, menys nínxols podien ser oberts. A part dels nínxols, l'augment de la mortalitat a la vila també impactarà sobre la fossa comuna.

---

22 AHMSC. Actes municipals 1937, 3 de febrer de 1937.

23 AHMSC. Sanitat, cementiri. Número de registre 7154.

24 AHMSC. Actes municipals 1938, 12 de març de 1938.

2.3 La fossa comuna

Als cementiris hi ha la fossa comuna on s'enterren aquelles persones que no tenen recursos econòmics per comprar-se un nínxol o enterrar-se al terra o els familiars de les quals no volen assumir aquestes despeses. El 1938, el cementiri de la Selva del Camp comptava amb una d'aquestes fosses i, amb el trasllat de l'Hospital Intercomarcal de Reus a la vila, la fossa comença a omplir-se més ràpidament del previst. En un context de guerra, amb famílies amb una situació econòmica delicada i amb refugiats i refugiades lluny de la seva comunitat, els enterraments a la fossa comuna de la Selva van augmentar. Encara no un mes després del trasllat de l'hospital a la Selva, al ple del 9 de març del 1938, l'Ajuntament comunica que es farà càrrec dels enterraments de les persones que no tenen recursos econòmics i que pagarà 4 pessetes al conserge del cementiri per cada enterrament d'aquesta tipologia que faci. Aquesta fossa es va utilitzar fins al setembre del 1938 quan va arribar a la seva màxima capacitat. En els plens de l'Ajuntament del 14 i 21 del mateix mes s'acorda obrir una altra fossa per tal d'enterrar-hi les persones que no poden adquirir un nínxol.

2.3.1 Les persones enterrades a la fossa

Del total de 181 morts a l'hospital en el seu període selvatà, 16 són dipositats en nínxols del cementiri de la Selva. En la majoria dels casos, els difunts comparteixen nínxol amb altres persones de la Selva del Camp, fet que evidencia que tenien un relació d'amistat o familiar. Així doncs, es veuen beneficiats de la xarxa social que tenien, així com també del poder adquisitiu, que permetia que la família comprés o arrendés un espai al nínxol. Si ens fixem en les 165 víctimes restants —que no són inhumades en nínxols—, segons la documentació del registre civil: 3 són traslladades a Reus i 162 enterrades al cementiri, de manera que es dedueix que en una fossa comuna. Tot i així, si es consulta el llibre d'inhumacions del cementiri de Reus, les dades no concorden, ja que en lloc de 3 són 16 les persones traslladades de l'Hospital de la Selva al cementiri de Reus. Així doncs, hi hauria 149 defuncions de l'Hospital de la Selva del Camp que es van enterrar en una fossa del cementiri de la vila.

Per tant, la documentació del registre civil de la Selva és errònia. En 13 partides de defunció s'indica que els cossos s'enterren al cementiri de la vila, tot i que realment són traslladats a Reus. D'això podem deduir que una petita part d'aquestes 149 persones, que vivien en altres poblacions que no són Reus, podrien no estar a la fossa de la Selva del Camp. Així doncs, seria interessant

consultar els llibres d'inhumacions dels cementiris de les poblacions d'origen de les persones que figuren a la fossa de la Selva per tal de tenir un nombre més precís de víctimes enterrades a la fossa. Tot i així, es pot considerar que el nombre no variaria tant, ja que cap al cementiri de Reus, que és el més proper, i d'on són bona part de les víctimes, només se n'hi traslladen 16. Cal tenir en compte que el viatge de l'ambulància per traslladar el cos de l'hospital de la Selva al cementiri de qualsevol altra població anava a càrrec de la família, amb un cost que en aquella època, moltes no van poder assumir.

Així doncs, els cossos enterrats a la fossa de la Selva del Camp provinents de l'hospital serien com a màxim 149. També cal destacar que s'hi van dipositar tots els difunts dels nínxols que es van buidar al'estiu de 1938 a part de, possiblement, alguna altra persona que morís a la Selva i que no passés per l'hospital.

El llistat de víctimes de l'hospital enterrades a la fossa es pot consultar a l'annex, on s'hi indiquen: nom i cognoms, dia de la mort, edat, població de naixement i causa de la mort, només en el cas de bombardeig. Pel que fa a aquest últim aspecte, s'ha tingut en compte el llistat de víctimes que apareix al llibre *Atac i defensa de la rereguarda. Els bombardeigs franquistes a les comarques de Tarragona i Terres de l'Ebre 1936-39* de Ramon Arnabat i David Íñiguez. Tenint en compte aquesta publicació, 17 de les 181 morts de l'Hospital Intercomarcal mentre era a la Selva del Camp van ser causades per bombardejos. Tot i així, consultant la causa de la mort amb familiars d'aquestes víctimes se'n poden descartar 3 —, com a màxim, poden arribar a 14 les persones mortes a causa de les bombes. Aquestes morts es concentren als primers mesos del trasllat a la Selva: del febrer al 22 de maig del 1938, que és la data de l'última víctima per bombardeig. Aquesta casuística respon al fet que l'hospital va assumir els ferits de bombardeig només al principi i en els atacs amb més ferits i víctimes. A partir del juny del 1938, els atacs aeris a poblacions que tenien com a referència l'hospital instal·lat a la Selva (bàsicament Reus), no causaran tants ferits ni morts i seran traslladats en altres centres sanitaris de Reus.

2.3.2 La seva ubicació

Actualment al cementiri no hi ha cap indicador de l'existència de les fosses comunes que van estar vigents durant la Guerra Civil. Sí que hi podem observar vuit creus de vuit víctimes que es troben a la zona on podrien estar situades les fosses.[25] Són les creus de:

---

25 Coordenades del punt mig de la zona: 343777 (UTM X), 4564494 (UTM X).

- Maria Jubany Pascual, morta el 21 de març del 1938, tot i que a la creu marca el 1937.
- Josep Ferré Llanas, mort el 2 d'abril del 1938.
- Maria Garcia Garcia, morta el 12 d'abril del 1938.
- Carme Múria Gilabert, morta el 8 de juliol del 1938.
- Enric Llorens Pàmies/Pamias, mort el 17 de juliol del 1938.
- Antònia Pons Muntet, morta el 23 de juliol del 1938.
- Daniel Torrell Sanjuan, mort el 8 de gener del 1939.
- Ernest Valveny Fuguet, mort el 6 de febrer del 1939.

A partir de la situació d'aquestes creus es podria delimitar la zona on hi hauria les fosses comunes.

Actualment, dins de la zona on se situarien les fosses, hi ha una filera de nínxols construïts *a posteriori*. Per la qual cosa cal pensar que l'espai de fosses es va remoure i modificar.

3. Històries personals

Per tal de concloure l'article, s'exposaran quatre històries de persones difuntes a l'Hospital Intercomarcal de Reus en el seu període selvatà. La tria vol posar en relleu un fet destacat o diferenciat de cadascuna d'elles.

3.1 Miquel Clapés Rigau

El Miquel Clapés Rigau és l'única víctima de la qual en el motiu de la mort del registre civil hi ha una descripció detallada de les causes relacionades amb la guerra: «ràfega de metralladora amb pèrdua de calota i expulsió de

cervell». A més, s'indica que el lloc de mort és el camp d'aviació instal·lat a Reus-Selva.

Miquel Clapés Rigau (a dalt al mig) acompanyat de més mecànics a Godella, 14 d'abril del 1937.

El Miquel Clapés Rigau va néixer a Anglès el 27 de febrer del 1917, fill de Lluís Clapés Surós, serraller, i de Maria Rigau Mitjà. Allistat a l'exèrcit republicà com a mecànic d'aviació, treballà en diversos camps d'aviació, com el de Paterna-Godella (País Valencià) l'abril del 1937; a la prestigiosa base d'aviació de los Alcázares (Múrcia) l'octubre del 1937, on assisteix a l'escola de mosques com a mecànic.[26] Amb aquesta formació adquireix el grau de caporal mecànic d'aviació al desembre del 1937.[27] Al mateix mes i ja com a caporal, serà destinat al Carmolí (Múrcia), camp d'aviació lligat a Los Alcázares. Al Carmolí, hi restarà, com a mínim, fins al març del 1938. Posteriorment, serà destinat al camp d'aviació de Reus. Serà en aquest camp on morirà el 9 de setembre del 1938. Tot i que apareix com a víctima de bombardeig,[28] la versió que va arribar a la família va ser que va morir en un accident mentre estava arreglant un avió (es va posar en marxa una hèlix mentre l'estava reparant).[29] Aquesta última versió sembla la més creïble pel fet que el 9 de setembre del 1938 no hi ha documentat cap bombardeig al camp d'aviació de Reus.

Segons el registre civil, el Miquel va ser enterrat a la Selva del Camp. El 1940 serà exhumat i dipositat al nínxol familiar del cementiri d'Anglès.

---

26 Fons documental de la família Clapés, reversos de diverses fotografies.

27 CDMH, Diario Oficial del Ministerio de Defensa, 1937, número 288, pàg. 412.

28 Arnabat, R. i Íniguez, D.: *Atac i defensa de la rereguarda. Els bombardeigs franquistes a les comarques de Tarragona i Terres de l'Ebre 1936-39*. 2013. Valls: Cossetània Edicions. Pàg. 758.

29 Entrevista telefònica a Maria Badia (neboda política) i Miquel Clapés (nebot), realitzada el 23 de setembre de 2022.

3.2 Ernest Valveny Fuguet

L'Ernest Valveny Fuguet és una de les vuit persones mortes a l'Hospital Intercomarcal que té una creu a la zona on hi ha la fossa comuna.

L'Ernest Valveny Fuguet va néixer a Reus el 1903. Era fill de Salvador Valveny i de Maria Fuguet. El 15 d'agost del 1931 es casa amb Maria Font Hortoneda amb qui té dos fills: el 14 de setembre del 1932 naixerà Ernest Valveny Font i el 5 de febrer del 1935, Jordi Valveny Font. Durant la Guerra Civil viuran a la plaça del Castell de Reus. Es forma com a fuster i a la mateixa casa hi tindrà la fusteria, que comparteix espai amb la botiga de roba de la seva esposa, modista. Durant la Guerra Civil, agafa una pneumònia molt forta i està convalescent durant molt de temps. Per por que el cridessin a lleves, la seva família l'amaga a una caseta de camp a Riudoms de propietat dels tiets de la Maria Font. Allà hi restarà temps, estirat sense quasi poder-se moure.[30]

El 12 de setembre del 1938 criden les lleves del 1923 i el 1924 (nascuts el 1902 i 1903);[31] l'Ernest Valveny Fuguet és cridat a files, per tant. A causa del seu estat de salut i gràcies a un certificat mèdic, no va a la guerra i és ingressat a l'hospital base núm. 2 de l'exèrcit republicà a la Savinosa, Tarragona. D'allà serà conduït a un hospital de Barcelona. El Tomàs, un cosí de la Maria Font, la seva esposa, que vivia a Barcelona, aconsegueix acostar l'Ernest a Reus, i amb un camió el porta cap a l'Hospital Intercomarcal situat a la Selva.[32] Allà hi ingressarà l'11 de novembre del 1938.[33] Aquest fet facilita que la seva família el pugui visitar. El 15 de gener del 1939, l'exèrcit franquista ocupa la Selva

Ernest Valveny Huguet fent el servei militar.

30 Entrevista a Ernest Valveny Font (fill) i Anna Llobet Buscà (nora), realitzada el 10 d'octubre de 2022.

31 Vegeu <http://www.griegc.com/ca/2020/06/01/mobilitzacio/>.

32 Entrevista a Ernest Valveny Font (fill) i Anna Llobet Buscà (nora), realitzada el 10 d'octubre de 2022.

33 ADIPTA. Documentació sobre l'Hospital de Reus. Libro de registro de enfermos, años 1931-1971. Ref. 5236.

del Camp. L'estat de salut de l'Ernest no millora i després de quasi tres mesos d'estada a l'hospital, morirà el 6 de febrer del 1939. Per motius econòmics la família no pot portar a Reus el cos de l'Ernest ni pot comprar cap nínxol a la Selva del Camp. Serà enterrat a la fossa el 7 de febrer. La Maria Font i el pare de l'Ernest assistiran a l'enterrament. Per tal d'assenyalar l'enterrament, hi posaran en un primer moment una creu de fusta i, més endavant, la creu de marbre que hi ha actualment.

La família solia anar a la Selva cada 1 de novembre per tal de posar un ram de flors a la creu.[34]

3.3 Ramiro Guillén Sarto

El Ramiro Guillén Sarto és una de les víctimes que evidencia la presència de refugiats de guerra a la fossa. Un clar exemple del fort patiment que van viure els refugiats de guerra: lluny de casa seva, sense xarxa social i amb una situació econòmica familiar molt greu que evidencia la malaurada història del Ramiro Guillén Sarto.

El Ramiro Guillén Sarto va néixer a Mezquita de Loscos, un petit poble de Terol, el 1934. Era el fill petit de quatre germans, del Daniel Guillén i de Clementa Sarto: la Nati, la Balbina, el Sisco i ell. Amb l'entrada dels franquistes al seu poble, la seva família va haver de refugiar-se a Catalunya. El seu pare, la seva mare, tres germans més i una mula van estar tres dies caminant camp a través per les muntanyes fins que van arribar a Móra d'Ebre. Allà hi van passar una nit; van dormir en un forn que era el local d'acollida de refugiats. L'endemà un camió va portar la família a Reus, al teatre Fortuny, local on s'acollien el refugiats i des d'on es feia el repartiment pels pobles veïns. A la família li va tocar anar a Montbrió del Camp. Un cop arribats al poble, diverses famílies van acollir els refugiats a casa seva: el Ramiro i la Clementa (la seva mare) van anar a cal Bienvenido Marcó; el Daniel (el seu pare) i la Balbina (una de les seves germanes) van anar a cal Coixet, el germà Sisco va anar a cal Pere Gispert i la germana Nati, a ca l'Assumpció Folch i el Gaspar Galceran.[35]

A mitjan octubre del 1938, quan feia uns dos mesos que vivien Montbrió, un camió de l'exèrcit republicà amb soldats del Parc Samà va atropellar el Ramiro mentre ell estava jugant davant de l'abeurador. El van traslladar al

34 Entrevista a Ernest Valveny Font (fill) i Anna Llobet Buscà (nora), realitzada el 10 d'octubre de 2022.

35 Alegria, G.: «Nati Guillén: Tota la vida ens vam fer un fart de treballar», *Els Porxos*, núm. 44, octubre de 2012, p. 32-33.

Parc Samà on la família el va poder veure i els va quedar gravat que el Ramiro estava embolicat amb un llençol. Va ser l'última imatge que els familiars van tenir d'ell, ja que del Parc Samà el van portar a l'Hospital de la Selva on va morir el 18 d'octubre del 1938. Dos dies més tard és enterrat a la fossa comuna del cementiri de la Selva sense que la seva família ho sàpiga. Quan va acabar la guerra, el pare, la mare i dos germans van marxar de Montbrió, però després d'un temps van tornar-hi. El Daniel i la Clementa van morir sense saber on estava enterrat el seu fill.[36]

Gràcies a aquesta recerca i, sobretot, a una investigació històrica que està realitzant la Carme Puyol, arxivera de Montbrió, es va poder informar del lloc d'enterrament del Ramiro a la família. La mateixa Carme va contactar amb la Nati —la germana del Ramiro—, i amb nebots i nebodes seus per tal d'informar-los que el Ramiro havia mort a l'Hospital de la Selva i que l'havien enterrat al cementiri de la vila.

3.4 Antoni Llevat Tost i Cristina Boleda Banús

L'Antoni Llevat Tost és una de les setze morts de l'hospital que són traslladades a Reus i inhumades en un nínxol al cementiri de la ciutat. A la vegada, és una de les persones mortes a causa d'un bombardeig.

L'Antoni Llevat Tost va néixer el 8 de novembre del 1901 a Reus, fill de l'Ernest Llevat i Barri i de l'Antònia Tost i Plana. Neix dins d'una família benestant, dedicada al comerç. El 9 de gener del 1935 es casa amb la Cristina Boleda Banús a Reus. La Cristina és filla adoptiva d'una família benestant de la Selva del Camp que es dedicava també al comerç. El seu pare era representant d'una important ferreteria de Reus.[37]

L'Antoni Llevat Tost seguirà la tradició familiar i també es dedicarà al comerç. Amb la Cristina viuen a la raval de Robuster, número 28.

El 9 de març del 1938 a les 11 del matí, tres avions Savoia S-79 bombardegen Reus i causen 31 morts. L'endemà, 5 avions iguals tornen a bombardejar Reus causant, aquest cop, dues víctimes. En algun d'aquests dos bombardejos, l'Antoni Llevat Tost i la Cristina Boleda Banús resultaran greument ferits. Seran traslladats a l'Hospital Intercomarcal de la Selva, però pel que fa a l'Antoni, ni els metges ni les infermeres podran fer-hi res i morirà el

---

36 Alegria, G.: «Nati Guillén: Tota la vida ens vam fer un fart de treballar», *Els Porxos,* núm. 44, octubre de 2012, p. 32-33.

37 Entrevista a l'Eva Visiedo (fillastra de la Cristina Boleda), realitzada el novembre de 2022.

10 de març a la 1 del migdia amb 36 anys. La Cristina Boleda, tot i les greus ferides de la metralla, a poc a poc anirà millorant i sobreviurà.

La família podrà pagar una ambulància per tal de traslladar el cos de l'Antoni Llevat Tost al cementiri de Reus, on serà enterrat en un nínxol.

El cas de l'Antoni Tost és un clar exemple que ens mostra els destins diferents que pot tenir una persona morta en plena Guerra Civil depenent de la situació econòmica i social. Els familiars de l'Antoni van saber en tot moment on era ell i el van poder enterrar en un lloc identificat. Aquesta situació xoca amb el cas del Ramiro Guillen Sarto; a causa de la manca de xarxa social i a la delicada situació econòmica familiar, els seus pares mai van saber on estava enterrat el seu fil.

Agraïments

Si s'ha pogut realitzar aquesta recerca ha estat gràcies a un seguit de persones que m'han ajudat a desenterrar, a poc a poc, aquesta part de la història de la Selva del Camp: la Montserrat Soronellas Masdeu, pels contactes i les recerques fetes; la Neus Bové Baiget, pel suport en el buidatge del llibre de nínxols del cementiri de la Selva; la Sílvia del Río i el Borja Sanz Creus, per les facilitats d'accés a les fonts documentals; el personal de l'Arxiu Municipal de Reus i de l'Arxiu Comarcal del Baix Camp, per la bona predisposició; el Joan Carles López López, per la recerca feta i la visita al Col·legi de Sant Rafel; la Carme Puyol Torres, per les recerques compartides i la documentació facilitada; el Toni Guillemat, pel seu suport i les seves reflexions; els records del Josep Soronellas, del Josep Roig, del Joan Rabascall i de la Pepita Ciurana; i sobretot els familiars de persones mortes a l'hospital que han aportat el seu testimoni: el Miquel Clapés i la Maria Badia; l'Ernest Valveny Font i l'Anna Llobet Buscà; i l'Eva Visiedo. Gràcies a tothom!

AXEL BAIGET MORRERES

Annex 1

1r cognom	2n cognom	Nom	Data de defunció	Edat	Lloc de naixement
Oñate	Lurz	Jacinta	15/02/1938	76	Bilbao
López	González	Sixte	17/02/1938	59	Castes (Santander)
Solà	Martínez	Francesc	21/02/1938	79	Oria (Almeria)
Vega	Palacio	Francisca	21/02/1938	27	Alhama (Granada)
Salichero	Gras	Agnès	28/02/1938	21	Vilanova i la Geltrú
Torné	Chies	Ciril	05/03/1938	71	Móra d'Ebre
Órtiz	Beitia	Maria dels Àngels	08/03/1938	4	Lollo (Biscaia)
Martí	Engràcia	Josep	19/03/1938	27	Tarragona
Cristià*	Murià	Rosa	20/02/1938	72	Valls
Jubany	Pascual	Maria	21/03/1938	25	Gualba
Sabaté*	Pagès	Baltasar	11/03/1938	78	Tivissa
Musté	Salvadó	Joaquim	24/03/1938	56	Mont-ral
Estradera*	Tomàs	Teresa	24/03/1938	26	Darmós
Aguiló*	Blay	Josep	27/03/1938	17	Reus
Falcó	Ardèvol	Anna	30/03/1938	50	Tivissa
Robert	Abelló	Isidre	30/03/1938	30	La Mussara
Blázquez	Hernández	Dionisia	01/04/1938	72	Villatoro (Àvila)
Altés	Rovira	Jesús	01/04/1938	9	La Canonja
Ferré	Llanas	Josep	02/04/1938	58	Barcelona
Cavallé/Caballé*	Guasch	Salvador	05/04/1938	69	La Mussara
Banús	Pujol	Joan	05/04/1938	77	El Milà (Tarragona)
Rodríguez*	González	Leandra	11/04/1938	54	Vitòria
Garcia	Garcia	Maria	12/04/1938	14	Cantàbria
Cabré	Ciurana	Dolores	16/04/1938	59	Pradell
Vergés*	Inbert/ Jubert	Frederic	17/04/1938	75	Reus
Pujol*	Massó	Josep	17/04/1938	70	Reus
Flores	Àlvarez	Ramona	17/04/1938	65	Tivissa
Gutierrez*		Salustiana	18/04/1938	82	Santorcaz (Madrid)
Alvarez	Fernández	Sabina	30/04/1938	23	Mieres (Astúries)
Massó*	Bofarull	Antònia	04/05/1938	86	Reus
Boronat	Bargalló	Maria	11/05/1938	56	Mont-roig
Guillem	Martí	Tomàs	11/05/1938	43	Reus
Llovera	Campany	Bibiana	11/05/1938	83	Reus
Albalata	Jordà	Maria	14/05/1938	38	Esparraguera
Desconegut	Desconegut	Desconegut (dona)	19/05/1938	75	

1r cognom	2n cognom	Nom	Data de defunció	Edat	Lloc de naixement
Hernandez*	Escudé	Teresa	21/05/1938	90	Reus
Pazos*	Alvarez	Manuel	22/05/1938	9	Prenia (Toledo)
Aymamí	Mariné	Ramon	27/05/1938	53	Riudecols
Rueda	Llopis	Rafel	28/05/1938	70	Reus
Andreu	Calderó	Maria	30/05/1938	75	Prades
Roig	Montes	Maria	07/06/1938	8 mesos	Santa Coloma de Gramenet
Roig	Mádico	Maria	15/06/1938	29	Garcia
Gonzalbo	Rimbau	Modest	19/06/1938	8 dies	La Selva del Camp
Carbonell	Tous	Anton	27/06/1938	78	Reus
Bardina	Solé	Pau	01/07/1938	73	Vilallonga del Camp
Canti	Carbonell	Antònia	03/07/1938	70	L'Espluga de Francolí
Vidal	Duran	Andreu	05/07/1938	31	Vinyols
Pujol	Martí	Joan	06/07/1938	13	Reus
Muria	Gilabert	Carme	08/07/1938	65	El Perelló
Granados	Sánchez	Maria	10/07/1938	70	Arboleas (Almeria)
Ferré	Martí	Josep	16/07/1938	74	Les Borges del Camp
Llorens	Pàmies	Enric	17/07/1938	42	Reus
Ortega	Pérez	Juliana	17/07/1938	40	Novés (Toledo)
Pons	Montet	Antònia	23/07/1938	63	Vilassar de Dalt
Ferré	Roig	Jaume	28/07/1938	52	Vilaverd
Rodríguez	Manzano	Natividad	30/07/1938	57	Oviedo
Pons	Roig	Joan	30/07/1938	37	Reus
Costa	Cortés	Maria	10/08/1938	50	
Carenté	Saludes	Anton	14/08/1938	68	Alforja
Vellet	Barceló	Eugeni	15/08/1938	3	Reus
Guinovart	Solé	Josepa	23/08/1938	60	Bítem
Hernanadez	Michelena	Julia	24/08/1938	49	Errenteria
Gimenez	Medina	Manuel	02/09/1938	56	Lugo
Hernandez	Batista	Lluis	04/09/1938	78	L'Espluga de Francolí
Isern	Martí	Maria	04/09/1938	76	Arbolí
Llimona	Marí	Domingo	07/09/1938	76	Ator (Saragossa)
Alvareda	Martí	Josep	08/09/1938	63	Reus
Clapés	Rigau	Miquel	09/09/1938	21	Anglès
Tella	Rius	Maria	09/09/1938	55	L'Albiol
Sardà	Guasch	Josep	12/09/1938	55	Reus
Reig	Llorca	Josep	17/09/1938	54	La Canonja

1r cognom	2n cognom	Nom	Data de defunció	Edat	Lloc de naixement
Gran/Grau	Bonet	Anton	18/09/1938	48	La Canonja
Elias	Fabregat	Maria	20/09/1938	67	Reus
Dosaiguas	Bonet	Maria Teresa	20/09/1938	7	Reus
Pelegrin	Rojas	Joan	20/09/1938	24	Cuevas del Almazora (Almeria)
Porta	Serra	Anton	26/09/1938	69	Reus
Cabré	Duran	Josep	30/09/1938	76	Reus
Ercilla	Urien	Antonia	07/10/1938	55	Bilbao
Abadal	Prats	Leonor	10/10/1938	71	Reus
Piñol	Piñol	Pere	12/10/1938	68	Móra d'Ebre
Tàrrega	Ramonela	Joaquim	13/10/1938	67	Traiguera (Castelló)
Jansans	Lligamets	Josefa	13/10/1938	47	Duesaigües
de la Peña	Escudero	Joana	13/10/1938	83	Malón (Saragossa)
Sobrepera	Estradé	Maria	17/10/1938	64	Pobla de Cérvoles (Lleida)
Guillen	Sarto	Ramiro	18/10/1938	4	Mezquita de Loscos (Terol)
Bruguera	Domenech	Francesc	20/10/1938	37	Tivissa
Miralles	Sentís	Montserrat	21/10/1938	7	Palma d'Ebre
Domenech	Gispert	Anton	25/10/1938	2	Riudoms
Roig	Pucurull	Maria	25/10/1938	24	Reus
Vernet	Rosell	Francesc	25/10/1938	76	L'Espluga de Francolí
Maset	Manrabá	Josep	02/11/1938	17	Tarragona
Aguiló	Serinyol	Teresa	04/11/1938	71	Reus
Rius	Vernet	Mariana	11/11/1938	85	Garcia
Font	Fontgivell	Rafel	12/11/1938	38	Riudoms
Gutierrez	Ramirez	Gregorio	13/11/1938	72	Revilla de Pomar (Palència)
Margalef	Garcia	Vicent	19/11/1938	62	L'Ametlla de Mar
Nolla	Fort	Joan	19/11/1938	73	Alforja
Martí	Pedrol	Josep	19/11/1939	65	Les Borges del Camp
Benítez	Orive	Joan	19/11/1939	61	Huércal-Overa (Almeria)
Alemany	Puigdengola	Jaume	26/11/1938	73	Sant Quintí de Mediona
Calero	Solanes	Maria Rosa	27/11/1938	88	La Selva del Camp
Pentinat	Saladié	Josep M.	28/11/1938	61	Tivissa
Baiges	Pintaluba	Teresa	27/11/1938	79	Reus
Civit	Alegret	Anton	28/11/1938	43	Reus
Capdevila	Barberà	Llibertat	30/11/1938	5	Reus
Bolea	Vidal	Joana	01/12/1938	58	La Unión (Múrcia)

1r cognom	2n cognom	Nom	Data de defunció	Edat	Lloc de naixement
Espasa	Abellá	Salvador	06/12/1938	15	Vilanova de Meià
Munné	Mercadé	Maria	15/12/1938	67	Reus
Perramon	Manresa	Francesc	24/12/1938	79	Cervià (Lleida)
Garcia	Abadil	Teodoro	24/12/1938	47	Logronyo
Bofarull	Frando	Francesca	26/12/1938	73	Valls
Gil	Infante	Francisca	29/12/1938	77	Pobla de Atienza (Guadalajara)
Gaumà	Sardà	Adelaida	29/12/1938	66	Reus
Marqués	Pena	Jaume	30/12/1938	63	Capçanes
Sans	Cavallé	Llúcia	01/01/1939	73	Alcover
Borroy	Gallart	Maria	03/01/1939	37	Casp
Palau	Vives	Josep	04/01/1939	73	Reus
Bartomeu	Marlet	Maria	05/01/1939	46	Reus
Barberà	Rabassa	Josep	06/01/1939	55	La Selva del Camp
Pollina	Güell	Teresa	07/01/1939	70	Valls
Torrell	Sanjuan	Daniel	08/01/1939	24	Reus
Marco	Balenyà	Joan	11/01/1939	70	Reus
Gener	Elvira	Josepa	18/01/1939	75	Reus
Olcau	Margalef	Vicens	19/01/1939	42	Mont-roig
Horra	Serral	Josep	26/01/1939	14	Tarragona
Pradas	Olmedo	Cipriano	27/01/1939	51	Ibonso (Logronyo)
Ferran	Domenech	Ramon	02/02/1939	11	Riudoms
Aiguadé	Quintana	Francisca	03/02/1939	75	Reus
Virgili	Baiges	Rafel	03/02/1939	70	Reus
Juncosa	Aragonés	Rosa	03/02/1939	71	Cornudella
Valveny	Fuguet	Ernest	06/02/1939	35	Reus
Melendro	Martínez	Francesca	06/02/1939	84	Buberos (Sòria)
Rodriguez	Robert	Antonia	06/02/1939	26	Reus
Cedó	Barceló	Dolors	10/02/1939	42	Serra d'Almos
Fonts	Ferré	Pere	14/02/1939	74	Reus
Martí	Constantí	Francisca	16/02/1939	70	Reus
Monné	Figuerola	Francisco	19/02/1939	63	Vilallonga del Camp
Rabassa	Puntijoch	Serafí	23/02/1939	68	La Selva del Camp
Ferré	Rius	Francesc	02/03/1939	63	L'Albiol
Forcadell	Nolla	Francesc	05/03/1939	70	Ulldecona
Gonzalvo	Olmeva	Joaquima	09/03/1939	No hi consta	Blesa (Terol)

1r cognom	2n cognom	Nom	Data de defunció	Edat	Lloc de naixement
Estalella	Fastany	Cinta	12/03/1939	70	Pratdip
Asens	Figuerola	Maria Àngela	15/03/1939	61	Porrera
Pérez	Gimenez	Concepción	16/03/1939	38	Madrid
Gurrera	Argilaga	Josep	18/03/1939	71	Móra
Donato	Espinach	Ramon	16/03/1939	15	Tarragona
Batllevell	Mas	Trinitat	19/03/1939	47	Falset
Banús	Rabasó	Emili	22/03/1939	72	Reus
Salvat	Benaiges	Teresa	27/03/1939	70	Reus
Dubanu	Fernández	Ramona	29/03/1939	75	Santa Maria de Artigueira (Galícia)
Fullat	Serra	Josep	03/04/1939	61	Alforja

* Morts per bombardeig segons el llibre *Atac i defensa de la rereguarda. Els bombardeigs franquistes a les comarques de Tarragona i Terres de l'Ebre 1936-39*, de Ramon Arnabat i David Íñiguez. En aquesta mateixa publicació apareixen com a morts per bombardeig Jesús Altes Rovira i Miquel Clapés Rigau, però s'ha desestimat aquesta causa de la mort per les informacions aportades pels familiars i la documentació consultada.

Fonts consultades

Arxius

Arxiu de la Diputació de Tarragona (ADIPTA)

Arxiu Comarcal del Baix Camp (ACBC)

Arxiu Històric Municipal de la Selva del Camp (AHMSC)

Arxiu Municipal de Reus (AMR)

Centre Documental de Memòria Històrica (CDMH)

Registre Civil de la Selva del Camp

Bibliografia

ALEGRIA, G.: «Nati Guillén: Tota la vida ens vam fer un fart de treballar», *Els Porxos*, núm. 44, octubre de 2012: 32-33.

AMORÓS, X.: «La direcció de l'Hospital de Sant Joan durant la Guerra Civil, 1936-39». *El nostre Hospital de Sant Joan de Reus: fets i records*, 2008: 151-155.

ANGUERA, P.: *Hospital de Sant Joan de Reus 1240-1990*. 1990. Reus: Hospital de Sant Joan de Reus SAM.

ARNABAT, R. i ÍNIGUEZ, D.: *Atac i defensa de la reregurada. Els bombardeigs franquistes a les comarques de Tarragona i Terres de l'Ebre 1936-39*. 2013. Valls: Cossetània Edicions.

BAIGET, A. i TRILL, M.: *Por al cel: la vida a la Selva durant els bombardejos feixistes al Camp de Tarragona (1936-1939)*. 2015. La Selva del Camp: Canal Camp (documental). Minut 24:07.

Fonts orals

Anna Llobet Buscà, nora de l'Ernest Valveny Fuguet.

Ernest Valveny Font, fill de l'Ernest Valveny Fuguet.

Eva Visiedo, fillastra de la Cristina Boleda.

Joan Carles López López, director del Col·legi Sant Rafael del 1984 al 2022.

Josep Roig, veí de la Selva del Camp, contemporani als fets.

Josep Soronellas, veí de la Selva del Camp, contemporani als fets.

Maria Badia, neboda política del Miquel Clapés Rigau.

Miquel Clapés, nebot del Miquel Clapés Rigau.

Nati Guillen (a través de Carme Puyol), germana del Ramiro Guillen.

Pepita Ciurana, veïna de la Selva del Camp, contemporània als fets.

Webgrafia

<http://www.griegc.com/ca/2020/06/01/mobilitzacio/>

<https://www.galeriametges.cat/galeria-fitxa.php?icod=ME>

REFUGIS ANTIAERIS: ELS CAUS DE LA POR

ESTUDI ARQUEOLÒGIC I DOCUMENTAL DE L'ESTAT ACTUAL DELS REFUGIS ANTIAERIS DE LA GUERRA CIVIL A TARRAGONA

Lluís Balart Boïgues i Pilar Bravo Póvez

Aquest estudi tracta sobre l'estat actual de coneixement arqueològic i documental dels refugis antiaeris construïts per part de la població tarragonina durant el conflicte bèl·lic de la Guerra Civil Espanyola.

This study deals with the current state of archaeological and documentary knowledge of air-raid shelters built by civilians during the Spanish Civil War.

PARAULES CLAU:
refugi antiaeri, Guerra Civil, bombardejos, defensa passiva, població civil

KEYWORDS:
Air-raid shelter, Spanish Civil War, Bombings, Passive defence, Civilians

Introducció

L'èxit parcial del cop d'estat contra la República Espanyola, del juliol del 1936, que es va iniciar al Protectorat del Marroc per estendre's després a la Península, va derivar en una guerra civil per la determinació dels revoltats a dominar tot el país.

Tarragona i la resta de Catalunya va restar lleial a la República. De cop i volta les autoritats van haver de fer front a amenaces militars, alguna de teòrica, com la possibilitat d'un desembarcament de tropes a la costa, que es basaven en dos fets que feien creïble la hipòtesi: per una part, la impunitat amb què els creuers facciosos *Baleares* i *Canarias* van bombardejar la ciutat el 14 d'abril del 1937[1] i, per l'altra, la facilitat amb què les forces comandades pel capità Alberto Bayo van poder desembarcar a Mallorca el mes d'agost del 1936.[2] D'altres van esdevenir ben reals, com és el cas dels bombardejos aeris, que van obligar a adoptar mesures de defensa de la població civil per protegir-la per la manca de recursos militars i van deixar a Tarragona una obra material que testimonia els temors i les urgències de la ciutadania: els refugis antiaeris, una obra essencial en la defensa de la població civil.

Actualment se n'ha perdut la memòria, no són visibles perquè físicament estan soterrats, paredats o s'han destruït, però, també, perquè va ser una experiència traumàtica per als qui els van haver d'utilitzar, una experiència que preferien oblidar; d'aquí que la transmissió oral fos escassa. Només ara, després de més de vuitanta-cinc anys, desperten l'atenció dels estudiosos i la curiositat general per conèixer un fets que, com a molt, se n'ha sentit a parlar a la generació dels avis que van viure la guerra.

Objectiu

L'objectiu d'aquest treball és posar en valor aquest patrimoni històric mitjançant una primera aproximació a alguns elements que el formaven a través de la descripció dels que han estat a l'abast de l'autora i autor, la documentació que s'ha pogut localitzar fins al moment actual i l'aportació de testimonis orals o escrits que hi facin referència.

També hi ha la voluntat de deixar constància dels que s'han destruït, si hi ha documentació que en permeti la descripció i, en un futur, seguir avan-

1 Piqué i Padró, J. *La crisi de la rereguarda. Revolució i Guerra civil a Tarragona (1936-1939)*. 1998. Publicacions de l'Abadia de Montserrat i Diputació de Tarragona. Pàgina 586.

2 Cabezas Sánchez, A. *La defensa de la costa a la província de Tarragona durant la Guerra Civil (1936-1939)*. 2017. Tarragona. Autoritat Portuària de Tarragona . Pàgina 105.

çant en l'estudi del conjunt per fer una proposta de pla museològic que estableixi un criteri de conservació amb finalitat didàctica i d'exercici de memòria per la difusió d'aquest testimoni material de l'esforç d'una societat per protegir-se d'una agressió armada indiscriminada. Considerem que la manera més eficaç de fer-ne difusió seria l'elaboració d'un mapa interactiu, consultable en un lloc web, amb la situació i les dades de què es disposi de cadascun dels refugis, i és en aquest sentit que s'hi continuarà treballant i, naturalment, confiant que les administracions públiques i les entitats culturals privades en facin una acció de conservació per dur-ne a terme un estudi científic i l'obertura a les visites dels refugis en què això sigui possible.

Metodologia

Aquest treball pretén ser el primer pas d'una recopilació actualitzada de tota la documentació, notícies i informacions orals referents als refugis antiaeris que la ciutat de Tarragona arribà a construir durant el període més cruent de la Guerra Civil, entre els anys 1937-1938.

La recerca es basa en les fonts següents:

- Arxius: Arxiu Històric Municipal, Arxiu del Port de Tarragona, Arxiu General de la Diputació Provincial i, eventualment, l'Arxiu Nacional de Catalunya.
- Fonts primàries: Els testimonis orals són molt escassos, a causa de la desaparició de la generació que va viure i patir els bombardejos, resten alguns enregistraments i els documents escrits que s'han publicat. En concret de Pau Virgili, Francesc Salas Puerto i, molt especialment, del periodista Lluís de Salvador, que en la seva obra *Tarragona sota les bombes* va fer un retrat de la societat tarragonina durant els anys de guerra i dedica un capítol a la construcció de refugis, amb exemples concrets per il·lustrar els mètodes emprats.[3]
- Tasca de recerca activa dels autors a partir del treball de camp d'exploració d'aquells refugis que, amb motiu de l'execució de diferents projectes d'obres, tant de promoció pública com privada, han anat apareixent i n'han permès la redescoberta i, en alguns casos, l'exploració.

S'han inclòs els ítems descriptius següents amb l'objectiu de donar la més àmplia descripció i informació possible:

3 Salvador i Andrés, Ll. de. *Tarragona sota les bombes. Crònica d'una societat en guerra (1936-1939)*. 2005. Edició a cura de M. Elena Virgili i Bertran. Cossetània Edicions. Pàgines 132 a 137.

- Número d'inventari i identificació, per aquest article basat en la llista del Fons Plànols d'Arquitectura, capsa 67 de l'Arxiu General de la Diputació de Tarragona.
- Adreça actual i adreça original segons el nomenclàtor de l'època.
- Tipologia constructiva (de mina, volta aprofitada, de formigó armat).
- Capacitat.
- Estat actual de conservació, indicant si és o no visitable o museïtzat, o bé si no és accessible.
- Informació de què es disposa (històrica, arqueològica, gràfica, fonts orals, etc.).
- En el cas d'aquells refugis als quals ha estat possible accedir, la descripció actualitzada.

Relació de refugis antiaeris

1. Jardins Assistència Social
2. Portal de Sant Antoni
3. Sant Llorenç Vilamitjana
4. Florenci Vives
5. C. Enginyers
6. Pl. República
7. Trinquet Nou
8. Hernández Sanahuja
9. Id. (Gras)
10. Garcia Hernández (Gras)
11. Pins Saavedra
12. Blandinieres
13. August (Ordre Públic)
14. Id. C. Àngel Guimerà
15. Ramón y Cajal (Segú)
16. Rambla (Hotel Europa)
17. Id. (Partit S.)
18. Id. (Telèfons)
19. Martí i Julià
20. Armanyà (J. Esq)
21. Reding - Colom
22. Cervantes (Cooperativa)
23. Unió (SEUC)
24. Id (Mobles Gel.)
25. Mundial
26. Zig - Zag
27. Estació
28. Rafel de Casanova
29. Pl. Prim
30. Blasco Ibáñez (Rambla)
31. Id. (Forn Cisne)
32. Barri Marítim
33. C. B. Tetuán
34. Civaderia
35. Parcel·lació Rión
36. C. Ferrers
37. Pin i Soler
38. Camí Germanetes
39. Estanislau Figueras
40. Terrenys Granja
41. Ciutat Jardí
42. Palau Ajuntament – G.

43. Av. Castelar (Orthi)
44. Jaume I (plaça de toros)
45. Id. (SEUC)
46. Tabacalera
47. Pati Huber
48. Delegació Marítima
49. Talavera
50. Rebolledo 11
51. Mar 5
52. Era del Deume
53. I. (Aloguín)
54. Pi i Margall (Rambla)
55. Ex-Farinera Ribas
56. Natzaret

Geogràficament, la descripció s'organitza de manera correlativa de nord a sud. S'inicia a la Part Alta i finalitza a la Part Baixa i l'àrea perifèrica del nucli urbà, amb numeració correlativa que es trasllada de manera gràfica en els plànols de localització dels refugis. Cal advertir que la llista emprada es va confeccionar durant la Guerra Civil, l'any 1937, i s'hi van afegint nous refugis.

Context històric

El context històric dels bombardejos sobre Tarragona està magníficament descrit per Jordi Piqué Padró a la seva obra *La crisi de la rereguarda. Revolució i Guerra Civil a Tarragona (1936–1939)*.[4] Descriu els primers bombardejos navals patits per Tarragona, que van donar pas als aeris. La manca de recursos de les autoritats locals i la necessitat immediata van estimular les accions espontànies de la ciutadania per protegir-se, com les primeres iniciatives de bastir refugis antiaeris. La constitució de la Junta Local de Defensa Passiva, que amb moltes dificultats va donar impuls a la xarxa de refugis, va permetre que en nou mesos es posessin en funcionament 60 refugis antiaeris.

A Tarragona el primer bombardeig aeri va tenir lloc el 17 de juny del 1937 procedent de Mallorca, on l'exèrcit italià havia establert una base de l'Aviazione Legionaria italiana que donava suport militar als rebels contraris al govern legítim, atacant la costa mediterrània.

Va ser el primer bombardeig a causar víctimes mortals; segons les dades més fiables, els morts ascendiren a 9, hi hagueren 48 ferits i un total de 15 edificis van resultar destruïts.

Aquest fet provocà la commoció de la població en general i la de les autoritats locals, i produí un canvi en la ingènua percepció que, fins aleshores,

4 Piqué i Padró, J. op.cit., Pàgines 584 - 600. També es pot consultar en línia a <https://www.tarragona.cat/patrimoni/fons-documentals/arxiu-municipal-tarragona/dades-historiques-de-la-ciutat/revolucio-guerra-civil-i-franquisme-a-tarragona-1/bombardejos-i-refugis-1937-1939/bombardejos-i-refugis>.

havia fet percebre com a llunyans els cruents efectes de la guerra, la qual cosa evidencià una manca total de previsió per part de les autoritats.

El mes de juny del 1937 es creà la Junta de Defensa Passiva de Catalunya (JDPC), com a instrument encarregat d'instruir la població sobre com actuar en el cas de bombardejos, senyals de prevenció i alarma, i impulsar la construcció de tots els refugis antiaeris necessaris, així com inspeccionar-ne la construcció i el manteniment, com a part de les seves tasques d'auxili a la població civil.

L'ofensiva aèria sobre Tarragona

Els efectes de l'aviació com a arma de guerra eren poc coneguts quan va esclatar la Guerra Civil Espanyola (1936–1939), si més no l'abast de la seva capacitat destructiva. És significatiu que l'Exèrcit de l'Aire a Espanya no es creés fins a l'octubre del 1939.[5] Fins aleshores era un servei adscrit al cos d'enginyers militars. Sens dubte l'experiència adquirida durant la Guerra Civil va contribuir al seu desenvolupament organitzatiu com a exèrcit diferenciat del de Terra i la Marina.

Els rebels que es van alçar contra la República van utilitzar els bombardejos aeris contra la població civil com a instrument de desmoralització, sense tenir en consideració les baixes civils ni el seu efecte indiscriminat sobre aquesta ciutadania. La dotació de recursos militars de la República per evitar-los era totalment insuficient, raó per la qual la reacció de les localitats agredides va ser dotar-se a correcuita de refugis que oferissin a la població protecció contra les bombes i els seus efectes.

Què era un refugi?

La Junta de Defensa Passiva de Catalunya definí i descriví els refugis en un manual de la Secretaria de Sanitat i Serveis «Z» titulat *Iniciació en la defensa passiva*, l'autoria del qual s'atribueix a un tal Dr. L.M.R. (que no s'ha pogut identificar) que porta data del febrer de 1938:

> Un refugi és una zona de seguretat, establerta en un espai clos on poden romandre-hi normalment durant un temps més o menys llarg.

5 Llei de 7 d'octubre de 1939: <https://www.boe.es/datos/pdfs/BOE//1939/292/A05852-05852.pdf>. Consultat el 16/10/2022.

> El refugi ha d'ésser a prova de bombes explosives i incendiàries i ensems ha de protegir contra l'entrada d'agressius químics. Solidesa i hermeticitat són llurs qualitats fonamentals.
>
> Han de resistir almenys a les bombes de 100 quilos explosives, i per això fa falta la presència d'una capa protectora de 1,45 mts de formigó armat, o de 6 mts d'obra o formigó, o bé uns 15 o 20 mts de terra.
>
> És il·lusori [sic] cercar una absoluta protecció contra les bombes explosives, puix que la potència d'aquestes només està limitada per la capacitat de transport dels avions que cada cop augmenta.
>
> Però la probabilitat de l'impacte directe d'aquests projectils és molt petita, per aquesta raó, el perill contra el qual hom tracta de protegir-se serà referit als efectes indirectes del projectil, buf, metralla i altres objectes projectats, ensulsiment [sic], incomunicació amb l'exterior, etc.
>
> Així doncs, ens hem de limitar a cercar la protecció contra els efectes immediats de les bombes de calibre petit i mitjà (de 100 Kgs per avall) i contra els efectes indirectes ja esmentats.[6]

Construir refugis

Josep P. Virgili i Sanromà (1895-1993) va ser testimoni presencial de la construcció dels refugis antiaeris a Tarragona. Ho recordava així:

> Els refugis foren el fruit d'un esforç gegantí de cada barri. Fou una de les coses més serioses de la rereguarda, encarregada a la població civil. Els veïns de cada barri es reunien i feien els plans i prenien les mesures econòmiques i personals per a construir un refugi que fos al més prop possible dels veïns.[7]

Entre primers d'agost del 1937 i el mes de març de l'any següent, és a dir en cosa de set mesos, es va excavar una superfície de 4.057 metres quadrats per ser destinada a refugis antiaeris, amb una capacitat teòrica per a 20.300 persones, que es considerava suficient per acollir la població urbana que restava a la ciutat. A part dels mobilitzats per anar al front, qui va poder se'n va anar a residir, o almenys a passar-hi les nits, a un poble, una masia aïllada al camp o qualsevol indret que oferís un mínim abric, malgrat les restriccions que imposaven les autoritats per abandonar el centre urbà al vespre.

---

6 AHCT. P8961. 7.7 Junta de Defensa Passiva Local. Caixa especial 1937-1938.

7 Virgili i Sanromà, J.P. *Tarragona i la seva premsa (1900-1980) 2n volum*. 1982. Tarragona. Edicions de l'Hemeroteca de la Caixa d'Estalvis Provincial de Tarragona. Pàgina 26.

Les bombes, teòricament, es llançaven sobre objectius estratègics. Per als atacants, procedents de Mallorca, eren: «A Tarragona: el Port, el centre militar, fàbriques, dipòsits de gasolina, estació i vies de ferrocarril, ponts, central elèctrica, dipòsit de material bèl·lic»,[8] totes ubicades a l'interior o molt properes a la trama urbana, que oferia un blanc fàcil als avions de bombardeig que els agressors no van evitar; al contrari, es van fer operacions amb aquest objectiu específic, tal com ho explicà el periodista Lluís De Salvador: «El que passava és que els objectius més o menys verídics no servien en la immensa majoria dels casos d'altra cosa que de pretext per atacar les poblacions no combatents.».[9]

Els refugis a la ciutat

L'Arxiu General de la Diputació de Tarragona conserva els plànols dels refugis que es construïren a Tarragona i altres localitats perquè:

> La Comissaria Delegada [de la Generalitat] no va ser, a la pràctica, altra cosa que la mateixa Diputació, amb el rètol de l'entrada canviat (ja que el personal, els recursos, les instal·lacions i els equipaments van ser els mateixos, si fa no fa. A partir del 1939, consumada la insurrecció franquista i ocupat i controlat el país, les autoritats del nou règim van tornar a reposar el rètol de Diputació.[10]

Aquest fons inclou una llista de refugis de Tarragona, que ha estat transcrita i publicada per Manel Güell,[11] que la data l'any 1937. Hi figuren un total de 56 refugis, numerats, identificats amb un nom relatiu a la seva ubicació i amb la indicació del nombre d'accessos, diferenciant entre útils i en construcció; a més, s'hi descriu el tipus constructiu, el nombre de metres lineals i metres quadrats i l'aforament de cadascun.

8 Arnabat Mata, R. «Els bombardejos franquistes a les comarques tarragonines i ebrenques.» 2017. A Oriol Dueñas Iturbe i Josep Lluís Martín Berbois (eds.) La Guerra Civil al Territori. Lleida, Tarragona i Girona.» 2017. Memorial Democràtic. Barcelona. Pàgina 296.

9 Salvador i Andrés, Ll. de. *Quan la mort venia del cel. Memòria dels bombardejos sobre Tarragona (1937 – 1939)*. 2009. Valls. Edició a cura de M. Elena Virgili i Montse R. Sans. Cossetània Edicions. Pàgina 23.

10 Perea Simón, E. Güell Junkert, M. «Refugis de la Guerra Civil, L'adaptació dels edificis» A *Bolduc. Butlletí cultural informatiu de l'Arxiu General de la Diputació de Tarragona*. Número 23. 2019. pàgina 8.

11 Güell Junkert, M. «El quadre dels refugis antiaeris de Tarragona» a *Bolduc. Butlletí cultural informatiu de l'Arxiu General de la Diputació de Tarragona*. Número 20. 2017. Pàgines 20-23.

El mateix Güell fa referència al quadre que publicaren Ramon Arnabat i David Íñiguez, procedent de l'Arxiu Nacional de Catalunya, que eleva el nombre de refugis fins a 58. La grafia, idèntica a la de l'anterior, fa que Güell el consideri una còpia actualitzada l'any següent del mateix inventari . Cal advertir que, en la mateixa obra, els autors publiquen una llista de refugis antiaeris d'elaboració pròpia que només en relaciona 32.[12] Arnabat, en una publicació posterior, es ratifica en el nombre de 32 refugis, puntualitzant que aquest nombre correspon als que eren públics.[13]

La llista més completa l'aportà Francisco J. González Huix, 60 refugis que de manera imprecisa data al març del 1938, amb dades que referència a l'Arxiu Municipal de Tarragona. També en relaciona el nom, el nombre de boques, els metres quadrats, els metres lineals, la capacitat en nombre de persones i les característiques constructives.[14]

Les tres llistes esmentades són força similars en la informació que recullen en les seves columnes, la descripció i l'amidament dels refugis. Coincideixen, també, a classificar-los en relació amb l'estructura constructiva, se'n diferencien tres tipus:

- *De mina*: En la seva accepció de pas subterrani, eren galeries excavades en la roca, emprant les tècniques adients a la consistència del terreny. Per a l'accés a aquestes galeries molt freqüentment són aprofitades estances soterrades preexistents com magatzems, cups, cisternes, garatges, etc.
- *De volta aprofitada*: Voltes preexistents, criptopòrtics o altres estructures soterrades, majoritàriament d'època romana. Cal apuntar que altres espais soterrats preexistents (magatzems, cups cisternes, garatges...) també són aprofitats de manera directa com a refugi, atesala urgència i necessitat immediata de protegir-se dels atacs bèl·lics.
- *De formigó armat*: Estructura construïda *ex profeso* formada per formigó pòrtland, que té una resistència alta a esforços de compressió, amb una armadura interior de barres d'acer a fi de millorar el seu comportament davant els esforços de tracció.

---

12 Arnabat, R. i Iñíguez, D. *Atac i defensa de la rereguarda. Els bombardeigs franquistes a les comarques de Tarragona i Terres de l'Ebre (1937-1939)*. 2013. Valls. Cossetània Edicions. Pàgines 256 i 257.

13 Arnabat Mata, R. Op.cit. Pàgina 284.

14 González Huix, F.J. *El asedio aéreo de Tarragona 1937 – 1939*. 1990. Tarragona. Institut d'Estudis Tarraconenses Ramon Berenguer IV. Pàgines 201, 202 i 208.

Gestió dels refugis després de la guerra

Un cop acabada la guerra, el 23 de gener del 1941 es creà per decret la Jefatura Nacional de Defensa Pasiva y Territorio, al davant de la qual hi havia un general de l'Exèrcit, assistit per un nombrós equip en què els militars eren majoria. En el mateix decret s'ordenà la creació de les Jefaturas Provinciales, encapçalades pel governador civil i autoritats provincials militars i civils, inclòs el cap provincial de la FET y de las JONS. També ordenava la creació de les Jefaturas Locales, a cada població a excepció de les capitals de província.[15] Aquesta estructura jeràrquica es va fer càrrec del control dels refugis antiaeris existents, que bàsicament consistí a mantenir-los tancats, però disposats per ser usats; en un primer moment, per temor a l'eventualitat d'una extensió al territori espanyol de les accions bèl·liques dels aliats vencedors de la Segona Guerra Mundial i, més endavant, a causa de les hipotètiques conseqüències de la cursa armamentista entre els Estats Units i l'URSS.

Una mostra de l'activitat d'aquesta Jefatura és l'informe que porta per títol *Plan general fusionado de 1958 de la fase refugios*, que es conserva a l'Arxiu Històric Municipal de Tarragona.[16] Està signat per l'arquitecte municipal, José M. Monravá López; l'alcalde (suplent), Rafael Sanromà Anguiano, i l'enginyer d'O.P. com a vocal: Antonio Lluis Anchorena, en aquest ordre. Cal recordar que actuen sota la direcció del cap provincial, que era el governador civil. És una llista de 56 espais identificats com a refugis antiaeris dels realitzats durant la guerra, dinou anys després del final. La llista és notòriament similar a les esmentades anteriorment, en especial la del 1937. Conté els refugis que es mantenien encara en un estat que en podia permetre la reobertura i s'hi van eliminar els que aleshores havien estat destruïts. La descripció de la ubicació és més detallada en no ser ja elements d'ús habitual. També és una novetat la descripció tipològica, que en lloc d'estar referida al model constructiu fa referència a la seva situació respecte de la via pública. No hi ha amidaments, ni de la seva longitud ni dels metres quadrats que tenien, tan sols la capacitat en nombre de persones que s'hi podien encabir.

La Jefatura també havia de tramitar sol·licituds en referència als refugis, per exemple l'eliminació d'elements constructius que afectaven la via públi-

15 *Boletín Oficial del Estado*, núm 36, 5 de febrer de 1941. Pàgines 863 i 864. Consultat a <https://www.boe.es/buscar/doc.php?id=BOE-A-1941-1086> el 29/7/2022.

16 AHMT Caixa P 8960 – P8964. Carpeta P 8963. 7.9 Correspondència: entrades i sortides. Defensa Passiva. Refugis. 1954-1958.

ca o una petició per arrendar el refugi sota els pins propers a l'escola Saavedra, per un període de deu anys, a fi de dedicar-lo al cultiu de xampinyons.[17]

Un decret del 4 de maig del 1960 substituí la Jefatura de Defensa Pasiva y Territorio per la Dirección General de Protección Civil, amb una estructura organitzativa molt similar.

Els refugis van anar quedant en l'oblit. Es van paredar les boques d'entrada mimetitzant-les amb la paret o l'espai on estaven situades. Sense cap figura de protecció urbanística i un valor militar cada cop menor, una part han anat desapareixent, per l'enderroc de l'edifici sota el qual estava excavat o la remodelació urbanística de l'entorn. Els que subsisteixen, en millors o pitjors condicions, resten oblidats.

Un trist exemple és el que hi va haver a la plaça de la Font, desaparegut en bona part per l'excavació d'un aparcament públic soterrat municipal, sense que tinguem coneixement que la seva existència es documentés amb memòria, plànols i imatges d'allò que es va destruir.

Situació actual dels refugis a Tarragona

A Tarragona fins fa poc només n'hi havia dos, de refugis museïtzats. Un al palau municipal i l'altre amb entrada al costat del portal de Sant Antoni i al carrer d'en Granada, també de titularitat municipal, però que actualment no és visitable pera causa de despreniments de la roca, que no han estat possibles reparar per manca de dotació pressupostària.

L'edifici del Museu Bíblic té al subsol un refugi en bones condicions de conservació que ben aviat estarà en condicions de ser visitat, gràcies a la tenacitat i l'interès del seu director i l'equip que hi treballa per museïtzar-lo.

La resta queden gairebé ocults majoritàriament sota propietats o edificis privats, oblidats de la memòria.

Els refugis antiaeris de Tarragona. Descripció

Refugi 2

Adreça actual: carrer d'en Granada, 11 (Casa Canals) / Portal de Sant Antoni
Adreça original: el mateix nomenclàtor
Tipologia: mixta, de mina i volta reaprofitada
Capacitat: 275 persones

17 AHMT Caixa P 8960 – P8964. Carpeta P 8963. 7.9 Correspondència: Entrades I Sortides. Defensa Passiva. Refugis. 1954-1958. Expedient 189/1955.

Estat de conservació: conservat. Museïtzat, però no accessible atesos uns episodis de despreniments i s'espera dotació pressupostària que en permeti la solució dels problemes i la reobertura.

Informació: gràfica. Va ser objecte de documentació planimètrica amb promoció municipal.

Refugi excavat sota el farcit de terra del jardí de la Casa Canals a l'altura de la planta noble, al primer pis, com era costum a les cases senyorials de la Part Alta, fet que li dona un gruix de terra suficient i que el protegia dels impactes. Té entrada per la plaça de Sant Antoni, al costat del portal i pel carrer d'en Granada. La primera entrada aprofita una cisterna per fer una sala amb ventilació a l'exterior. L'excavació en mina descriu un arc fins a arribar a l'altre accés. A meitat del recorregut hi ha una galeria perpendicular cega. Els dos accessos disposen d'escales que fan un recorregut en ziga-zaga. L'excavació travessa una roca d'argila, que va patir despreniments en baixar la humitat relativa de l'interior quan s'hi va reobrir un pou de ventilació.

Prop de la cantonada entre la plaça i el carrer hi ha un accés a una sala situada a una cota superior, que està reforçada amb dues columnes cilíndriques de formigó. A la paret oposada a l'entrada disposa d'un inici de passadís que no té continuïtat. No se n'ha pogut determinar la funcionalitat.

Refugi 3

Adreça actual: carrer de les Coques (Casa dels Concilis - Museu Bíblic)
Adreça original: carrer de Vilamitjana
Tipologia: mixta
Capacitat: 590 persones
Estat de conservació: conservat en la seva totalitat, museïtzat.
Informació: fonts orals, escrites i gràfiques amb escaneig tridimensional recent.

Refugi que aprofita estructures romanes del recinte de culte i tres grans cisternes, una de les quals es construí aprofitant part de les fonamentacions del recinte de culte altimperial; unes estructures que es troben encara en fase d'estudi. Aquests espais soterrats seran aprofitats per refugiar la població dels bombardejos, ja des dels primers moments de la guerra i posteriorment, davant l'evolució del conflicte bèl·lic i atesa la necessitat d'ampliar la capacitat dels espais de refugi. Aquestes cisternes es reforcen i amplien; s'excava en el substrat geològic una xarxa de galeries de mina amb un total de 97 metres lineals i cinc boques d'accés.

Una d'aquestes galeries conserva un grafit amb la data del 28 de desembre del 1937, fet que permet testimoniar amb exactitud les dates de construcció i ampliació d'aquest refugi.

Actualment aquest espai de memòria és accessible des de l'interior del Museu Bíblic i s'està treballant en l'obertura d'un nou accés que reaprofita un dels accessos originals des del carrer de les Coques, per tal de dotar-lo de més visibilitat i millorar-ne la visita.

Fruit de la col·laboració entre el Museu Bíblic Tarraconense i l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica (ICAC) se n'ha realitzat un escaneig làser 3D que n'ha permès la documentació gràfica completa com a eina de recerca, coneixement i difusió virtual pedagògica.

Es tracta d'un dels refugis més ben conservats de la ciutat. Actualment es troba en fase de museïtzació gràcies a l'esforç de la direcció del Museu Bíblic, equipament cultural que té la seva seu a la Casa dels Concilis, edifici històric del segle XVI, on s'ubicà la cúria del vicariat i l'arxiu eclesiàstic fins al segle XIX.[18]

Refugi 4

Adreça actual: carrer Major / de les Cuirateries / dels Calderers / de la Merceria

Adreça original: carrer de Florenci Vives / dels Calderers / Major / de la Merceria

Tipologia: mina

Capacitat: 850 persones

Estat de conservació: conservat en la seva totalitat. Accessible, no visitable.

Informació: fonts orals i escrites: Publicació de Francesc Salas Puertos.[19]

Documentació gràfica i planimètrica: Pla especial de la Part Alta (fitxa Illa 34-17) (1990). Ajuntament de Tarragona.

Tot i que ja va ser documentat durant les tasques de redacció del Pla especial de la Part Alta durant els anys vuitanta del segle passat, les obres de construcció d'un ascensor al número 33 del carrer Major l'any 2018 van permetre redescobrir i explorar aquest refugi antiaeri excavat a les argiles geològiques.

---

18 Brull Alabart, J.M. *et alii*. *Tarracopolis. Un viatge de 2.000 anys d'història*. 2022. Josep Maria Macias Solé i Andreu Muñoz Melgar (editors). Pàgines 19-24

19 Salas Puertos, F. *Vivències. Del cau a la llibertat ?*. 1986. Tarragona. Edició de l'autor.

Es tracta d'un refugi amb diverses boques distribuïdes al voltant de l'illa de cases formada pels carrers Major, de les Cuirateries, de la Merceria i dels Calderers. Se li estima una capacitat per a unes 850 persones i, a grans trets, el seu disseny aplica les instruccions de la Junta de Defensa Passiva.

Testimonis orals parlen de com entorn dels anys seixanta-setanta, durant unes obres al col·lector central del carrer de la Merceria, es destapà un dels accessos a aquest refugi. Les seves diverses galeries es troben excavades a l'estrat geològic d'argiles i les parets presenten els característics arcs perimetrals de reforç de maons lligats amb formigó. En conjunt, la xarxa de galeries sumaria uns 170 metres lineals, distribuïts en diferents trams en sentit més o menys radial i embocant en un espai central, de manera que el feia accessible des de les diferents boques i transitable al llarg de gairebé tota la superfície de l'illa de cases.

Segons les exploracions realitzades i diversos testimonis de veïns, els accessos es troben ubicats al carrer de les Cuirateries, 10, dels Calderers (bar El Pati), de la Merceria (?) i Major (35-37). Durant el període postguerra, aquests accessos van ser paredats amb els característics murs de blocs de formigó també visibles en altres refugis, i han restat així fins a l'actualitat.

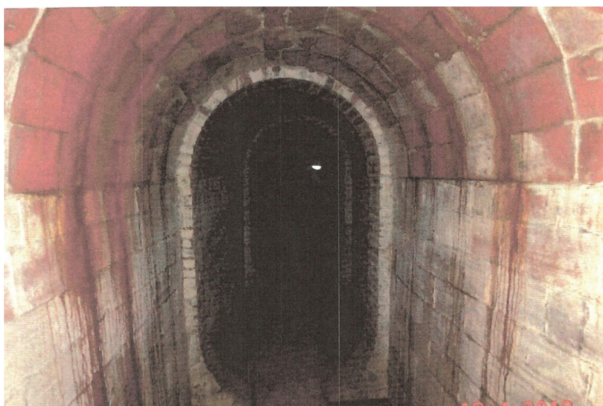
Dos dels accessos (carrer Major, 33 i de les Cuirateries, 10) reaprofiten antigues cisternes, i en el cas del carrer Major 33, comunica a través d'un tram d'escales amb una sala soterrada de l'antiga fàbrica de xocolata que s'ubicava a l'edifici que fa cantonada amb el carrer de les Cuirateries, situada, aproximadament, a uns 4 metres sota el nivell de circulació del carrer. Des d'aquesta sala, s'accedeix a una tercera on trobem un pilar central de fàbrica ceràmica rematat a la part superior per un conjunt de bigues metàl·liques de tipus ferroviari. Des d'aquesta sala, s'accedeix a un altre nivell inferior mitjançant un altre tram d'escales, que ens situen en una cota de – 8 metres respecte al carrer actual; des d'aquí es dona pas a un conjunt de túnels o galeries que es creuen entre elles en sentit perpendicular i formen una espècie de laberint que ocupa en superfície bona part de l'illa.

Les galeries estan construïdes seguint la forma i les dimensions aconsellades per la Junta Local de Defensa Passiva, amb parets revestides amb rajoles ceràmiques i rematades per una volta catalana. En un interval de cada 4 - 5 metres, s'observa el reforç perimetral de maons.

Sembla que el refugi no va poder ser finalitzat perquè en alguns trams la galeria deixa a la vista els sediments de les argiles sense folre ceràmic a les parets, ni el remat superior de volta catalana. Cal destacar que alguns trams mostren importants despreniments, derivats possiblement de les

humitats i del procés de degradació natural de les argiles, de manera que una exploració diagnòstica seria més que aconsellable. Conserva gairebé intactes les restes del cablejat del sistema d'il·luminació, així com algunes peces de mobiliari, llaunes de menjar i estris quotidians, fet que corroboraria el testimoni de Francesc Salas Puertos que relata en el seu llibre *Vivències, del cau a la llibertat* com la seva família i moltes altres deixaren les seves cases per viure de manera gairebé permanent a l'interior del refugi, únic lloc on van poder sentir-se més segurs, no tan sols dels bombardejos sinó també de la situació d'inseguretat ciutadana que el conflicte bèl·lic traspassava als carrers de la ciutat. Es tracta d'un excel·lent testimoni que fa palesa la cruel quotidianitat de la guerra des dels ulls d'un nen de 10 anys.

Diversos testimonis parlen de la connexió d'aquest refugi amb altres galeries excavades en mina sota els edificis dels actuals números 32 i 27 del carrer Major, però de les quals no es té constància material.

Vista d'una de les galeries del refugi on s'aprecia la qualitat constructiva dels revestiments ceràmics de les parets, rematat de volta catalana i arcs de reforç.

Refugi 6

Adreça actual: plaça de la Font
Adreça original: plaça de la República / Plaza Jose Antonio
Tipologia: mina
Capacitat: 3.045 persones
Estat: destruït.
Documentació fotogràfica i planimètrica: Testimonis orals.

Les obres d'instal·lació d'una caixa elèctrica davant la façana de l'edifici de l'Ajuntament durant els anys vuitanta van permetre descobrir una de les boques d'entrada a aquest gran refugi que s'estenia per tot el subsol de la plaça de la Font i que disposava de tot un seguit d'accessos distribuïts pels carrers propers, com l'actual Rambla Vella, a l'altura de l'hospital de Santa Tecla, probablement en previsió de facilitar una possible evacuació de malalts i personal sanitari. Un altre punt d'accés era al voltant del carrer de la Palma, segons consta en un dels plànols del refugi, consultable a l'Arxiu General de la Diputació Provincial i a l'Arxiu Municipal de l'Ajuntament de Tarragona en versió digital.[20]

Es tracta d'un dels grans refugis construïts a la ciutat amb capacitat gairebé per a 3.000 persones; si més no, el refugi més gran segons corroboren diversos testimonis orals de l'època.[21] EEra un refugi en mina que travessava longitudinalment la totalitat de la plaça de la Font amb una sèrie de tres grans galeries que hi connectaven en sentit transversal des de diversos carrers del voltant, en concret des de la Rambla Vella i l'Hospital Santa Tecla, el carrer de la Palma i el del Cos del Bou, segons reflecteixen el plànols disponibles.

A excepció d'aquesta planta, poca o nul·la és la informació descriptiva de què disposem d'aquest refugi, ja que va ser destruït durant les obres de construcció del pàrquing soterrat de la plaça de la Font durant l'any 1994, sense que fos objecte de cap mena de documentació.

Refugi soterrat palau municipal – Palau de la Generalitat (Accés inacabat al refugi 6)

Adreça actual: plaça de la Font, 1
Adreça original: plaça de la República / Plaza Jose Antonio
Tipologia: mina
Capacitat: indeterminada
Estat: conservat, museïtzat i visitable.
Documentació: planimètrica.

20 Vegeu <https://www.tarragona.cat/patrimoni/arxiu-municipal/memoria-democratica/revolucio-guerra-civil-i-franquisme-a-tarragona-1/bombardejos-i-refugis-1937-1939/refugis-antiaeris?b_start:int=12>

21 Vegeu <https://www.tarragona.cat/patrimoni/arxiu-municipal/difusio/activitats/activitats-i-projectes/projectes-audiovisuals/quan-la-mort-venia-del-cel>

L'any 2007, durant unes obres per instal·lar un ascensor a l'edifici del palau municipal es descobrí una escala que conduïa a uns espais subterranis, que es van identificar com un refugi antiaeri de l'època de la Guerra Civil, l'existència del qual s'havia oblidat.

Consta d'unes escales (14 m^2) sota una coberta de volta, una sala (17,50 m^2) amb sortides de ventilació i una galeria excavada en mina (26 m^2) en roca dura, probablement amb l'ús d'explosius perquè hi ha senyals a les parets d'haver-la perforat amb barrines. L'excavació d'aquesta galeria s'interromp, sobtadament, prop de la vertical de la façana principal de l'edifici, a una profunditat de 7,95 metres en relació amb la cota de la planta baixa del palau municipal, sense que se'n conegui la causa. El sòl de la galeria està sense pavimentar. Es tracta, doncs, d'un refugi inacabat.

A l'interior del refugi, hi aparegueren restes d'una porta de fusta esmicolada pel pas del temps, així com un amuntegament de material de l'excavació, acumulat al lateral esquerre de l'entrada de la galeria en mina. També s'hi van trobar ganxos de ferro que, probablement, servien per penjar llums de carbur o d'oli; no hi havia restes de cap instal·lació elèctrica.

La Secció Tècnica d'Arquitectura de l'Ajuntament de Tarragona en va aixecar plànols, en planta amb el número 00 i en alçat amb el número 01 en l'expedient Refugi Antiaeri, amb data de novembre del 2007.

La superfície total d'aquest refugi és de 57,5 m^2. El disseny aplica les instruccions de la Junta de Defensa Passiva respecte dels accessos no lineals; entre les escales d'accés i la sala hi ha un gir de 90°, que es repeteix per accedir al corredor excavat en mina. La cambra disposa d'obertures de ventilació. El que no es compleix és la condició de tenir més d'un accés, tan sols hi ha l'entrada situada dins el palau municipal.

Si s'observa el plànol del gran refugi que ocupava la plaça de la Font (aleshores plaça de la República, després *plaza* de José Antonio), que es pot consultar al web de l'Arxiu Històric Municipal de Tarragona,[22] es veu que hi ha una entrada en paral·lel a la paret mitjancera de la casa número 5. Si es perllongués l'excavació en mina del refugi, tal com deuria ser la intenció inicial, hi podria connectar. La llista de refugis de l'Arxiu de la Diputació indica que el de la plaça de la Font tenia dos accessos en construcció, un d'ells ben bé podria ser aquest, que el connectaria amb el palau municipal a fi que qui en fes ús no s'hagués d'exposar a sortir a cel obert.

---

22 Vegeu <https://www.tarragona.cat/patrimoni/fons-documentals/arxiu-municipal-tarragona/memoria-democratica/revolucio-guerra-civil-i-franquisme-a-tarragona-1/bombardejos-i-refugis-1937-1939/refugis-antiaeris>

Es va museïtzar l'any 2008, sota la direcció de Jordi Piqué Padró. Per accedir-hi es va dotar d'una porta metàl·lica automàtica i il·luminació; a més, s'hi van instal·lar dos plafons explicatius que inclouen objectes trobats a l'interior (llaunes de conserva buides i ossos de conill) i s'hi va instal·lar una pantalla on es pot veure un audiovisual sobre els bombardejos a Tarragona.

Recentment ha estat objecte d'una documentació amb escàner làser 3D per part de l'Àrea de Topografia municipal, amb la col·laboració de l'Àrea de Patrimoni Històric, amb l'objectiu de fer-ne difusió mitjançant futures visites virtuals a través del web municipal.

Refugi 8

Adreça actual: carrer d'Hernández Sanahuja
Adreça original: mateixa toponímia
Tipologia: mina
Capacitat: 130
Estat: desconegut.
Documentació: Lluís de Salvador i Andrés. Edició a cura de M. Elena Virgili i Bertran. *Tarragona sota les bombes. Crònica d'una societat en guerra (1936-1939)*.

Es féu de forma travessera per dessota del terraplè format en urbanitzar el carrer i a més s'aprofundí la seva galeria única amb entrades a banda i banda del carrer, en terreny de tapassot força compacte.[23]

Refugi 11

Adreça actual: parc Saavedra. Pins de Saavedra
Adreça original: Escuela Nacional Saavedra. Jardines
Tipologia: mina
Capacitat: 985 persones
Estat: destruït ?
Documentació: Lluís de Salvador i Andrés. Edició a cura de M. Elena Virgili i Bertran. *Tarragona sota les bombes. Crònica d'una societat en guerra (1936-1939)*.

Amb la construcció d'un aparcament soterrat al costat de l'edifici de l'escola i el posterior enderrocament, probablement es va destruir sense que

---

23 Salvador i Andrés, Ll. de. op cit. Pàgina 136.

n'hagi quedat cap testimoni escrit o gràfic descriptiu a excepció d'un plànol en planta.[24]

> El refugi de la caserna de la Guàrdia Nacional fou iniciat per iniciativa exclusiva dels individus d'aquest cos, amb el lloable afany de posar-lo a disposició del veïnat d'aquella banda. Començaren els treballs, en les hores que tenien lliures de servei, obrint una galeria en el desnivell existent a la banda nord del turonet que allí formava el terreny. La naturalesa d'aquest terreny és argilosa, raó per la qual decidiren anar de cop a la recerca de major fondària. Els treballs es feien per torn de nit i de dia i avançaven amb gran rapidesa, no tant per la blanor pròpia de l'argila com per l'entusiasme i febrositat posats en la feina. [...]
>
> També aquest refugi, magnífica demostració d'allí on pot arribar la iniciativa particular treballant amb generositat i entusiasme, fou eixamplat interiorment obrint nombroses galeries transversals, algunes de les quals li procuraven altres entrades. Una d'aquelles quedà establerta enfront mateix de les Escoles Saavedra, entre els pins; una altra vora les petites casetes de planta baixa de l'avinguda de Catalunya, sota el jardí de Saavedra...»[25].

L'autor afegia que l'Ajuntament va proporcionar un arquitecte per a la direcció tècnica de les obres i una colla de paletes per fer els accessos. Els treballs arqueològics realitzats l'any 1983 amb motiu de l'obertura de l'accés al pàrquing Saavedra no permeteren identificar-lo.[26]

Refugi 20

Adreça actual: carrer d'Armanyà
Tipologia: mina
Capacitat:
Estat: desconegut. No accessible.
Documentació: fotogràfica.

---

24 Vegeu <https://www.tarragona.cat/patrimoni/arxiu-municipal/memoria-democratica/revolucio-guerra-civil-i-franquisme-a-tarragona-1/bombardejos-i-refugis-1937-1939/refugis-antiaeris 8 of 12>

25 Salvador i Andrés, Ll. de. op.cit. Pàgines 135 - 136.

26 Vilalta i Casals, M. *Memòria de l'excavació d'urgència realitzada als accessos al parking Saavedra de Tarragona els dies 4 al 9 de juliol de 1983*. 1983. Memòria inèdita lliurada al Servei d'Arqueologia del Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya.

L'any 2020, unes obres d'arranjament del mur del jardí posterior de l'immoble de la Rambla Nova, 38 amb façana posterior al carrer d'Armanyà, deixaren al descobert un accés a aquest refugi. L'accés es trobava paredat amb els característics blocs rectangulars de formigó utilitzats en el procés de clausura dels refugis durant el període postguerra.

Testimonis orals parlen de l'existència d'un pou de respiració ubicat al pati del jardí interior de la finca, i d'una possible connexió amb la finca del Teatre Metropol, on s'ubicaria un refugi a hores d'ara no documentat.

Refugi 21

Adreça actual: carrer de Colom (mercat municipal) - cantonada amb carrer de Reding

Tipologia: mina

Capacitat: no es coneix. A la relació de la llista del Fons Plànols d'Arquitectura, capsa 67 de l'Arxiu General de la Diputació de Tarragona apareix en fase de «en construcción», fet que es repeteix en el Plan General Fusionado, datat l'any 1958, fet que fa pensar que aquest refugi no es va acabar mai.

Estat: desaparegut, tot i que és possible que sota els edificis del carrer de Colom / Reding es conservi una part actualment no explorada.

Documentació: gràfica i planimètrica de part de dos trams de les escales d'accés localitzades durant les obres d'adequació del Mercat Central municipal.

Durant les intervencions arqueològiques amb motiu de les obres de reforma de l'edifici del Mercat Central es localitzà un tram de galeria de les escales d'accés a aquest refugi antiaeri.[27]

Per la situació de l'inici del tram de galeria i a partir de les notícies orals recollides, l'accés a nivell de carrer podria situar-se just a peu de la cantonada de la façana de l'edifici en l'encreuament dels carrers de Colom / Reding i des d'aquí s'accediria a una primera sala on, anteriorment a la reforma de l'edifici del mercat, es localitzava l'antiga carnisseria de carn de cavall.

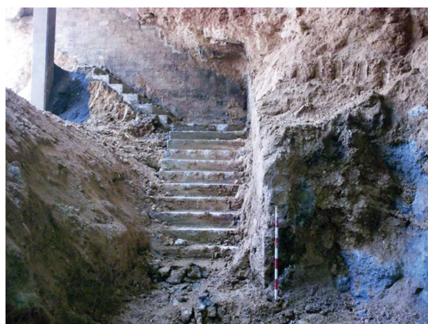
Aquesta galeria, de sentit descendent, mostrà dos trams d'esglaonat que es perden en direcció a l'actual número 38 del carrer de Reding. Presentà un total de 13 metres de longitud, amb un primer tram d'escales de 7 metres de

---

27 Roig Pérez, J.F. *et alii*. *Memòria de les intervencions arqueològiques portades a terme a les àrees 1,3 i 6 dins del context de la intervenció arqueològica realitzada a l'interior i a l'exterior del Mercat Central de la ciutat de Tarragona (Tarragonès).* 2013. Memòria inèdita lliurada al Servei d'Arqueologia del Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya.

llarg i un desnivell de 45º i un canvi de direcció de 90º per formar un segon tram de 6 metres de longitud; formava, per tant, un recorregut en ziga-zaga amb el propòsit o la finalitat de disminuir l'efecte de l'ona expansiva de les bombes, seguint, doncs, les instruccions de la Junta de Defensa Passiva per a la construcció de refugis.

El sistema constructiu és, igualment, l'emprat per a aquests tipus d'estructures; excavada al substrat geològic, amb altura oscil·lant entre els 2 i l'1,60 metres, i una amplada d'1,50 metres. Presentava coberta del tipus volta aixecada amb maons lligats amb ciment armat, i conservava restes del sistema d'il·luminació.

Vista dels dos trams d'escales del refugi documentat durant les obres de reforma del Mercat Central l'any 2013. S'observa el gir de 90 graus entre els dos esglaons. (Autor: J. F. Roig. Codex Arqueologia i Patrimoni).

Refugi 22. Cooperativa Obrera

Adreça actual: carrer de Fortuny / Cervantes
Adreça original: mateixa toponímia
Tipologia: mina
Capacitat: 645 persones
Estat: probablement destruït.

Novament la referència és Lluís de Salvador:

> [...] es feu força de pressa i fou disposat en diverses galeries que tenien sortida al carrers de Cervantes, Reding i a l'esmentat pati de la cooperativa. A més d'aprofitat el desnivell tal com queda dit, es guanyà en fondària, cosa per la qual oferia molta seguretat.[28]

---

28 Salvador i Andrés, Ll. de. op cit. Pàgina 136.

Refugi 28

Adreça actual: carrer del Gasòmetre
Adreça original: carrer Rafael de Casanovas / calle Comandante Rivadulla. Terrenos propiedad de Riegos y Fuerzas del Ebro.
Tipologia: ciment armat
Capacitat: 775 persones
Estat: probablement destruït.

Construcció de ciment armat de planta circular, al terreny de l'empresa Riegos y Fuerzas del Ebro, on s'ubicà la fàbrica de gas que dona actualment nom al carrer. S'hi edificà un immoble d'habitatges, la construcció del qual és possible que el destruís.[29]

Refugi 25. Armanyà / Adrià (Mundial)

Adreça actual: mateixa toponímia
Tipologia: ciment armat
Capacitat: desconeguda
Estat: probablement destruït.

Diu Lluís de Salvador:

> També fou construït un refugi per iniciativa particular als terrenys del que havia estat un temps «Coliseo Mundial», destruït per un incendi l'any 1926, si no recordem malament, al carrer Adrià, cantonada amb Armanyà. Era un refugi artificial construït a base d'una excavació recoberta després amb una capa de ciment armat. Hi podien cabre no gaire més d'un centenar de persones.[30]

Actualment aquest terreny està ocupat per blocs d'habitatges.

---

29 Vegeu <https://www.tarragona.cat/patrimoni/arxiu-municipal/memoria-democratica/revolucio-guerra-civil-i-franquisme-a-tarragona-1/bombardejos-i-refugis-1937-1939/refugis-antiaeris?b_start:int=0 4 of 12>

30 Salvador i Andrés, Ll. de. op cit. Pàgina 137.

Refugi 32

Adreça actual: Sense especificar. Serrallo
Adreça original: mateixa toponímia
Tipologia: ciment armat
Capacitat: 555 persones
Estat: desconegut. Paredat.
Documentació: Arxiu del Port

Situat al final dels carrers de Sant Joan i Callao;[31] a la part superior de la coberta actualment hi ha un aparcament d'automòbils en superfície.

Refugi 33 (probable)

Adreça actual: carrer del Doctor Mallafré, s/n
Adreça original: Cases Barates - Barri Tetuan
Tipologia: mina
Capacitat: desconeguda
Estat: conservat.
Documentació: gràfica i fotogràfica parcial. Testimonis orals.

Durant les obres d'adequació d'una zona verda al solar del carrer del Doctor Mallafré quedà a la vista l'accés a una cavitat retallada a la roca en el límit sud del solar que, després d'un curt tram esglaonat, continua el seu recorregut com a galeria subterrània en sentit sud-est en direcció a l'actual carrer de Goya.[32]

Poca és la informació de què disposem; tot i així, la intervenció arqueològica va permetre netejar primers trams dels esglaons d'accés, així com la seva documentació gràfica i planimètrica. La resta de la cavitat roman reblerta mentre s''espera una intervenció d'excavació i sanejament que permeti obtenir més informació sobre el seu recorregut i dimensions i, si s'escau, la integració en la futura zona verda.

Situat en una zona de poblament perifèric respecte al nucli urbà de la ciutat, lligat a petites explotacions i masies on, freqüentment, la població —igual que es va fer dins el nucli urbà— va reaprofitar cavitats i estructures excavades a la roca amb funcions auxiliars de tipus agrícola, per protegir-s'hi

31 Vegeu <https://www.tarragona.cat/patrimoni/arxiu-municipal/memoria-democratica/revolucio-guerra-civil-i-franquisme-a-tarragona-1/bombardejos-i-refugis-1937-1939/refugis-antiaeris> 3 of 12, 7 of 12.

32 Toda Garcia, M. *Memòria de la intervenció arqueològica al número 9 del carrer del Doctor Mallafré i Guasch, Tarragona (Tarragonès).* 2018. Memòria inèdita lliurada al Servei d'arqueologia de la Generalitat de Catalunya.

a l'interior durant els episodis de bombardejos, com ho relaten diversos testimonis orals.[33] Podria estar relacionat amb el refugi citat a les llistes com a refugi de les Cases Barates o barri de Tetuan, a la carretera de Valls.

Vistes de la galeria excavada a la roca utilitzada com a probable refugi.
(Autor M. Toda. A Priori Cultural).

33 Vegeu <https://www.tarragona.cat/patrimoni/arxiu-municipal/difusio/activitats/activitats-i-projectes/projectes-audiovisuals/quan-la-mort-venia-del-cel>

Refugi 36

Adreça actual: plaça dels Sedassos, 30
Adreça original: plaça dels Sedassos / Carrer dels Ferrers
Tipologia: volta aprofitada
Capacitat: 490 persones
Estat: conservat. no accessible.
Documentació: fotogràfica i planimètrica.

Refugi que aprofita en planta baixa una de les voltes del circ. La potent estructura romana d'*opus caementicium* esdevé, com en altres espais de les voltes de sustentació de l'edifici romà, un lloc per refugiar-se.

Tot i estar sota d'una propietat privada, va ser accessible per a la població en general, tal com pot deduir-se per la presència d'una senyalització que indica «Refugio» conservada al lateral esquerre de la porta d'accés situada a la façana principal de l'edifici.

Les actuacions de reparació dels danys produïts per l'incendi de l'immoble a l'estiu del 2019 permeteren visualitzar la volta romana en perfecte estat de conservació.[34] També es localitzà l'entrada a un espai subterrani al qual no es va poder accedir i que podria tractar-se d'una boca d'entrada a un altre refugi que, hipotèticament, podria connectar amb el de la plaça de la Font. És igualment probable que des d'aquesta entrada es pogués accedir a la gran volta romana soterrada que creua longitudinalment l'actual carrer dels Ferrers i que proporciona un espai ja construït i amb gran capacitat de refugi al qual també s'accediria des de l'interior d'altres immobles de l'entorn del carrer dels Ferrers i la plaça dels Sedassos.

Donada l'elevada concentració de població que presentava la Part Alta durant aquest període, i la conseqüent necessitat d'obtenir grans espais per refugiar-s'hi, la preexistència d'espais soterrats, com les voltes del circ, amb gran capacitat per acollir població, va ser aprofitada com a espai de refugi durant el conflicte.

---

34 Pàmies FernÁNdez, H. *Memòria arqueològica intervenció d'urgència a la plaça dels Sedassos, 30. Tarragona*. 2020. Memòria inèdita lliurada al Servei d'Arqueologia del Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya.

Refugi 40

Adreça actual: avinguda de Catalunya
Adreça original: terrenys de la Granja
Documentació: Lluís de Salvador i Andrés. Edició a cura de M. Elena Virgili i Bertran. *Tarragona sota les bombes. Crònica d'una societat en guerra (1936-1939)*.
Tipologia: mina
Capacitat: 150 persones
Estat: destruït.

A començament de la guerra, la Generalitat confiscà uns terrenys «entre el Camí de l'Àngel i el tossal de l'Oliva»[35] per construir una granja destinada a produir aliments per a la població. Un cop finalitzat el conflicte armat, les noves autoritats decidiren construir-hi una caserna per a les tropes aquarterades a la ciutat, suprimint les casernes que hi havia a la ciutat: la de l'antic convent dels Descalços, prop de la catedral, on ara hi ha un aparcament soterrat que no ha entrat mai en funcionament, i la del carrer de Sant Agustí, l'actual plaça de Verdaguer.

L'edificació del complex militar comportà la destrucció del refugi antiaeri. El terreny actualment està ocupat pel campus Catalunya de la Universitat Rovira i Virgili.

Refugi 42

Adreça actual: plaça de la Font, 1, palau municipal (antiga seu de la Diputació provincial)
Tipologia: formigó armat
Capacitat: 490
Estat: conservat
Documentació: planimètrica.

A l'Arxiu Històric Municipal de Tarragona es conserva un plànol que representa un refugi al palau municipal.[36] Conté una secció en alçat, a escala 1:50, que reprodueix el refugi, la planta superior i, parcialment, el segon pis

35 Salvador i Andrés, Ll. de. op cit. Pàgina 70.

36 Vegeu <https://www.tarragona.cat/patrimoni/arxiu-municipal/memoria-democratica/revolucio-guerra-civil-i-franquisme-a-tarragona-1/bombardejos-i-refugis-1937-1939/refugis-antiaeris> 10 de 12.

i una vista en planta, a escala 1:100, on s'indiquen els accessos, les columnes on es recolzaven les bigues i situa l'espai destinat a serveis sanitaris.[37]

En la vista en alçat, al costat dret del refugi, es dibuixa un arc de mig punt que arrenca d'una línia d'imposta amb motllura, que correspon a un dels dos patis que hi ha a l'edifici. El que resulta més determinant per a la localització és el nivell de circulació del carrer, que és més elevat que el sòl del pati; supera el sostre del refugi. Aquesta condició només es dona a l'angle nord-oest de l'edifici, a la cruïlla dels carrers de les Salines i de Rere Sant Domènec. Es va comprovar amb el plànol en alçada de l'aixecament topogràfic del palau municipal que va fer l'Oficina de Projectes de l'Àrea de Territori datat el març del 2017. Per tant, l'espai ha d'estar al lateral del pati que actualment es denomina de Jaume I, en concret al lateral oest.

La planta del plànol és un espai amb tres estructures en pòrtic (segons l'ús del terme en obra civil: estructura formada per dos pilars i una biga al capdamunt) que deu ser una solució obligada per suportar el pes afegit per la coberta de formigó que va substituir el trespol original. Un mur travessat per un arc de mig punt amb les línies d'imposta molt poc elevades sobre el nivell del sòl suporta el pes dels murs superiors de l'estructura de la cantonada. I, finalment, encara un altre pòrtic. No hi ha altres obertures que els accessos als extrems: un a l'extrem sud del frontal i l'altre a la paret nord, proper a l'angle de la cantonada. Els accessos es dissenyaren fent un recorregut en ziga-zaga, tal com establia la normativa de la Junta de Defensa Passiva respecte als refugis antiaeris. També estava dotat de canonades de ventilació per la renovació de l'aire de l'interior. El sòl del refugi és a una cota inferior a la del pati a fi de donar-li altura suficient per a les persones.[38]

L'observació del plànol de vista en planta corresponent al nivell inferior del palau municipal permet identificar una sala com la descrita, situada al costat oest. L'accés es troba just a nivell de circulació des del pati de Jaume I.

Probablement es tractava d'un espai adequat per refugiar-s'hi de manera ràpida els càrrecs municipals i el funcionariat que treballava al consistori. La vista en alçat de l'aixecament topogràfic actual del palau municipal revela en aquest sector uns murs més gruixuts que en la resta, ja que es van reforçar amb formigó. El forjat original del sostre, probablement de bigues de fusta amb volta catalana, es va eliminar per ser substituït per una doble estructura de formigó armat amb un espai buit entre les dues estructures

37 AHCT P 8946. 7.9 Correspondència. Entrades i Sortides. Defensa Passiva. Refugis 1938/1955.

38 Testimoni oral de Joan Aixalà, aleshores tècnic de manteniment de Patrimoni Històric; anteriorment havia treballat en aquell espai.

horitzontals que es recolzava en les bigues que es poden veure a l'interior de l'espai, per resistir el pes del sostre i el possible impacte de les bombes, tal com es dibuixa en el plànol. Aquest espai, que havia d'estar reomplert de terra, en la darrera reforma, per adequar-lo a les necessitats del servei d'informàtica, es va reomplir de formigó.[39] Creiem haver identificat imatges de la construcció d'aquest refugi a les fotografies de la pàgina 246 de l'obra *Atac i defensa de la Rereguarda*, de Ramon Arnabat i Diego Iñíguez.[40]

La superfície d'aquest espai és de 97,94 m², molt semblant a la que es dona a la relació de refugis esmentada anteriorment i coincideix amb la que li atribueix Francisco J. González Huix.

Actualment, s'han eliminat els accessos en ziga-zaga a cada extrem de l'espai. En un moment indeterminat es va obrir una porta d'accés directe a l'eix central de la sala. El WC s'ha reconvertit en un *office* que serveix per atendre actes institucionals. L'arc de mig punt s'ha paredat i forma una estança separada de la resta.

La planta baixa i el pis superior l'ocupen dependències de treball del servei municipal d'informàtica, raó per la qual no és visitable pel públic.

Refugi 48

Adreça actual: Sense especificar. Capitania Marítima
Tipologia: ciment armat
Capacitat: 555
Estat: Desconegut. Possible destrucció.

> Pero surgieron inconvenientes, el primero de ellos derivados del refugio antiaéreo, todo de cemento armado, construido durante nuestra guerra, debido a los intensos bombardeos que sufrió la ciudad y en particular la zona portuaria.[41]

La cruesa dels bombardejos al barri del Serrallo és mencionada per diversos testimonis orals de l'època.[42]

---

39 Testimoni oral d'Albert Solà, funcionari municipal present durant les obres.

40 Arnabat, R. Iñíguez, D. op.cit.

41 Mezquida, Ll. M «Petrófilo», *Comandancia de Marina. Diario Español*, 12/11/1974, pàgina 4.

42 Vegeu <https://www.tarragona.cat/patrimoni/arxiu-municipal/difusio/activitats/activitats-i-projectes/projectes-audiovisuals/quan-la-mort-venia-del-cel>

Refugi 55

Adreça/nom original: Ex-Farinera Ribas
Tipologia: ciment armat
Capacitat: 345
Estat: desaparegut.
Documentació: escrita.

El número del *Diario Español* corresponent al diumenge 14 de novembre del 1954 publicava l'autorització de la Comissió Municipal Permanent a la demolició del refugi antiaeri de l'antiga fàbrica Ribas.[43]

LLUÍS BALART BOÏGUES
PILAR BRAVO LÓPEZ

Bibliografia

Arnabat, R. Iñíguez, D. *Atac i defensa de la rereguarda. Els bombardejos franquistes a les comarques de Tarragona i Terres de l'Ebre*. 2013. Tarragona. Cossetània Edicions.

Arnabat Mata, R. «Els bombardejos franquistes a les comarques tarragonines i ebrenques.» *La Guerra Civil al Territori. Lleida, Tarragona i Girona*. 2017. A Oriol Dueñas Iturbe i Josep Lluís Martín Berbois (eds.). Memorial Democràtic.

Cabezas Sanchez, A. *La defensa de la costa a la província de Tarragona durant la Guerra Civil (1936-1939)*. 2017. Tarragona. Autoritat Portuària de Tarragona.

Gonzalez Huix, F. J. *El asedio aéreo de Tarragona 1937 – 1939*. 1990. Tarragona. Institut d'Estudis Tarraconenses Ramon Berenguer IV.

Mezquida, Ll. M «Petrófilo», *Comandancia de Marina. Diario Español,* 12/11/1974.

Pàmies Fernandez, H. *Memòria arqueològica intervenció d'urgència a la plaça dels Sedassos, 30. Tarragona*. 2020. Memòria inèdita lliurada al Servei d'Arqueologia del Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya.

Piqué i Padró, J. *La crisi de la rereguarda. Revolució i Guerra civil a Tarragona (1936-1939)*. 1998. Publicacions de l'Abadia de Montserrat i Diputació de Tarragona.

43 *Tarragona al dia*. *Diario Español,* domingo 14 de noviembre de 1954, pàgina 2.

Roig Pérez, J.F. *et alii*. *Memòria de les intervencions arqueològiques portades a terme a les àrees 1,3 i 6 dins del context de la intervenció arqueològica realitzada a l'interior i a l'exterior del Mercat Central de la ciutat de Tarragona (Tarragonès)*. 2013. Memòria inèdita lliurada Servei d'Arqueologia del Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya.

Salas Puertos, F. *Vivències. Del cau a la llibertat?*. 1986. Tarragona. Edició de l'autor.

Salvador i Andrés, Ll. de. *Tarragona sota les bombes. Crònica d'una societat en guerra (1936-1939)*. 2005. Valls. Edició a cura de M. Elena Virgili i Bertran. Cossetània Edicions.

Salvador i Andrés, Ll. de. *Quan la mort venia del cel. Memòria dels bombardejos sobre Tarragona (1937 – 1939)*. 2009. Valls. Edició a cura de M. Elena Virgili i Montse R. Sans. Cossetània Edicions.

Toda Garcia, M. *Memòria de la intervenció arqueològica al número 9 del carrer del Doctor Mallafré i Guasch, Tarragona (Tarragonès)*. 2018. Memòria inèdita lliurada al Servei d'arqueologia de la Generalitat de Catalunya.

Vilalta i Casals, M. *Memòria de l'excavació d'urgència realitzada als accessos al parking Saavedra de Tarragona els dies 4 al 9 de juliol de 1983*. 1983. Memòria inèdita lliurada al Servei d'Arqueologia del Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya.

Virgili i Sanromà, J.P. *Tarragona i la seva premsa (1900-1980) 2^{n} volum*. 1982. Tarragona. Edicions de l'Hemeroteca de la Caixa d'Estalvis Provincial de Tarragona.

Tarragona al dia. *Diario Español,* domingo 14 de noviembre de 1954.

Bibliografia web

<https://www.tarragona.cat/patrimoni/arxiu-municipal/difusio/activitats/activitats-i projectes/projectes-audiovisuals/quan-la-mort-venia-del-cel>

<https://www.tarragona.cat/patrimoni/fons-documentals/arxiu-municipal-tarragona/memoria-democratica/revolucio-guerra-civil-i-franquisme-a-tarragona-1/bombardejos-i-refugis-1937-1939/refugis-antiaeris>

<https://www.boe.es/buscar/doc.php?id=BOE-A-1941-1086>

INUNDACIONS DE TARRAGONA AL SEGLE XVIII

COMPORTAMENT METEOROLÒGIC I RESPOSTA ADMINISTRATIVA

Manel Camafort

Aquest article és una posada en comú de les conseqüències de les pluges extraordinàries que van depositar-se a la ciutat i el terme de Tarragona al segle XVIII. El recull analitza la resposta humana de l'administració i la població, a més del comportament sobre el medi d'aquestes topades climatològiques.

This article discusses the consequences of the extraordinary rainfalls in the city of Tarragona and surrounding area in the 18th century. In the article, the author analyses the humane response of both the people and the government, and the impact on the environment of these weather shockst.

PARAULES CLAU:
climatologia històrica, comunicacions, inundacions, urbanisme, rogatives

KEYWORDS:
Historical climatology, Communications, Floods, Urban planning, Rogations

ISSN 1136-7865 · EISSN 2014-2048

Justificació i referents

No voldria emprendre un estudi històric sense fer una justificació sobre l'ús que la nostra societat pot obtenir de l'àmbit científic que regeix aquest article: la climatologia històrica. És més, voldria introduir-la amb unes paraules que donin suport a una perspectiva que incentivi un ús social del passat i critiqui la visió que té la majoria de la ciutadania dels esdeveniments socials. Des d'un punt de vista disciplinari , aprendre història és pensar històricament, és a dir, analitzar, comprendre i interpretar el nostre bagatge per saber d'on venim, on som i cap a on ens dirigim; nosaltres, la societat. Aquest concepte temporal parteix d'un procés reflexiu que porta integrat l'ús dels coneixements històrics i que no pretén entendre'ls des d'un vessant memorística, que descontextualitza i exacerba l'exactitud del rigor acadèmic com a caràcter predominant.

Una investigació ha de tenir un fonament utilitarista per observar-se com a disciplina científica, però integrar una perspectiva comparada entre esferes temporals és una proposa d'interacció temporal de naturalesa crítica que incentiva l'actitud reflexiva per mitjà de l'entorn proper. A partir d'aquesta voluntat, he volgut posar en relleu aquest intercanvi entre esferes temporals per recalcar la connexió de la història amb l'actualitat; partint d'un estudi referent a una qüestió d'actualitat (present) de la qual s'han analitzat referents històrics (passat) per fonamentar actuacions i adaptacions futures (futur).

A dia d'avui, sense fer gaire ús de la memòria, malauradament, tenim referents d'actualitat que ens recalquen la importància de la prevenció i la bona gestió de desastres climatològics. La proximitat territorial i l'estretesa social amb la qual Tarragona conviu amb el riu Francolí a vegades esdevé en un desastre amb imatges que han tingut un gran ressò mediàtic.

M'agradaria donar un fonament d'actualitat a aquestes pàgines partint dels successos occorreguts per Santa Tecla: el 2022, una de les inundacions més recents, i una altra de ja d'oblidada. Per tant, primerament, per poder incidir en aquesta qüestió d'actualitat amb aires de problemàtica casual voldria fer aquest incís per conscienciar la ciutadania d'aquesta realitat abans d'establir-hi una connexió amb episodis semblant. No voldria que el que va ocórrer al segle XVIII es quedés abans del 1800, i ajudés a concebre la relació cronològica dels problemes de l'ahir amb els d'avui.

Partint de referents pròxims, per als qui tingueu més memòria, us remeto mentalment a un incident de la història recent que va impactar la ciutat de Tarragona. Les imatges que van deixar els aiguats del 1994 van ser

recordats per la perillositat del cabal del riu en aquestes circumstàncies, sobretot tenint en compte que el curs que normalment presenta el Francolí no és gens alarmant. Aquesta és una perillosa normalitat per qui hi viu a prop i, si més no, el condicionament de la llera pel pas humà en el seu últim tram ho fa oblidar completament. Aquell 10 d'octubre també va quedar en la memòria dels habitants de Porrera i Cambrils; tampoc una riera és un indret segur en aquestes circumstàncies i el nostre territori n'és ple.[1]

La gran destrucció i alarma que va produir aquesta riuada la va fer destacar com una catàstrofe i les seves repercussions la van fer ser considerada com la pitjor riuada de tot el segle XX, precedida els últims anys per altres que han copsat l'atenció al Camp de Tarragona. El que proposo és tenir presents alguns d'aquests moments de magne desastre del clima mediterrani perquè fer-ho implica usar aquests incidents per poder projectar plans de millora viària, de seguretat pública i ciutadana, de resguard de la biodiversitat i l'activitat humana i, al cap i a la fi, de gestió d'inclemències d'aquest tipus.

Metodologia i plantejament

Els antecedents dels quals parteix aquest article són les referències de tempestes a Tarragona al segle XVIII recopilades per Luis Maria Albentosa Sànchez (1981-1982) a partir dels acords del Ple de l'Ajuntament de Tarragona.[2] A més, hi recollí les sequeres, però les conseqüències dels deu episodis plujosos a la ciutat i el seu terme són el punt de partença de l'anàlisi d'aquestes pàgines, és a dir, les seves incidències sobre el medi, diverses i algunes prorrogades mesos enllà des que van ocórrer. Per tant, l'estudi en qüestió ha pretès partir del recull indicat i fer un seguiment sobre els efectes que van tenir: destrosses, moviments de terres i altres alteracions que havien de refer-se per reprendre la quotidianitat local. Les inundacions treballades han estat recollides i enumerades per a l'ocasió en la taula que hi ha a continuació:

---

1 En aquest moment, dues persones de la meva estima van participar indirectament i directa en aquests successos de Tarragona. L'avi va ajudar en la construcció del dic de contenció del riu Francolí de la banda del polígon. I el meu pare va viure en primera persona aquests fets, que han estat narrats i recordats per redactar aquest article.

2 Per realitzar aquest estudi, s'han emprat les digitalitzacions dels acords municipals de l'Arxiu Històric de Tarragona disponibles a la XAC. Actualment, aquesta documentació es conserva a l'Arxiu de la Ciutat de Tarragona.

Data	Rogatives *pro serenitate*	Estació de l'any	Sequera
11-SET-1700		Tardor	Abans
04-FEB-1734		Hivern	Després
08-JUN-1737		Estiu	Després
01-DES-1762		Hivern	Després
01-DES-1766	x	Hivern	Després
16-OCT-1779		Tardor	-
09-GEN-1784		Hivern	-
04-JUN-1789		Estiu	Després
04-MAI-1792		Primavera	Entremig
16-DES-1799	x	Hivern	-

Tempestes a Tarragona al segle XVIII. Dades d'Albentosa Sánchez (1981-1982)

Contextualització geogràfica

Tal com s'ha introduït anteriorment, la relació entre Tarragona i el riu Francolí a vegades ha causat desastres climatològics de grans dimensions. Aquí he volgut contextualitzar breument aquesta relació amb aquest riu, que neix a l'altra banda de la serra de Prades i agrupa les precipitacions de la part central del Camp de Tarragona. El seu pas pel coll de la Sivina és un exemple de la constitució irregular de la Serralada Prelitoral i la de Miramar, que representa un obstacle per tal que la precipitació anual sigui dipositada de manera ordenada al vessant oriental de la regió. Heus aquí que la Conca de Barberà presenta una situació de pluges d'origen mediterrani a les quals s'ha de sumar una circulació atmosfèrica que segueix l'eix mar-muntanya sense desviar-se.[3] És aquest aire calent que prové del mar el que produeix que les descàrregues de precipitació a la contrada siguin de gran inestabilitat i dinamisme.

Aquest és un context climatològic poc variable perquè la serra Litoral exerceix la mateixa influència però al contrari; els punts meteorològics del nord i l'oest hi topen. Des d'aquestes orientacions, el vessant occidental del Camp és el que presenta la major freqüència relativa de pluja durant els mesos d'hivern, que és quan les variacions anunciades agiten més la regió. N'és un exemple el cas que s'estudia en aquestes pàgines i que Albentosa

3 LÓPEZ BONILLO, Diego. *Los Climas de Tarragona y sus repercusiones agrícolas*. Tarragona: Diputació de Tarragona, 1988, pp. 80.

Sànchez determina com una de les característiques del clima de Tarragona al segle XVIII: les precipitacions de caràcter tempestuós, juntament amb la gran presència de sequeres i la irregularitat pluviomètrica.

Resposta administrativa: redistribució de capitals i suport popular

M'agradaria introduir les pàgines que componen el contingut de l'estudi d'aquest article amb un fragment que va incloure Carles Boni, propietari benestant de Tarragona, a la seva crònica; un fragment que posa de manifest les conseqüències que produí la tempesta que sacsejà Tarragona l'any 1700:[4]

> Acabó el siglo pasado y comenzó el presente con adversidades que suelen contrastar lo caduco, ya porque a ella está expuesta la vida humana, no la dejan ser feliz. Fue desgracia particular de la Ciudad, lastimada con muertes de personas, y ruina de edificios no pocos, una tempestuosa noche del mes de setiembre del año 1700 en que disparado rayo de una nube hirió un torreón del ángulo del muro que mira al poniente; y encendiendo mucha pólvora y granadas reales que guardaba en su seno, le hizo reventar y despedazarse todo con tanta violencia, que arrojó más de dos horas lejos algunas de sus piedras. Fue horrible el estrago que hizo en sus cercanías asolando enteramente la Iglesia y convento de Padres Franciscanos que teníian enfrente a la corta distancia de lo ancho de la Rambla: una pequeña calle que había a sus espaldas, la sepultó toda en sus mismas ruinas y a los padres dominicos que tenía a un lado contiguos al muro, les arruinó la mitad de la Iglesia y monasterio. Fue beneficio la situación de la torre en la parte extrema y angular del poblado, porqué desahogó al campo raso el mayor ímpetu de sus iras que si hubiese descargado sobre las casas, sin duda hubiese asolado todo el cuerpo de la Ciudad y sin embargo la estremeció toda y descalabró en mucha parte rompiendo tejados, derribando tabiques, forzando todas las puertas y ventanas, inficionando el ambiente con hedor de azufre y consternando todos los vecinos con la aprehensión de última calamidad. Murieron de aquella desgracia 22 personas, 5 ó 6 religiosos de San Francisco y 17 seculares que se llevaron juntos a la sepultura con entierro general solemne que se les hizo: muchos más fueron heridos y se debió a la grande providencia de los cónsules, con la activa caridad de los Santos que no fuesen más los muertos y lograsen los heridos pronta curación.

---

4 Rovira i Soriano, Jordi; Barriach i Molas, Francesc; Dasca i Roigé; Andreu. *Epítome historial de Tarragona: un resum d'història de Tarragona del segle XVIII*. Tarragona: Virgili Editor, 1993, pp.111-112. Aquesta és una publicació que inclou un estudi introductori, la transcricpió de l'original i notes dels autors.

Més enllà de destacar l'infortuni que causà el llamp que va caure a la torre Grossa propera a un convent, el fragment en qüestió posa de manifest l'empremta pòstuma al pas d'aquest tipus d'episodis climatològics, que deixaven «muertes de personas, y ruina de edificios». Tenint en compte aquest testimoni del que va ocórrer aquell 3 de setembre de l'any 1700, que fou recordat els anys posteriors i conegut a Tarragona, hauria de recalcar-se el context en el qual va haver de fer-se front als resultats d'aquestes inclemències. El resultat deixà víctimes humanes i destrossà edificis, camps, camins i sistemes de regatge que eren necessitats de recompondre. Evidentment, la recomposició va haver-se de fer amb fons del tresor que el govern local no va poder abastir segons la conjuntura deficitària per la qual passava Tarragona en matèria econòmica i a la qual se li havia de sumar la corrupció de les arques públiques que practicaren els regidors al segle XVIII.

Aquesta fou una situació reproduïda en diversos ajuntaments de Catalunya, on capitals que havien de servir per al correcte funcionament administratiu del municipi es desviaren per a l'enriquiment de qui ostentava el poder. A mesura que avançà la centúria, fou més palpable, sobretot a la segona meitat del segle XVIII, quan la població anà sumant els efectes dels greuges fiscals que pretenien encobrir aquesta malversació. A partir del 1760, el descontent es materialitzà amb disputes veïnals pels impostos que arribaren a ser tractades per la Intendència, l'òrgan polític que regia la fiscalitat de Catalunya. Així doncs, s'obrí un expedient de dotació econòmica amb el qual la Junta d'Arbitris i Propis de l'Ajuntament quedà controlada externament a partir del 1762. Tot i així, les diverses discrepàncies amb el pagament dels drets de portes de la ciutat conreà un desgrat que el 1765 acabà esclatant en forma de diversos avalots entre la població i els arrendataris, que gravaven els productes quan havien d'accedir a la ciutat. D'aquestes pràctiques, ja en parlà el 1729 Jerónimo Breziani, governador militar, que destacà que els regidors de Tarragona «se toman la autoridad de hazer tallas comunes con pretexto de pagar censales y otros gastos de los comunes» i, per tant, «las quentas no se toman con la justificación que se debe».[5]

Arran d'aquest context de dificultat local, tota mesura projectada pels regidors s'establia segons «sea mas conforme al beneficio publico y com-

5 ACA, RI. Aud., Consultas, reg. 143, f. 134-136, 11 d'abril de 1729. Cita extreta Torras i Ribé, Josep Maria. *Poder, misèria i corrupció a la Catalunya borbònica (1714-1808)*. Barcelona: Rafael Dalmau Editor, 2020, pp. 75.

patible con las rentas del comun»,[6] tot i que es reconeixia que «en aquel tiempo, que estaven consumidos los mil reales asignados a dicho fin, y de reparos de calles, y que aunque existent, no sean suficientes».[7] Aquestes anotacions posen a ull vist les dificultats econòmiques per les quals passà l'Ajuntament aquesta dècada i corroboren aquesta dificultat per l'actitud d'estricte seguiment perllongada tot el segle XVIII per evitar un ús desenfadat. El seguiment que el 1762 van fer els regidors per controlar el desemborsament de cabals portà a nomenar un regidor obrer que vigilés els arranjaments dels manobres contractats i visités tots els paratges en els quals s'invertien els fons del tresor de Tarragona. Al cap i a la fi, les millores per restituir els danys de la pluja arribaren amb comptagotes i s'enfocaren en instal·lacions de domini administratiu, com és el cas de les cases de la guàrdia de les portes o el dipòsit de blat, fora de la ciutat.[8] També es confeccionà una llista de cases «mas acenciales y urgentes», per recompondre.[9]

Tot i trobar en la redistribució del tresor una solució pròpia per poder reparar les destrosses, les dotacions de les quals va disposar l'Ajuntament per a aquestes reformes el 1763 van ser insuficients per solucionar eficaçment els efectes urbanístics d'aquella tempesta. La situació representà ser tan dificultosa que es va demanar ajuda al monarca Carles III a través del marquès de la Mina, capità general de Catalunya. La proposta fou desgravar els costos de la col·lecta del cadastre per poder restablir l'estat de les comunicacions terrestres i les instal·lacions públiques,[10] encara que la resposta es dedicà a subratllar la importància de restablir la carretera reial del terme sense traspassar les 70 lliures dels arbitris; un tram concorregut que formava part de l'eix coster.[11]

La resposta ciutadana va haver d'acomodar-se a l'ajuda limitada de les autoritats i, arran d'aquesta carestia, la gent aprofità les oportunitats que sorgien per reconstruir els habitatges. Fins i tot, es practicà el furt, com a la casa del Cos de Guàrdia del portal del Roser on «faltava Puerta, Ventana, tablado, y texais» per ser sostretes. Es determinà que «se quiten las Made-

---

6 Acords del Ple de Tarragona (11-10-1790). AHT. Ajuntament de Tarragona. U. Inst: 936. F: 159R-160V.

7 Acords del Ple de Tarragona (03-12-1790). AHT. Aj. de Tgn. U. Inst: 936. F: 557V.

8 Acords del Ple de Tarragona (26-09-1763). AHT. Aj. de Tgn. U. Inst: 909. F: 96R.

9 Acords del Ple de Tarragona (01/03-09-1762). AHT. Aj. de Tgn. U. Inst: 908. F: 97V-99R.

10 Acords del Ple de Tarragona (25-11-1763). AHT. Aj. de Tgn. U. Inst: 909. F: 119V.

11 Acords del Ple de Tarragona (23-03-1763). AHT. Aj. de Tgn. U. Inst: 909. F: 18V.

ras del Texado p^{a}. raq$^{e.}$ no las urten q^{e} aunq^{e} sean corcomados, y podrides se den a los Hospitales de Huertanos, y huerfanas para las coladuras».[12] Queda constatada aquesta voluntat pels testimonis tractats pels regidors, que no va deixar a Antonio Rabassa, encarregat del magatzem, agafar fustes d'aquelles instal·lacions que vigilava; fou l'indret que albergà l'antiga caserna de les guàrdies suïsses i encara hi romanien allà les restes d'aquestes instal·lacions.[13]

Si més no, la realització d'obres necessitava un finançament immediat que havia d'abastir-se redistribuint arbitris utilitzats per a altres finalitats. Les instàncies a limitar l'ús del paper segellat són un exemple d'això dit: «Con motivo de haverse limitado tanto el gasto del papel Sellado, que no puede acender a mas de diez libras, q^{e}. no se gaste papel sellado p^{a}. certificaciones y otros expedientes, sinó meram^{te}. Para aquelles que tiene interès del Comun.»[14] En un bon grapat d'ocasions, els regidors no van poder respondre a les necessitats totals després d'una catàstrofe d'aquestes dimensions i, per tant, no convergien els interessos del conjunt de la societat amb els del govern local arran de la disparitat de les actuacions, fins al punt de poder arribar a ordenar algunes de les prioritats de major a menor. És així que el magatzem de blats, l'almodí, era de les primeres instal·lacions a recompondre's, per no malbaratar les collites de cereals.[15] A banda, les actuacions també s'enfocaren a embellir algunes parts de la ciutat que quedaren malmeses. Amb els projectes de redistribució de la part sud de Tarragona, s'aprovà la reforestació del passeig que connectava el baluard de Sant Joan amb la zona d'horta del port.[16] En alguns casos, es promovia l'arranjament de llocs de pas de vianants i comerciants, perquè no presentaven bones condicions per «rebre els visitants», com és el cas del portal del Roser.

En altres episodis semblants, per recompondre els trams de camins afectats va fer-se una crida a la població de Tarragona, perquè dirigir-hi fons del tresor no fou una alternativa gens viable. En diverses ocasions, la crida ciutadana no va resultar ser efectiva però, a partir del 1784, els regidors van plantejar-se limitar la intervenció a persones «exemptas de Jurisdicción Ordinaria»; s'acceptava, així, un pagament íntegre de la mà d'obra

---

12 Acords del Ple de Tarragona (28-11-1763). AHT. Aj. de Tgn. U. Inst: 909. F: 120R.

13 Acords del Ple de Tarragona (20-10-1779). AHT. Aj. de Tgn. U. Inst: 925. F: 115V-R.

14 Acords del Ple de Tarragona (04-02-1763). AHT. Aj. de Tgn. U. Inst: 909. F: 6R.

15 Acords del Ple de Tarragona (04-06-1784). AHT. Aj. de Tgn. U. Inst: 930. F: 56V.

16 Acords del Ple de Tarragona (29-05-1780). AHT. Aj. de Tgn. U. Inst: 926. F: 41V.

i la recomposició dels trams afectats, així com «[hi ha d'haver] gastos, que indispensablemente han de ocurrir en su practica, y no pueden suplirse por servicio personal». Aquesta manca de «Jurisdicción Ordinaria» fa referència a la «base popular de la societat» no especialitzada en aquest tipus de tasques. Amb la intenció de rebre aquest tipus d'ajuda qualificada, se'ls oferí a les poblacions properes (Constantí, la Pobla de Mafumet i el Morell) la possibilitat que s'hi presentessin voluntaris.[17] Aquesta proposta estava establerta a l'expedient de dotació econòmica que va redactar-se el 1762 per a aquests casos i que el mateix any ja va posar-se en pràctica per agilitzar la resposta a les inundacions. Les actuacions per l'aiguat del 1779 van seguir aquests passos quan els capitals foren insuficients: «que el medio mas oportuno, y menos gravoso a las contribuientes seria el que concurran a esta obra todos los vecinos dela presente Ciudad y su termino personalment o con gente alquilada».

A banda de les dificultats de pagament, s'ha de tenir en compte un factor que dificultava la recollida de fons i una resolució ràpida de les destrosses causades per l'aigua: la jurisdicció del territori on es produïen i la propietat privada d'alguns equipaments. Tarragona participà a pagar xarxes viàries malmeses fora del terme, la qual cosa comprenia repartir les despeses entre els municipis propers i l'organització administrativa, a més d'altres potestats que haguessin de respondre a aquesta crida.[18] Davant d'un sistema de comunicacions terrestres ja poc reeixit, la llunyania d'alguns d'aquests trams dificultà l'execució d'obres per vies que eren de l'interès de la ciutat per rehabilitar el comerç.[19] Algunes d'aquestes carreteres havien de passar per sobre del riu Francolí, la qual cosa comportava que els ponts fossin instal·lacions molt afectades per les crescudes del cabal d'aigua. Els casos del pont principal del Francolí, a tocar de Tarragona, i el del pont de Vilaverd i la Riba van ser tractats de manera usual en èpoques de pluja, però no foren els únics. Alguns dels ponts de camins entre camps formaven part de la propietat del terreny adjunt i la composició requeia a sobre del propietari. Per defugir dels seus deures, a la família Carbonell se li imposà el manteniment del pont de Permini, entre síquies.[20]

---

17 Acords del Ple de Tarragona (09-01-1784). AHT. Aj. de Tgn. U. Inst: 930. F: 8R-9R.

18 Acords del Ple de Tarragona (09-03-1763). AHT. Aj. de Tgn. U. Inst: 909. F: 22 V-R. Un d'aquests va ser la carretera entre la Riba i Vilaverd, que va haver de ser reparada juntament amb el pont sobre el riu.

19 Acords del Ple de Tarragona (27-01-1784). AHT. Aj. de Tgn. U. Inst: 930. F: 12R-13V.

20 Acords del Ple de Tarragona (07-09-1790). AHT. Aj. de Tgn. U. Inst: 936. F: 467V-R.

Un cop es realitzaven aquestes acomodacions, a més de les mesures que prenia el govern per gestionar recursos hídrics, com és el cas del comissari gestor, que gestionava l'aigua a l'horta per prevenir disputes veïnals,[21] començà a incidir-se en l'estudi i la detecció dels perjudicis de les inundacions del riu Francolí; per tant, «que porciones de terreno se inundan, y en que cantidad deberan contribuir sus Propietarios u Colonos a la construccion del alveo [llera del riu], y demas precauciones».[22] Al seu torn, les actuacions dels regidors s'enfocaren a advertir les poblacions properes rememorant les conseqüències que tingueren els aiguats del 1588:[23]

> [...] a instancias de V.S. [...] a las villas y lugares acostumbrados, donde se executaron los Pregones sobre la pocesssion dhas aguas al temor dela sentencia sobre ellas del año mil quinientos ochenta, y ocho, encargo su cumplimiento con la mayor observancia dicho Pror Jurisdiccional con algunas penas, y apercebint. alos Bayles, lo que pone en noticia de V.S. para su inteligencia.

Efectes sobre l'eix de comunicacions de Tarragona i el seu terme

Aquestes paraules dedicades a establir la implicació dels regidors en la reparació de les destrosses de les inundacions porten a concebre quin era l'estat de conservació dels habitatges de Tarragona durant el segle XVIII. Aquesta situació urbana responia a un estat degradat i damnificat per les pluges que es resumeix en l'epígraf següent: «hay muchas [cases] que amenazan ruhina y las que los expertos declaren amenaçar [de decaure]».[24] Se'n desprenien parts, pedres i compostos anomenats voladures (*boladas*), que queien al carrer i afectaven el pas de vianants. Això quedà palès amb la part que va caure de la casa de Matheo Bover l'any 1785. Fou senyalitzada perquè era en un espai concorregut, davant les carnisseries: «sobre el Palo que se puso funtivamen[te] para Seguridad de dha Bolada (...)[25] Eren aquestes mateixes runes les que havien de recol·locar-se al lloc d'on havien caigut i, per tant,

---

21 Acords del Ple de Tarragona (29-05-1780). AHT. Aj. de Tgn. U. Inst: 926. F: 41V.

22 Acords del Ple de Tarragona (16-10-1787). AHT. Aj. de Tgn. U. Inst: 933. F: 448V-R.

23 Acords del Ple de Tarragona (29-07-1799). AHT. Aj. de Tgn. U. Inst: 945. F: 100. El context de l'extracte de les actes fa pensar que ja era una pràctica que es feia, però de la qual no s'han trobat altres referències.

24 Acords del Ple de Tarragona (12-06-1780). AHT. Aj. de Tgn. U. Inst: 926. F: 44R.

25 Acords del Ple de Tarragona (04-02-1785). AHT. Aj. de Tgn. U. Inst: 931. F: 11R. Aquest fou per no permetre als habitants recollir els despreniments, o voladures (*Boladas*).

tenien propietat. El despreniment i el dret a reubicar les runes al mateix lloc fou una competència que el gremi de constructors de cases tractà en les seves ordenances que s'actualitzaren el 1776.[26]

La seva relació amb la pluja es tractà al ple municipal de l'1 de juny del 1785, moment en el qual podem trobar que al despreniment d'argamassa se'l va relacionar amb l'adveniment de tempestes,[27] com va acordar-se el 1787.[28]Aquest fou un perill sumptuós que es va voler evitar i, a partir del 15 d'octubre del 1782, va establir-se un reial acord a partir del qual els seguiments de l'estat dels edificis foren més exhaustius per impedir que es produïssin aquests despreniments. Això portà a la «visura de todas las Casas, Balcones y Boladas de las calles de la carrera por donde deve transitar toda la funcion de la Entrada publica del Mmo. Sor. Arzobispo»[29] en moments destacats del calendari festiu i protocol·lari, i fer el mateix reconeixement «por todas las cases de las calles por donde hande pasar el curso dela Procesion general del dia de nuestra Patrona Sta. Tecla; (...)".[30] Totes aquestes disposicions estaven enfocades a «quitar todas las ruhinas, tierra y demas de los parages donde le correposna de dentro de esta Ciu$^{d.}$».

De la mateixa manera que les síquies i els canals agrícoles conduïen l'aigua, els carrers la drenaven per la ciutat aprofitant les corbes i cantonades per estancar-la o deixar-la fluir. Dins de l'eix urbà, el sòl dels carrers estava cobert de terra de manera evident, la qual cosa suposava una dificultat per ser transitats quan la terra es movia i generava irregularitats. Per la riuada del 1762, l'Ajuntament destacà els «varios oyos que se han acosionado con aquel motivo [les pluges]» i la necessitat d'anivellar la superfície. S'hi formaren els coneguts «malos passos», carrers o camins que eren llocs de pas perillosos per a persones i animals de càrrega, que en certs moments, a més, havien de suportar un tràfec important, com, per exemple, processons o festes populars.[31] Quedà constància que «con motivo delos pasados aguaseros y lluvias tan freqüentes se ven las calles de esta ciudad en el extremo de no poderse casi transitar por elles a Causa de los Varios oyos».[32] La situa-

---

26 Acords del Ple de Tarragona (16-09-1777). AHT. Aj. de Tgn. U. Inst: 923. F: 92R-93V.

27 Acords del Ple de Tarragona (01-06-1785). AHT. Aj. de Tgn. U. Inst: 931. F: 63V-R.

28 Acords del Ple de Tarragona (27-08-1787). AHT. Aj. de Tgn. U. Inst: 933. F: 107V-108V.

29 Acords del Ple de Tarragona (31-08-1785). AHT. Aj. de Tgn. U. Inst: 931. F: 138R-139V.

30 Acords del Ple de Tarragona (05-09-1785). AHT. Aj. de Tgn. U. Inst: 931. F: 143V-R.

31 Acords del Ple de Tarragona (07-06-1794). AHT. Aj. de Tgn. U. Inst: 940. F: 80R.

32 Acords del Ple de Tarragona (11-10-1790). AHT. Aj. de Tgn. U. Inst: 936. F: 159V.

ció fou tal el 1793 que era «bien sabido que jamas se havia visto que llegasen en tal mal estado, como que en muchas de ellas, de noche particularm^te no puede transitarse sin exponerse a una desgracia como ya ha sucedido con alguna persona, que no siendo de noche ha tenido que sufrirla (...)».[33] De fet, es prohibí que els mateixos veïns volguessin solucionar pel seu compte aquest tipus d'efectes: «en la baxada que va la Pescaderia nueva se estaba hechando tierra, y ahun dela mas floxa, y mala, que a poca lluvia que haga, se formaría alli un lodazal, y la arrastraría al Puerto».[34] Alguns arribaren a ser un perill per a persones i carros, ja que podien bolcar en alguna de les baixades amb pendent de la ciutat.[35]

A més, l'aigua es barrejava amb brutícia dels carrers i generava situacions d'insalubritat que es deixaven notar per la «fetor que incomoda la salud pública».[36] En alguns d'aquests carrers el sistema de clavegueram estava inoperatiu i no permetia desfer-se de l'aigua. Per exemple, al carrer del Trinquet Vell «que en ella se ha hecho de aguas putridas, y total m^te fetidas, con motivo de haverse quitado a la misma calle por algunos vecinos de ella el desguase».[37]

Foren els edificis més grans els que patiren més inclemències, com les casernes militars[38] de Tarragona i el castell del Patriarca, i també la muralla romana de la qual es conserven diverses entrades en els acords sobre despreniments. Les riuades del 1734 i el 1737 deixaren diversos testimonis tant del seu mal estat —perquè no paraven d'esfondrar-se'n parts, tant dins com fora de la ciutat— com de les seves recomposicions.[39] Per les seves dimensions i disposició envoltant la ciutat, la muralla va ser l'element arquitectònic que més influenciava en la deposició de la pluja i el seu repartiment per la ciutat. Els baluards i les portes es convertien en punts d'estancament d'aigua quan la pluja rajava massa. Els regidors rebien moltes notificacions de la població sobre on es produïen els acumulaments d'aigua en diversos moments i anys. S'apuntà sobre aquesta situació el 1763 que: «el grave daño,

---

33 Acords del Ple de Tarragona (04-05-1793). AHT. Aj. de Tgn. U. Inst: 939. F: 43R-44V.

34 Acords del Ple de Tarragona (05-10-1799). AHT. Aj. de Tgn. U. Inst: 945. F: 145.

35 Acords del Ple de Tarragona (05-10-1799). AHT. Aj. de Tgn. U. Inst: 945. F: 145. Així fou a la carretera principal immediata a la platja del Miracle.

36 Acords del Ple de Tarragona (07-12-1789). AHT. Aj. de Tgn. U. Inst: 935. F: 161R-162V.

37 Acords del Ple de Tarragona (17-04-1795). AHT. Aj. de Tgn. U. Inst: 941. F: 67R.

38 Acords del Ple de Tarragona (02-12-1763). AHT. Aj. de Tgn. U. Inst: 909. F: 122V.

39 Acords del Ple de Tarragona (04-02-1734). AHT. Aj. de Tgn. U. Inst: 880. F: 7V.

que han causado las ultimes aguas que Han caydo no solo de los Caminos, y Carreteras del termino, sinó y tambien en la Puerta de S^{n}. Juan y ceracanias de esta Ciu^{d}., y que en su vista extraña mucho el poco cuydado que ha tenido el Ayun^{to}».[40]

Les corredisses d'aigua convertien l'entramat urbà en un cau d'aigua influenciat pel desnivell en el seu moviment; és així que, en temps de tempesta, podem entendre que les inundacions engolien i damnificaven edificis de diversos carrers. Els danys per pluja es troben repartits per tota la ciutat, tot i que cal mencionar que en alguns punts eren més assidus i amb comportaments diferents. S'ha consensuat que els carrers del nucli que segueixen el vessant en la direcció sud-oest era per on corria l'aigua i en els que estaven impresos en un eix perpendicular s'hi estancava.[41] D'una banda, els carrers del Cos del Bou, de la Destral, de la Merceria[42] i el portal del Roser trencaven l'eix del pendent, perquè n'eren perpendiculars i eren punts per on l'aigua no corria. D'altra banda, el carrer Major,[43] de Cavallers,[44] de Santa Teresa,[45] de Sant Llorenç, de Mediona[46] i de Sant Pere[47] eren els que seguien el pendent i facilitaven la deposició d'aigua a la part sud de la ciutat.

En aquesta part del teixit urbà, el sector del corral recollia l'aigua dels carrers del sector septentrional i el central. Configurava uns espais del teixit urbà que eren crítics en temps de pluja pels moviments de l'aigua i el seu es-

40 Acords del Ple de Tarragona (01/03-09-1762). AHT. Aj. de Tgn. U. Inst: 908. F: 97V-99R.

41 Acords del Ple de Tarragona (04-02-1785). AHT. Aj. de Tgn. U. Inst: 931. F: 11R. Gràcies a l'informe del regidor obrer de 1785 s'ha aconseguit recollir el nom d'alguns d'aquests carrers.

42 Acords del Ple de Tarragona (03-07-1792). AHT. Aj. de Tgn. U. Inst: 938. F: 102V.

43 Acords del Ple de Tarragona (09-02-1784). AHT. Aj. de Tgn. U. Inst: 930. F: 17V. La façana de les Cases Capitulars va necessitar de ser revisada per mestres de cases. També trobem referència de filtracions d'aigua quan plovia; Acords del Ple de Tarragona (18-09-1761). AHT. Aj. de Tgn. U. Inst: 907. F: 116V-R.

44 Acords del Ple de Tarragona (23-02-1785). AHT. Aj. de Tgn. U. Inst: 931. F: 29V.

45 Acords del Ple de Tarragona (12-06-1780). AHT. Aj. de Tgn. U. Inst: 926. F: 44R. Les cases de Juan Antonio Hernàndez i Juan Antonio Bertran van haver de ser peritades.

46 Acords del Ple de Tarragona (05-11-1779). AHT.Aj. de Tgn. U. Inst: 925.

47 Acords del Ple de Tarragona (04-02-1785). AHT. Aj. de Tgn. U. Inst: 931. F: 11R. Segons el «Llistat històric de carrers de Tarragona (Part Alta i Baixa, i Eixample)» del web de l'Arxiu Històric de la Ciutat de Tarragona, s'entén que el Carrer de Sant Pere seria l'actual Plaça de les Peixateries de Tarragona.

tancament. La part sud del corral, la conformaven el baluard de Sant Joan,[48] el baluard de Cervantes[49] i el pas del portalet de la Rambla.[50] En aquesta part, romanien antigues estructures romanes prou sòlides per seguir sent integrades i aprofitades, i conformaven un espai d'ús comú segmentat per la muralla interna on convergien les aigües que baixaven del centre de Tarragona.

Com a mesura principal, per impedir que l'aigua modifiqués la superfície del sòl, els regidors projectaven empedrats dels carrers per pal·liar la proliferació de clots que produïren els aiguats. Ja el 1739, empedregar el carrer Major, un dels llocs de pas més concorreguts, era una prioritat que responia, simplement, a omplir els clots del terra amb «dos terceres partes con lozas de piedra de buena calidad, que se hallaria muy cerca de los muros exteriores de la pnt Ciudad, y una tercera parte con piedresuela pequeña del Rio (...)».[51] Aquest recurs es presentarà novament com una opció el 19 de gener del 1763,[52] abans de restar inoperatiu el carrer Major pels procediments imperatius del govern local. Amb la finalitat de facilitar-ne el manteniment, s'obrí una convocatòria a la participació ciutadana d'aquests arranjaments als quals ningú es presentà. Es decidí enviar la mateixa proposta a les ciutats de Reus, Valls i Montblanc per oferir aquesta feina, però quedà sense postor.[53]

Amb la intenció d'incitar que hom ho fes, s'envià per mà als residents del carrer Major imperatius per empedrar-lo amb els quals el govern generà recel als postors del contracte.[54] Fou una proposta no acomplerta amb els dies atorgats i l'Ajuntament s'encarregà directament de l'adjudicació del contracte.[55] La negativa dels habitants a arranjar el carrer forçà el govern a

48 Una de les portes del portal de Sant Joan va quedar malmesa amb el temporal del dia 15 d'octubre del 1779.

49 Acords del Ple de Tarragona (13-08-1740). AHT. Aj. de Tgn. U. Inst: 886. F: 75R-76V.

50 Acords del Ple de Tarragona (05-04-1781). AHT. Aj. de Tgn. U. Inst: 927. F: 47V: «Ocasionado de haver undido las aguas arruinando aquella parte de las zanjas».

51 Acords del Ple de Tarragona (00-00-1741). AHT. Aj. de Tgn. U. Inst: 887. F: 48V-R.

52 Acords del Ple de Tarragona (19-01-1763). AHT. Aj. de Tgn. U. Inst: 909. F: 3R.

53 Acords del Ple de Tarragona (04-02-1785). AHT. Aj. de Tgn. U. Inst: 931. F: 8R i 13V-R. Tot i la discòrdia, van continuar plantejant-se mesures d'aquest estil. El 1792 va proposar-se per posar en pràctica «la recomposicion de caminos y carreteres del termino de esta Ciudad por medio de subministrar un hombre de cada cabeza de família»; Acords del Ple de Tarragona (13-08-1792). AHT. Aj. de Tgn. U. Inst: 938. F: 125V-126V.

54 Acords del Ple de Tarragona (11-04-1763). AHT. Aj. de Tgn. U. Inst: 909. F: 20R.

55 Acords del Ple de Tarragona (04-02-1785). AHT. Aj. de Tgn. U. Inst: 931. F: 30V-R. Martí Martí va acudir a l'Ajuntament per demanar el cost de l'empedregat que li fou assignat al carrer Major.

executar una mesura preventiva per remetre la manca de voluntat; efectuà l'empedregat de les instal·lacions de la mesura del blat, a fora de la ciutat «para dar ejemplo al Publico se practique desde luego la recomposicion de la calle del Frente del Ciu. Y Peso del Rey»[56]Més endavant, va voler-se actuar amb més rigor; per això, es decretà que «en caso de no querer pagarsele de aviso; q.e mandará ponerles en una carzel».[57]

Temps enllà, els empedraments continuaren al carrer «de las Casas delos Cavalleros Canonigos» amb un procediment completament diferent: per reduir les molèsties es disposà satisfer un pagament a cadascun dels clergues. Davant del recés social que van suposar els imperatius per empedregar el carrer Major, els mestres d'obres que s'oferiren foren ben considerats per continuar amb altres tasques similars a Tarragona. Així succeí amb Lluís Guinovart i Carlos Moreno, que van ser considerats per les autoritats per dur a terme altres labors al terme.[58]

Aquesta situació urbana és la més perceptible per la immediatesa del territori, però les inundacions van deixar danys allunyats fora de la ciutat que no afectaren directament la ciutadania dels municipis més concorreguts. Les notícies sobre l'estat que presentaven els camins i les carreteres més enllà de les muralles arribaven a orelles del govern a través de qui feia ús de les vies. Comerciants, traginers i gent de pas eren els que anunciaven l'estat del traçat.[59] Tot i tenir coneixement de l'estat de conservació dels camins i les carreteres del terme, només foren acatades amb diligència les ordres de recomposició fetes manar per institucions foranes. Els anuncis de pas de nobles i alts càrrecs per alguna d'aquestes vies era un factor que n'exhortava el restabliment. Són notoris el casos del capità general de Catalunya quan visità la zona en dues ocasions,[60] o el del duc de Villahermosa, quan intervení per tal que «se anticipe a reconocerla hasta la raya del Reyno».[61]

En particular, les manades recompondre pel governador i el corregidor de Tarragona eren les més transitades i les que formaven part de l'eix cos-

56 Acords del Ple de Tarragona (15-04-1763). AHT. Aj. de Tgn. U. Inst: 909. F: 22R.

57 Acords del Ple de Tarragona (02-05-1763). AHT. Aj. de Tgn. U. Inst: 909. F: 31 R.

58 Acords del Ple de Tarragona (02-12-1763). AHT. Aj. de Tgn. U. Inst: 909. F: 122V. Així succeí amb Lluís Guinovart i Carlos Moreno, que van ser ben considerats pel Ple amb altres labors a Tarragona i al terme.

59 Acords del Ple de Tarragona (12-08-1780). AHT. Aj. de Tgn. U. Inst: 926. F: 52R.

60 Acords del Ple de Tarragona (15-03-1781). AHT. Aj. de Tgn. U. Inst: 927. F: 42R-43V; Acords del Ple de Tarragona (07-01-1746). AHT. Aj. de Tgn. U. Inst: 895. F: 2V-R.

61 Acords del Ple de Tarragona (26-11-1784) AHT. Aj. de Tgn. U. Inst: 930. F: 2V-R.

taner que unia Barcelona amb el sud de Catalunya. Era «una obra tan interesante al público» que s'havia de recompensar pel tràfec de persones que hi circulava, «en atención a lo necesario, y urgente del mal estado que se hallan los caminos». Aquesta importància de les comunicacions terrestres i de reparar-les era reproduïda usualment, però l'esforç de la Junta de Propis de Tarragona va cenyir-se fins al 1779 a les 100 lliures per a cada intervenció, una ordre contradictòria si el cost necessari era superior, però ajustada als fonaments que decretava l'expedient de dotació econòmica del 1762.

A partir del mostreig dels informes i de les notícies rebudes, podem observar que la xarxa de camins secundaris que es localitzaven entre els horts també necessitava arranjament —omplir els clots amb terra, restablir els empedregats i netejar els camins de pedres caigudes dels murs—, alhora que la destrucció dels ponts entre síquies menors era una mostra dels desbordaments que patien els canals de reg. Fent una aproximació administrativa als danys del 1784, els divuit peritatges acabaren remarcant que els costos de rehabilitació dels desperfectes produïts per les pluges d'aquell any ascendien a 2.056 lliures. Les remodelacions acabaren constituint un gran volum de cabals, la mitjana dels quals era superior a les 100 lliures que es decretaren com a acomodació genèrica. Els requeriments normalitzats per arranjar un tram podien ser superiors a les 114 lliures per intervenció.[62] També es conserva una relació de carreteres del 1790 on queda palès que la pluja va deixar empremta seguint el recorregut Barcelona-Tortosa, platja Llarga-Francolí, i entre el portal del Roser i el Mas de «Maixo». El cost d'aquestes tres actuacions va ascendir a les 2.200 lliures catalanes, a les quals s'han de sumar 1.300 lliures de la carretera entre el riu i el final del terme en direcció a Lleida.[63]

Algunes infraestructures que quedaren malmeses el 1784 remetien, així mateix, als camins entre horts i als sis ponts entre camps, a banda del pont principal, el pont del Pou de la Cadena i uns altres quatre de la carretera del Partit. A més, s'observa que les comunicacions que segueixen l'eix costaner, paral·leles al mar, eren llocs de pas que trencaven el curs natural de la conducció de l'aigua al mar, la qual cosa portà a indicar que l'aigua produí que els murs que separaven els camins dels camps es trenquessin o facilités que s'esfondressin. Partint d'aquesta hipòtesi, és fàcil entendre que al camí re-

62 Tenint present les acotacions anteriors, el recorregut arranjat total de 1.730 cames respondria a una longitud al voltant de dos quilòmetres de recomposicions al terme de Tarragona el 1784.

63 Acords del Ple de Tarragona (06-12-1790) AHT. Aj. de Tgn. U. Inst: 936. F: 560V.

ial de Tarragona o «carretera de abajo»[64] s'esfondressin diversos trams quan hi hagueren aquests infortunis. Altres camins amb el mateix final van ser el camí de la platja de la Savinosa, el pont que porta al pou de la Cadena, el camí de l'hort de la platja del Miracle al convent dels caputxins, el camí del Francolí a Riuclar i el del riu al molí de l'horta.[65]

Algunes d'aquestes vies ser vençudes per la situació del territori, o bé trencaven el recorregut de l'aigua sent colpejades pels torrents d'aigua o tenien una situació compromesa pels desnivells del terreny, com el camí de l'ermita de l'Àngel,[66] el camí reial de Tarragona[67] i la carretera de Barcelona a València. A la part sud de la ciutat, on s'ubicaven els horts dels veïns dins la muralla, els camins que conduïen al port van ser registrats com a espais fàcils de ser inundats i que facilitaven la corredissa d'aigua turó avall. Les diverses recomposicions que afectaren el teixit de vies d'aquesta part de la ciutat ho demostren. Aquests trams foren la carretera del convent dels caputxins a la platja del Miracle,[68] el camí del centre dels horts al convent dels caputxins[69] i la carretera del molí que «[en] esta parte se deshiso».[70] Els camps dels convent de Santa Clara, el dels monjos trinitaris i el de les carmelites descalces quedaren inundats perquè s'hi acumulava l'aigua amb facilitat.[71] La que no s'estancava o era dipositada a la platja del Miracle continuava turó avall en direcció al port. Els regidors van recalcar la perillositat que hi haguessin fluxos d'aigua des de la zona dels horts en direcció a les instal·lacions portuàries perquè era una part de la ciutat on abundava la sorra i les barraques on vivien els pescadors[72] i, de fet, per aquesta raó, les obres del port es van haver d'aturar pels desnivells que s'hi establiren.[73]

64 Acords del Ple de Tarragona (09-01-1788) AHT. Aj. de Tgn. U. Inst: 934. F: 4R-5V.

65 Acords del Ple de Tarragona (10-09-1784) AHT. Aj. de Tgn. U. Inst: 930. F: 104V. El total acumulat dels divuit peritatges és de 2.056 lliures.

66 Acords del Ple de Tarragona (06-12-1762) AHT. Aj. de Tgn. U. Inst: 908. F: 141.

67 Acords del Ple de Tarragona (30-08-1780) AHT. Aj. de Tgn. U. Inst: 926. F: 56V.

68 Acords del Ple de Tarragona (04-07-1766) AHT. Aj. de Tgn. U. Inst: 926. F: 50V.

69 Acords del Ple de Tarragona (13-03-1797). AHT. Aj. de Tgn. U. Inst: 943. F: 233V-R.

70 Acords del Ple de Tarragona (01-08-1794). AHT. Aj. de Tgn. U. Inst: 940. F: 117R.

71 Acords del Ple de Tarragona (11-05-1795). AHT. Aj. de Tgn. U. Inst: 941. F: 82R.

72 Acords del Ple de Tarragona (30-06-1739) AHT. Aj. de Tgn. U. Inst: 885. F: 106V-R.

73 Acords del Ple de Tarragona (06-12-1799). AHT. Aj. de Tgn. U. Inst: 945. F: 172V-R.

◆ Producció vitivinícola i canals de regatge

Cal considerar que la fenomenologia climàtica va condicionar l'activitat agrària i, tenint en compte la gran dedicació del sector primari a Tarragona, l'hem d'incorporar com un condicionant de l'eminent dedicació vitivinícola. Quan els cultius s'inundaven o els faltava aigua es modificaven les característiques del terreny i això afectava la qualitat i quantitat de la recol·lecció de tots els conreus. Aquest és un efecte a explorar, però arran de la informació trobada en el material històric fa pensar en aquesta relació. Pel que fa a alguns d'aquests casos, hem de considerar que una tempesta d'aquestes condicions afectà la planificació dels treballs agraris perquè una deposició d'aigua d'aquestes característiques causava que les terres quedessin malmeses i haguessin de ser llaurades. Trobar jornalers per netejar la síquia després de la pluja extraordinària del 1784 va ser una tasca difícil perquè «[...] a dho fin procurado alquilar Hombres para executarlo no ha encontrado aun prometiendoles de Jornal a cada uno diez sueldos a causa de que estan atrazados en las Labranzas de las tierras [...]», la qual cosa mostrà el retard dels treballs del camp amb la tempesta del mateix any.[74]

A més a més, cal citar que la demora a trobar un postor per adjudicar l'arrendament de la verema del 1763 passà factura a la producció de raïm, que va haver de ser recollida per la confraria de llauradors i hortolans amb immediatesa: «Hizose de Palabra pren[te] la licencia, que los Labradores pidieron para vendimiar por hecharseles a perder la Vendimia y seles previno diessen Mem[l] con resolución dela cofadria como era costumbre [...]».[75]

En aquestes ocasions, la crescuda del cabal del riu Francolí era un fet assidu que feia augmentar considerablement la seva amplada. Ambdós canals, el natural i l'artificial —és a dir, el canal de Rec Major que feia arribar l'aigua als horts—, es convertiren en dos canals plens d'aigua que conjuntament augmentaren les destrosses deixades al seu pas per les crescudes dels cabals. En particular, el tram entre la síquia major i el riu, on s'ubicaven gran nombre de conreus, va ser un dels que va rebre directament l'augment del flux de les aigües i va quedar completament negat d'aigua. Així fou en un recorregut de 180 passos de la síquia (uns 26 metres) que va quedar destrossat i on l'aigua s'emportà un magatzem dels llauradors d'aquell ter-

---

74 Acords del Ple de Tarragona (05-05-1764). AHT. Aj. de Tgn. U. Inst: 910. F: 40V-R. Aquesta és una hipòtesi que és notícia a dia d'avui quan ocorre un desastre d'aquestes característiques. S'obvia la incidència de les sequeres i les tempestes, però en falta dimensionar els efectes sobre l'economia de subsistència de Tarragona.

75 Acords del Ple de Tarragona (09-10-1763). AHT. Aj. de Tgn. U. Inst: 909. F: 101V.

reny.[76] Aquestes crescudes inundaven els camps, que havien de ser buidats pels propietaris amb fibles per «descaminar de sus huertos la agua del dho Rio».[77] El 1792 l'arrendatari dels molins fariners manifestava:

> [...] que por la fuerte avenida [...] ha sido tal el estragó que ha sufrido la Asequia mayor [...] que despues de haver enteramente destrozado las Huertas del termino, arrancado plantes, y arboles allanandolo todo sin dexar fruitós ni margenes, y arruhinando algunes casas, se ha llevado por entero carios pedasos de la tal Asequia inutilisandola [...]. [78]

Per part del govern, poques foren les mesures per protegir el sistema de camps de les crescudes del nivell del riu, la qual cosa portà els propietaris de les terres adjuntes a la síquia a pagar línies d'arbres a la ribera, i pot entendre's que haguessin pogut servir per minorar els desbordaments. Aquesta mesura tenia pinta de només ser superficial, almenys es va preveure així, atès que els regidors indicaren que establir una canalització per aquestes tombades del riu «costaria més de cent mil lliures». Tenim constància d'aquest exagerat costejament: «el Rio en sus avenidas, dexa muchas veses el cauce mas alto, que los margenes de la orilla, lo que ocasiona sus desvos irregulares».[79]

Pel que fa al riu Francolí, una de les baranes del «Pont Principal» —cal entendre que fou la que rebia l'impacte del curs— va trencar-se arran de la ferocitat amb la qual va ser colpejada. L'estat en el qual hauria quedat seria de força magnitud, tant com perquè Agustí Gassull, diputat del comú, informés de la situació al·legant que, en cas de repetir-se aquell torrent d'aigua, el pont podria «inutilitzar la subida o entrada en el referido Puente, y no pudiendose pasar a nada el Río». El pas pels ponts podria arribar a no ser practicable «siendo muchos los Clamores del Público por no poder moler». Davant la necessitat que suposava, podríem entendre que en moments d'aquestes característiques les persones no podrien creuar el Francolí pels espais condicionats i buscarien la manera de fer-ho per parts on el nivell de l'aigua no fos tan profund per creuar a l'altra riba.[80]

---

76 Acords del Ple de Tarragona (30-03-1790). AHT. Aj. de Tgn. U. Inst: 936. F: 25V-R.

77 Acords del Ple de Tarragona (13-02-1740). AHT. Aj. de Tgn. U. Inst: 886. F: 18.

78 Acords del Ple de Tarragona (12-07-1792). AHT. Aj. de Tgn. U. Inst: 938. F: 106V-R.

79 Acords del Ple de Tarragona (13-02-1740). AHT. Aj. de Tgn. U. Inst: 886. F: 18. Aquesta quantia hauria d'agafar-se amb pinces perquè incita a pensar que l'Ajuntament no tenia la intenció de fer l'anomenat dispendi.

80 Acords del Ple de Tarragona (30-03-1790). AHT. Aj. de Tgn. U. Inst: 936. F: 25V-R.

Així mateix, les destrosses a la llera del riu es produïren a la síquia, el fons de la qual necessitava constant neteja després dels diluvis perquè algunes de les restes orgàniques vegetals que augmentaven el poder destructiu del rec quedaven al seu fons. El peritatge del 1779, que determinà aquesta neteja com a forçosa per retornar el flux d'aigua als horts, va evidenciar que la síquia major va arribar a trencar-se en alguns punts; els terrenys per on passava cedirien i van desprendre terra, i l'arrossegament de materials de tot tipus produí taponaments en alguns punts que van ser manats netejar a Josep Cusidó, l'arrendatari dels molins del 1779.[81]

Pel que fa al seu manteniment, els arrendataris dels molins van tenir un paper immobilista per restablir l'estat anterior a les inundacions. Era un obligació garantir el seu manteniment, però gràcies a aquesta espera per a la represa del seu funcionament, foren els mateixos veïns els que van haver de reconstruir-la amb terra de les parcel·les de l'Horta de la Pedrera abans de restaurar el corrent el 1763.[82] Molts cops aquestes recomposicions eren tractades de manera diferencial pels regidors segons la propietat de les terres. La reparació dels moviments de terres a les síquies que afectaren les possessions terrenals dels canonges tarragonins tingué un tracte benefactor,[83] una actitud que s'observà quan es concedí la voluntat demanada pels frares del convent dels caputxins de restablir els tapissos que havien quedat malmesos per la riuada del 1734.[84] Si més no, després del xàfec del 1779 aquestes situacions van reduir-se i la mentalitat rendista dels arrendataris locals canvià i s'interioritzaren tasques de preservació de síquies i molins.[85] Abans defugien de fer-se, tot i ser una obligació, la qual cosa impedia que la gent anés als molins de la ciutat a moldre el gra, motiu que perjudicava el mateix arrendatari.[86]

Les síquies més llunyanes, com la de Riuclar, van tenir el mateix comportament que la síquia major de Tarragona; el seu pont va reconstruir-se perquè se l'emportà el cabal que baixava pels canals.[87] Els ponts sobre els con-

---

81 Acords del Ple de Tarragona (16-10-1779). AHT. Aj. de Tgn. U. Inst: 925. F: 114V-R.

82 Acords del Ple de Tarragona (22-10-1779). AHT. Aj. de Tgn. U. Inst: 925. F: 117R-118V.

83 Acords del Ple de Tarragona (09-05-1739). AHT. Aj. de Tgn. U. Inst: 885. F: 82V-R.

84 Acords del Ple de Tarragona (04-02-1734). AHT. Aj. de Tgn. U. Inst: 880. F: 6R.

85 L'arrendatari té la intenció de fer-ho. Sap que és el seu deure sense que l'Ajuntament li faci una crida d'atenció. Acords del Ple de Tarragona (05-05-1784). AHT. Aj. de Tgn. U. Inst: 930. F: 40V-R; Acords del Ple de Tarragona (24-08-1789). AHT. Aj. de Tgn. U. Inst: 935. F: 112V.

86 Acords del Ple de Tarragona (04-06-1789). AHT. Aj. de Tgn. U. Inst: 935. F: 78R-79R.

87 Acords del Ple de Tarragona (09-04-1739). AHT. Aj. de Tgn. U. Inst: 885. F: 61.

ductes d'aigua paral·lels que seguien el camí de Constantí van tenir aquest mateix destí en diverses ocasions per l'augment del cabal que «derribo parte del camino antiguo que va a Constanti inmediato a una Piesa de tierras propias».[88] També pel sistema de camins hi circulà aigua que s'estancà en diversos horts i camins que quedaven paral·lels al curs del riu. La gran necessitat de conservació fa pensar que pels camins propers al camí reial, i que quedaven a la seva dreta, hi circulava l'aigua fent ús d'aquests espais.[89]

> Igual daño han Causado las aguas Impetuosas quehan bajado por otros riechuelos, rieres, y barrancos vezinos a esta Ciud. Particularment las del riechuelo de Alcover, Riera de la Selva, Riera de Alforja, que passa por Cambrils y rio de Gaya, cuyas aguas han Inhundado Campos Llevandosse la tierra, y muchos Frutos, arrancando Arboles, que es Imponderable el daño que se ha seguido; el qual comprehende Caso atodos; Como lo compruhevan los Universales Lemanentos.[90]

En aquest punt, es podria entendre que el comerç va veure's condicionat per l'estat de les vies de comunicació i que s'augmentà, així, el temps d'arribada de les comandes de mercaderies a la seva destinació. Principalment, l'activitat comercial seria alentida per l'estat de les vies i paralitzada mentre es produïen aquests fenòmens adversos. Com a exemple, destaco quan a inicis del 1763 no va poder-se enviar el paper segellat sobrant de l'any anterior a Barcelona per por que es mullés: «no haver podido imbiar el Papel Sellado sobrante con motivo de las muchas lluvias, y que luego q dé lugar el tiempo el hijo del Admor Jph Batlle lo conducirá a aquella Capital [...]». En temps de verema, hi va haver partides de vinya que van recol·lectar-se fora de temps perquè «el vino que le ha llegado era para el citado efecto [la seva recollida], y el retardo de él, es visto que noha sido por su Culpa, sinó por el tiempo de tanta lluvia [...]» .[91]

---

88 Acords del Ple de Tarragona (15-06-1747). AHT. Aj. de Tgn. U. Inst: 895. F: 33R-34; Acords del Ple de Tarragona (15-11-1790). AHT. Aj. de Tgn. U. Inst: 936. F: 169R-170V.

89 Acords del Ple de Tarragona (10-12-1762). AHT. Aj. de Tgn. U. Inst: 908. F: 141. Que els regidors destaquin una banda del camí fa pensar o bé que la banda del camí ral, propera a la costa, rebia tota la descàrrega d'aigua de l'altre costat o bé que tota aquesta descàrrega no hi arribava a passar.

90 Acords del Ple de Tarragona (18-11-1763). AHT. Aj. de Tgn. U. Inst: 909. F: 344. El camí dels «Mors» cap a Reus en seria un d'impracticable en temps de pluja i que necessitaria arranjar-se per tornar a ser transitat; Acords del Ple de Tarragona (23-06-1775). AHT. Aj. de Tgn. U. Inst: 921. F: 48V-R.

91 Acords del Ple de Tarragona (02-12-1799). AHT. Aj. de Tgn. U. Inst: 945. F: 168R.

La calamitat feta acte: rogatives *pro serenitate*

El llindar de subsistència del model de l'antic règim era un de gens consolidat i les traves contextuals foren un impediment per garantir la subsistència de la gran part de la població. De totes elles, les falles vitals que van produir els desastres climatològics van tenir una resposta administrativa ritualitzada per poder-les pal·liar. Aquestes celebracions ritualitzades demostraren l'existència d'una convicció, un símptoma que partia d'una sensació d'aversió a aquestes falles vitals de la quotidianitat; enteses com una catàstrofe, una desgràcia o una calamitat de la qual calia protegir-se. Algunes d'aquestes resolucions eren respostes socials materialitzades en cerimònies rogatives de les qual hi havia dues tipologies: les *pro pluvia*, per fer ploure, i les *pro serenitate*, per deixar de fer ploure. Al cap i a la fi, estaven plantejades des d'una òptica antropocèntrica que partia de dos vectors essencials: un d'invariable, la situació climatològica, i un altre de variable i ajustable al context, la rogativa, tot i que la segona fes comprendre la primera com a tangible.

Aquestes cerimònies establien una relació particular amb la situació econòmica de la ciutat en qüestió, més o menys dedicada a l'agricultura, i la creença en figures divines locals. Per exemplificar això últim, podem observar que cada cop és menys usual fer rogatives a favor de Santa Tecla, la patrona de la ciutat; la devoció s'atorgà a la Mare de Déu de Misericòrdia, quan es volia fer ploure i com que les crides a aquesta verge foren a fructíferes, o almenys enteses com a tals, s'establí la processó del Crist de la Sang com un estadi anterior abans d'invocar la verge, que acabà sent una «especialista en fer o deixar de fer ploure».

Prenent de referència algunes definicions, una d'apropiada per a aquestes cerimònies és amb la qual el Grup Enciclopèdia s'hi refereix com una «súplica pública de caràcter penitencial, que hom fa processionalment en temps de calamitat pública o per demanar el bon temps» i afegeix d'exemple les processons «adaptades a les necessitats dels llocs i en els temps prescrits per cada conferència episcopal». Més curta és la de l'Institut d'Estudis Catalans, que parla de «pregàries públiques fetes a Déu en un temps de calamitat»; podem ampliar la diversitat espiritual als sants i les verges particulars de cada municipi. Si més no, és un acte de prec, una actitud evocada a la superstició que té l'objectiu d'aconseguir un remei; un acte refugi que pretén protegir la comunitat local de les adversitats i infortunis per mitjà d'un interceptor diví.

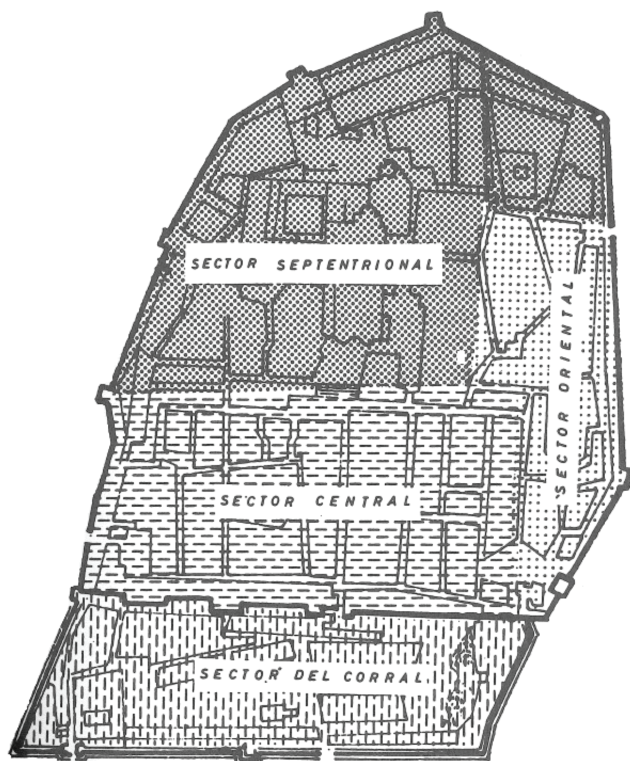
Tal com s'ha comentat, el seguiment d'aquests actes ha servit per poder reconstruir temps adversos de sequera i pluja que malmetien el mode de vida de la població. El cas que ens pertoca, el dels ruixats a Tarragona, no ha deixat massa rastre, encara que la relació feta per Albentosa (1981-82) al segle XVIII deixa en una diferència de 33 (pluja) a 119 (sequera) les cites referents als fenòmens meteorològics als acords del ple local. Davant d'aquestes esmenes meteorològiques del clima a la ciutat, trobem que, en el cas de les sequeres, les persones més afectades, és a dir, la població dedicada a l'activitat agrària, iniciava un procés administratiu que finalitzava amb una pregària *pro pluvia*. Aquest procés l'iniciaven els pagesos de Tarragona, que transmetien la demanda als regidors municipals, els quals i , al seu torn, ho feien als ordes religiosos.

En el cas de les pluges, el seguiment que feien els regidors durant el fenomen climatològic era molt lleuger i pocs són els apunts capitulars al respecte regularitzats als municipis que en practicaven. Només se'n té constància quan s'intensificaven les pregàries per sequera, sinònim que continuava la manca d'aigua i s'agreujava la situació agrària. Tanmateix, el sistema burocràtic no tenia una implicació directa en les proclames per fer deixar de ploure, només donava de si per iniciar un sistema de resposta per mitigar la prolongació de la pluja. També la capacitat de previsió era molt minsa; a més, hem d'entendre que la poca presència d'aquests episodis de pluja a Tarragona tampoc fonamentava la necessitat d'un pla cerimonial específic preventiu al respecte. La relativa curta durada que suposaven les inundacions en podria haver impedit la constitució i reduïa que el tracte que es feia d'aquests episodis turmentosos restés a pal·liar-ne els efectes.

Són dues les celebracions de precs *pro serenitate* amb referències o anotacions al segle XVIII a Tarragona de les quals pot destacar-se el paràgraf que anuncia les rogatives del 1799: [92]

> Como sean ya de perjuhicio para los campos, y causen infinitos daños las Llucias, y Aguaceros, que de algun tiempo a esta parte se experimentan con tanta frequencia, parece muy conveniente dirigir a su Divina Mag[d] humildes piadoses suplicas en alivio de una necesidad tan urgente, a cuyo efecto espera el Ayuntamiento merecen a VS. se dignara acordar las acostumbradas publicas regativas con qe. se alcanze el suspirado beneficio dela serenidad.

92 Acords del Ple de Tarragona (16-12-1799). AHT. Aj. de Tgn. U. Inst: 945. F: 484V.

Extret de: Recasens i Comes, Josep Maria. *El Municipi i el govern municipal de la ciutat de Tarragona, segles XVI i XVII.* Tarragona: Arola Editors, 1998, p. 49.

La continuïtat de les pluges en un període de temps més o menys curt era el factor que augmentava la rogativa de les pluges a la ciutat i els camps. Tot i no representar un impacte brusc en primera instància, la seva dilatació en el temps facilitava la celebració de rogatives *pro cerenitate*, una situació que no ha ser reduïda pel que fa a l'afectació que produïen al territori. El següent fragment de l'any 1766 ens aproxima a aquesta realitat climatològica que incidia en la realització de les rogatives i les seves causes. Així, la persistència de la pluja durant dos mesos i mig és de destacar: [93]

> Se ha hecho presente, que con motivo de las muchas y continuas lluvias, qe desde el día catorse de sep[bre.] de este año hta oy dia pnte se han experimentadom causando estragos considerables impidiendo la labranza, y Ciembra, y los caminos intransitables, de donde resulta la escazes de viveres, y daños gravisimos.

93 Acords del Ple de Tarragona (28-11-1766). AHT. Aj. de Tgn. U. Inst: 912. F: 116V.

Conclusions

Tal com he posat en relleu en les pàgines anteriors, en estudiar fenòmens climatològics històrics, pot atorgar-se-li una perspectiva comparada amb l'actualitat que prengui de referència antecedents d'aquesta fenomenologia per incidir en la prevenció i la gestió eficient de les alteracions que les tempestes i les inundacions ocasionen al territori. L'exemple de Tarragona al segle XVIII n'és un —amb referents ja publicats, però no tractats des d'aquesta perspectiva. N'he pretès extreure patrons i conclusions aprofitant el llegat històric del que va escriure's sobre aquests fenòmens. La disparitat de caràcters d'aquest context històric tenint present l'actual genera que només d'algunes d'aquestes qüestions es puguin extreure reflexions d'un ús més proper al nostre moment actual, però és una passa per poder establir un vessant històric en diàleg amb la geografia física i l'urbanisme, que s'interessi per aquestes qüestions a la regió de Tarragona.

A grans termes, hem de considerar que les limitacions endèmiques de l'estructura de l'antic règim promovia que moltes dificultats s'agreugessin quan el model social no responia amb reciprocitat a la magnitud d'aquestes fallides temporals. Arran d'això, els fenòmens atmosfèrics extraordinaris eren successos que reduïen la distància de la població amb la crisi de subsistència; un context en el qual hem de valorar, a més, la falta d'adaptació a la periodicitat de les variacions climatològiques. Les deposicons extraordinàries d'aigua i els seus efectes van trencar la vida quotidiana de les societats passades, de qualsevol moment històric, sigui quin sigui aquest, i hem pogut relatar com imposaven una nova etapa a la qual adaptar-se. Als efectes econòmcs sobre l'abastiment de la producció de béns del consum subsistenciari, se'ls ha de sumar la manca d'implicació del govern local borbònic i la fragilitat del procés de presa de decisions que van estar condicionades per una falta de capitals perenne que va ser difícil de ser franquejada, tot i observar que el llindar econòmic era benefactor segons l'estament social.

Amb l'arribada de noves polítiques municipals amb la reforma del 1766, els nous regidors van interioritzar un règim de coneixença d'aquestes situacions més fidel. Deixades enrere les oligarquies locals dels antics càrrecs, sorgí un adreçament administratiu proper als efectes de les tempestes en tot el terme. A l'últim terç del segle, quan es concentraren més pluges que inundaren la ciutat, els regidors van voler ser coneixedors de quin era l'estat dels habitatges dels veïns i del sistema de camins. La implicació va ser més directa a partir d'informes de la situació de les comunicacions terrestres del terme que demostren el mal manteniment que se'n duia a terme, i l'hem

de traslladar també a la primera meitat de segle.[94] La presa de resolucions dels regidors passà a desenvolupar amb més rapidesa les mesures que anys enrere prenien més temps.[95]

L'orografia que caracteritza Tarragona i el seu entorn subordinaren la canalització de l'aigua del territori aprofitant el vessant del turó que ocupa la ciutat. A partir del recull dels danys deixats per les inundacions, poden observar-se espais on l'aigua va fer acte de presència segons l'organització dels elements urbanístics.

Primerament, en el sector central de l'entramat urbà l'aigua era rebuda al sector septentrional dels carrers, continuava al vessant del turó i s'estancava en els carrers que trencaven aquest moviment. En aquesta relació, destaquen els carrers paral·lels al carrer Major i els horitzontals endinsats més enllà de la plaça de la Font. Del sector oriental, destaquen els embassaments que es produïen amb assiduïtat al carrer del Cos del Bou. Després, entre els baluards de Sant Pau i Cervantes es troba la part de Tarragona que més vegades va ser comminada a recompondre ja que recollia l'aigua de tot el centre de la ciutat. A aquestes mostres, se'ls ha de sumar la damnificació del sector del corral que convertiria la zona baixa de la ciutat en un sector problemàtic en moments de pluja.

Finalment, la part baixa de la ciutat comprenia el molí fariner, la muralla del port i el baluard de Sant Carles, que van esdevenir una barrera per aconseguir que l'aigua que provenia dels camps situats abans d'arribar al clos emmurallat fos dipositada al mar.

Altrament, caldria destacar els embassaments de l'encreuament de camins avall del portal del Roser, que eren originats per l'aigua que recollien els turons propers i el mateix monticle de la ciutat a fora. En aquest punt eren conduïdes part de les precipitacions depositades entre la ciutat i les elevacions del terreny entre la muntanya de l'Oliva i la carretera de Barcelona.

No admet dubte la importància cabdal del riu Francolí com a receptor de la pluja recollida en tot el seu tram entre la ciutat i la serra de Prades. En

---

94 Agramunt Bayerri, Agustí. *La modernització de la xarxa viària al Camp de Tarragona (1774-1870)*. Tarragona: Arola Editors, 2019. pp. 66. L'autor destacà que la distància temporal entre Tarragona i Vila-seca, la Pobla de Mafumet i Torredembarra era un conjunt més tardà de recórrer i on podríem introduir les pluges com un factor de desgast de les vies juntament amb l'erosió pel rodatge de carros, que augmentà considerablement a la segona meitat del segle xviii.

95 Acords del Ple de Tarragona (04-06-1789). AHT. Aj. de Tgn. U. Inst: 935. F: 8R-79R. Les recomposicions del 1789 foren un moment administratiu en què es confirmà aquest supòsit.

aquests moments de l'estudi, n'era constant el desbordament, una situació que comportava una incipient destrossa de les instal·lacions de pas i de reg. Els sistemes de camins i de síquies es convertiren en espais per on els torrents d'aigua rajaven, la qual cosa comportà que les afectacions arribessin a punts més allunyats del riu. Sobretot, la banda oriental del Francolí, on s'ubica Tarragona, era la més copada per l'aigua en diversos espais del terme, entre camins i camps, i més enllà.

Per concloure, més que fer un recull de les dificultats que es van tenir segles enrere amb aquest tipus de fenòmens climatològics, aquesta posada en comú pretén entendre el comportament meteorològic local d'aquest tipus d'esdeveniments, la manera amb la qual aquestes inclemències es reprodueixen sobre el territori i tant la resposta social com la cultural, que incideixen, en la majoria de casos, a abastir una part dels danys patits per les tempestes. Tot plegat, presenta una reflexió infrangible de les possibilitats d'estudi dels fenòmens climatològics esdevinguts com a factor de condicionament socioeconòmic i la disciplina de la climatologia històrica com a mecanisme metodològic per reconstruir el clima i establir-hi relacions amb el context climàtic de l'actualitat.

MANEL CAMAFORT

Bibliografia

Agramunt Bayerri, Agustí. *La modernització de la xarxa viària al Camp de Tarragona (1774-1870)*. Tarragona: Arola Editors, 2019.

Albentosa Sánchez, Luis Maria. (1981-1982): «La importancia del conocimiento de las fluctuaciones climaticas en los estudios historicos. Aproximación al clima de Tarragona durante el siglo xviii». *Universitas Tarraconensis*, núm. 4, p. 73-90.

López Bonillo, Diego. *Los Climas de Tarragona y sus repercusiones agrícolas*. Tarragona: Diputació de Tarragona, 1988.

Recasens i Comes, Josep Maria. *El Municipi i el govern municipal de la ciutat de Tarragona, segles xvi i xvii*. Tarragona: Arola Editors, 1998.

Rovira i Soriano, Jordi; barriach i Molas, Francesc; dasca i Roigé; Andreu. *Epítome historial de Tarragona: un resum d'història de Tarragona del segle xviii*. Tarragona: Virgili editor, 1993.

Torras i Ribé, Josep Maria. *Poder, misèria i corrupció a la Catalunya borbònica (1714-1808)*. Barcelona: Rafael Dalmau Editor, 2020.

L'ATAC ALS MERCANTS THORPENESS I STANWELL EL 1938 AL PORT DE TARRAGONA DURANT LA GUERRA CIVIL ESPANYOLA

—Òscar Martín Vielba i Meritxell Navarrete Gatell—

Aquest text tracta dels raids aeris feixistes contra els mercants anglesos Thorpeness i Stanwell l'any 1938 al port de Tarragona i de com aquests fets porten a la República a desplegar una campanya mediàtica internacional contra les polítiques d'apaivagament angleses i el Comitè de la No Intervenció.

This text describes the fascist air raids on the British merchant ships Thorpeness and Stanwell in 1938 in Tarragona harbour, and how these events prompted the Republican government to deploy an international media campaign against the British policy of appeasement and the Non-Intervention Committee.

PARAULES CLAU:
Guerra Civil, Tarragona, bombardeigs feixistes, mercants, laboristes, Comitè No Intervenció.

KEYWORDS:
Spanish Civil War, Tarragona, Fascist bombings, Merchant ships, Labour, Non-Intervention Committee

Introducció

Aquest treball vol ser un primer estudi monogràfic sobre l'atac als mercants anglesos Thorpeness i Stanwell a Tarragona el 1938 i les seves múltiples conseqüències. Els fets no eren desconeguts per la comunitat científica però potser no s'havia valorat adequadament el seu enorme impacte internacional i propagandístic. Sorprèn la quantitat i qualitat de la documentació d'època inèdita existent corresponent a documents d'arxiu, notícies de premsa, fotografies i, sobretot, algunes imatges en moviment que fins ara havien passat desapercebudes i que resulten especialment valuoses pel coneixement del funerals pels mariners morts al Thorpeness el 20 de gener. La pista necessària per anar a cercar els *clips* en *newsreels* d'època sobre aquesta qüestió ens la proporciona una referència manuscrita publicada l'any 2016 en un llibre sobre el Cementiri dels Jans de Tarragona[1]. En una carta d'un soldat republicà dirigida als seus familiars es fa menció a la presència de càmeres prenent imatges a Tarragona. L'objectiu era muntar una pel·lícula destinada a ser projectada al cinema i que relataria l'enterrament dels mariners. La troballa d'aquestes imatges en moviment i altres fotografies inèdites ha permès reconstruir amb extrema fidelitat els fets que van situar Tarragona en el focus d'interès mediàtic mundial el gener de 1938, especialment per l'assistència d'una delegació de diputats laboristes anglesos als pomposos i massius funerals dels set súbdits britànics morts en l'atac. Poc després, la mort de l'observador del Comitè de la No Intervenció, el Capità Madsen, en el raid aeri alemany sobre el mercant anglès Stanwell va tornar a situar Tarragona en el focus d'interès de la premsa nacional i internacional.

La Guerra Civil espanyola i les principals potències europees

A Europa en el període d'entreguerres es vivia una situació política delicada. La Guerra Civil espanyola va captar l'atenció mundial per ser considerada la llavor d'un conflicte entre les democràcies, el comunisme i els feixismes que podia escampar-se ràpidament a tot el món. Cada país va reaccionar de manera diferent en funció de la seva situació socioeconòmica, política i geoestratègica. Precisament per evitar que el conflicte espanyol es convertís i adquirís dimensió global, es va crear el Comitè de la No Intervenció que teòricament prohibia la venda d'armes i l'entrada de voluntaris en suport

---

1 Rovira Soriano, Jordi; Martín Vielba, Òscar. *El cementiri dels Jans de Tarragona. Història d'un enclau britànic a la ciutat de Tarragona*. Bibliòfils de Tarragona. Tarragona, 2016.

de qualsevol bàndol. Malgrat aquest comitè, les potències feixistes no van complir l'acord i les democràcies occidentals van refusar vendre armes a la República espanyola, fet que va contribuir a la seva derrota en la guerra civil. Alemanya, amb Adolf Hitler al capdavant, va donar suport als sublevats amb l'enviament de tropes i la Legió Còndor, tot aprofitant per provar armament i noves tàctiques de guerra que seran transcendentals a la Segona Guerra Mundial. Per la seva part, la Itàlia feixista de Mussolini es va reorientar cap a l'expansió imperialista per la Mediterrània després de l'Anschluss alemany. El seu suport amb homes i avions a Franco va ser crucial en diferents campanyes militars de la Guerra Civil espanyola així com per minar la moral de rereguarda amb els continus bombardeigs. La Unió Soviètica d'Stalin va defensar la "política de seguretat col·lectiva" durant l'expansionisme nazi i va donar suport als governs espanyols amb armament i pertrets a canvi de l'or de la República. La Comintern també va impulsar l'arribada de voluntaris, coneguts com a Brigadistes Internacionals, per defensar la República espanyola. L'Estado Novo portugués d'Oliveira Salazar va donar suport a les tropes franquistes posant a disposició dels avions i vaixells alemanys les seves instal·lacions i enviant els «viriatos». Portugal també va ajudar als nacionalistes deixant passar armes per la frontera amb Espanya.

El govern frontpopulista de Léon Blum estava subordinat a Anglaterra i depenia d'aquesta aliança per a la seva defensa davant una possible agressió de l'Alemanya nazi i per això seguia una política tolerant respecte el suport de l'Eix a Franco per no posar en risc aquesta aliança. El fet de compartir fronteres amb Itàlia i Alemanya posava França en una situació delicada davant d'una eventual victòria dels nacionalistes i per aquesta raó van obrir intermitentment les seves fronteres al contraban d'armes per a la República en funció de la permissivitat anglesa i l'augment de l'amenaça nazi. Gran Bretanya era la gran potència democràtica occidental i davant del «problema espanyol» defensarà sempre una política d'apaivagament. El govern conservador era clarament hostil a la revolució social anarquista fora del control governamental i la política d'apaivagament implicava tolerar que Itàlia ajudés a Franco tot desitjant que aquesta basculés cap a les potències democràtiques.

El Comitè de la No Intervenció

França va idear una estratègia diplomàtica per tal d'evitar les ingerències feixistes a la Guerra Civil espanyola: el Projecte Delbos havia d'assegurar una lluita armada sense la intervenció militar de cap potència europea. El govern frontpopulista de León Blum, condicionat per la política exterior anglesa basada en la pacificació davant l'expansionisme nazifeixista, tenia vetat ajudar a la República sota el risc de perdre l'aliat anglès en cas d'atac germànic. L'executiu conservador de la Gran Bretanya anhelava una ràpida victòria franquista i poder contenir la Guerra Civil en territori espanyol per evitar la seva internacionalització. Per això, van impulsar l'Acord de No Intervenció signat per 27 països i materialitzat en el Comitè de la No Intervenció amb seu a Londres. No obstant la República ben aviat es queixarà del constant suport militar que Itàlia i Alemanya brindaran als exèrcits rebels, mentre que els governamentals no podien comprar armes legalment ni accedir als arsenals militars anglesos i francesos. El Comitè de la No Intervenció va generar crispats i acalorats debats al parlament anglès des del seu inici el 25 de juliol de 1936 fins que finalment va ser dissolt el 20 d'abril de 1939, i sens dubte va ser una de les causes de la derrota republicana.

Les forces aèries de les Balears i el bombardeig del llevant peninsular: la «guerra total»

Durant la Guerra Civil espanyola s'inicia l'assaig d'un nou tipus de guerra moderna on l'aviació pren un protagonisme especial i la població civil esdevé objectiu militar per tal de minar la moral de rereguarda i potenciar així el col·lapse del front. L'intent fracassat del 16 d'agost de 1936 de recuperar l'illa de Mallorca dirigit pel capità republicà Alberto Bayo, permet a Itàlia i Alemanya castigar sistemàticament les ciutats i infraestructures republicanes del llevant peninsular. La Legió Còndor i l'Aviació Legionària de les Balears portaran a terme des de l'illa operacions de bombardeig regulars ja que tenien al seu abast les ciutats republicanes costaneres més importants en un arc de no més de 300 km, amb l'objectiu de sembrar el terror entre la població civil[2].

---

2 Els atacs aeris indiscriminats sobre nuclis habitats i població civil van tenir un especial efecte devastador sobre l'ànim de la rereguarda republicana, per això es prioritzaven les bombes de major volum. El clímax destructiu arribaria directament de les ordres de Mussolini en el conegut atac sobre Barcelona entre els dies 16 i 18 de març de 1938, tot i la prohibició explícita de Franco sobre aquest tipus d'accions indiscriminades. Ni la Societat de Nacions

L'Aviazione Legionaria delle Baleari va ser el primer recurs que els feixistes italians enviaren al servei de Franco i un dels més determinants. Rebien ordres directes de Roma[3] i tenien la base d'operacions principal a l'aeròdrom de Son Sant Joan, a banda dels menys importants de Ses Salines, Son bonet, Inca i Alcúdia. Inicialment estava formada per tres caces Fiat CR32 i tres hidroavions Macchi 52, enriquint-se al setembre de 1936 amb l'arribada de tres Savoia-81 del XXV Grup de Bombardeig Nocturn «Pipistrelli delle Baleari», i des de febrer de 1937 per quinze moderns Savoia-79. El novembre d'aquest any amb 64 avions, es crea el XXVII Grup de Bombardeig Veloç «Falchi delle Baleari» amb les esquadres núm. 18 i 52, que s'anirà ampliant progressivament amb el Grup XVIII, i que es converteix l'any 1938 en el VIII Grup de Bombardeig Veloç sota les ordres del comandant Vincenzo Velardi. Les aeronaus operaven en grups de 3, 5, 10 o més avions i a una altura de 2.500 a 4.000 metres per evitar l'aviació enemiga i la defensa antiaèria. El balanç final serà d'unes 5.000 víctimes mortals en accions al llarg de la costa republicana, a banda de centenars de ferits i l'alteració del tràfic mercant[4]. El nombre de víctimes mortals a Tarragona són considerables des del primer bombardeig per part d'aquest grup el 27 de maig de 1937, així com el col·lapse del comerç i la destrucció de les infraestructures portuàries.

La Legió Còndor alemanya inclou l'Esquadra de Reconeixement Naval AS/88 que des de la base de Pollença, utilitza hidroavions Heinkel-59 per dur a terme missions amb gran eficàcia. Les característiques tècniques els permetien volar a ras de terra a una velocitat relativament baixa i gaudien d'una gran autonomia que els permetia arribar a múltiples objectius en una única missió, ja fos el bombardeig d'infraestructures i ciutats, o l'atac de combois en vies de comunicació. També podien amarar gràcies als grans flotadors que portaven evitant així els caces enemics amb menys autonomia de vol, a més de dur a terme atacs en picat des de gran altura.

---

que va resoldre en contra d'aquestes pràctiques (30 de setembre de 1938), ni les demandes del govern franquista, pogueren atenuar els raids italians fins el final de la guerra (Aguilera Povedano 2019, 296-297). Vegeu també Douhet 1921.

3 Depenia del MMIS (Missione Militare in Spagna) tot i la presència de Ramón Franco, i va arribar ràpidament a comptar amb 300 homes (Aguilera Povedano 2019, 293). Vegeu també Grassia 2011.

4 Aguilera Povedano 2019, 286.

El bloqueig nacionalista: l'atac a mercants

Durant la Guerra Civil cap dels dos bàndols disposava dels mitjans necessaris per mantenir l'esforç bèl·lic amb recursos propis ja que no hi havia a Espanya una indústria militar desenvolupada ni una marina en condicions. Tant els rebels com els governamentals van haver de comprar armament i altres productes bàsics als mercats internacionals per mantenir les seves opcions de victòria. La República va intentar bloquejar les rutes marítimes de l'enemic tímidament mentre que els nacionalistes ho van fer fins i tot traspassant els límits del permès pels acords internacionals[5]: van apressar vaixells, van bombardejar ports i van controlar les rutes comercials. En aquesta tasca comptava amb la col·laboració d'Itàlia i Alemanya, mentre que la República disposava del suport de Mèxic i Rússia[6]. La major part de la flota mercant que operava per la República era anglesa, fet que va portar els rebels a atacar vaixells amb aquest pavelló per la sospita que transportaven armes. El govern britànic es va queixar d'aquests atacs mentre els franquistes l'acusaven de permetre el contraban d'armes en mercants abanderats al seu país.

Jack Albert Billmeir i les empreses navilieres al servei de la República

La necessitat, abans esmentada, de proveir-se als mercats internacionals d'armes i de productes bàsics obliga a la República a contactar amb empreses estrangeres tot i els riscos que això comportava. El peatge serà el de pagar molt més de l'habitual a aquelles navilieres disposades a trencar el bloqueig franquista, els anomenats «blockade runners». A mesura que s'incrementen els raids aeris feixistes cada vegada menys navilieres estan disposades a arriscar vides i vaixells, i això provoca que les tarifes dels no-

5 En el nou disseny de guerra marítima, tan o més important com eliminar l'enemic és bloquejar ports i rutes, paralitzant totalment l'activitat comercial. Es vol escanyar la importació de materials i armes, i aturar l'exportació de matèries primeres que puguin proporcionar liquiditat a l'enemic. Pels rebels el transport marítim d'aliments o combustible tot i que era un comerç legal segons els Acords de la No Intervenció, esdevindrà objectiu militar ja que ajuda en l'esforç bèl·lic de l'enemic (Alpert 2008, 351, nota 1).

6 Mèxic va ser un dels màxims suports internacionals del Front Popular, fins i tot fent d'intermediaris en la compra d'armes. La flota mercant russa va ser molt eficaç pels governamentals a l'inici del conflicte, per això Franco n'intensifica els atacs a la Mediterrània i demana suport a Mussolini qui portar a terme actes de pirateria indiscriminats (Alpert 2007, 277).

liejaments creixin exponencialment[7]. Alhora el govern de la República va intentar impulsar la creació de companyies pròpies per iniciativa estatal: el socialista Luís Araquistain va proposar la creació de l'empresa France Navigation l'abril de 1937 amb un capital inicial d'un milió de francs de l'època i el juliol es crea la Mid-Atlantic Co. per iniciativa de José Ignacio de Aldana, T. Zubizarreta i E. L. Burbridge. Aquesta última tot i l'aparença de funcionar de manera independent tenia al darrere l'empresa estatal Campsa-Gentibus.

Però aquestes companyies no eren suficients per cobrir les necessitats de materials derivades de la guerra, i és aquí entra on en escena el navilier anglès Jack Albert Billmeir. Aquest havia fundat el 1931 la companyia J. A. Billmeir Co. Ltd. amb seu a Londres, però no va començar a despuntar en el sector nàutic fins l'any 1934 amb la companyia naviliera Stanhope Steamship Co. Ltd al invertir en dos petits vaixells costaners que es dedicaven al transport de mercaderies de cabotatge. Tot i els bons pronòstics inicials, aquest projecte empresarial presentava dificultats per la manca d'un capital base suficient que pogués permetre'n un creixement ràpid, que era la seva principal estratègia comercial, a banda d'operar a preu tancat. Per ell la gran finestra de negoci es va obrir amb la Guerra Civil espanyola; moltes empreses navilieres angleses no s'atrevien a operar amb la República pels perills evidents que implicava trencar el bloqueig nacionalista, però Billmeir no manifesta cap temor al respecte, i fins i tot entén que és una molt bona oportunitat per créixer i guanyar diners ràpidament.

Billmeir no només va enviar els seus propis vaixells a Espanya sinó que va actuar també com a broker per als carregaments de molts altres mercants, tasca que li proporcionava grans beneficis. La Billmeir Company estaria darrere la creació d'altres companyies creades ex professo a l'inici de la Guerra Civil i amb el mateix objectiu, com la Westcliff Shipping Company, la Dillwyn Steamship Company, la Veronica Steamship Company, la Thameside Steamship Company i la Trent Maritime Company[8].

El 1936 amb el fracàs parcial del cop d'Estat, la República controlava dos sectors costaners de la península: la zona nord i el llevant. Ambdues zones es necessitaven mútuament, per la producció industrial i alimentària respectivament, per tant era indispensable disposar d'una flota capaç de comunicar i transportar productes i materials entre ambdues costes. Aquesta

7 El 1938 els continus atacs eleven el cost de les assegurances un 25 % del port assegurat (*The Times*, 23 de juny de 1938).

8 Heaton 1989, 36.

connexió era complicada pel ferri control nacionalista de l'estret de Gibraltar i la creació de las Fuerzas Navales del Estrecho el 16 de desembre de 1936. D'aquesta tasca, però, també se n'encarregarà l'empresa de Billmeir qui va incrementar exponencialment la flota de mercants abanderats a la Gran Bretanya arribant a disposar de 37 unitats al servei de la República. El funcionament era el següent: el vaixell era carregat a Gran Bretanya o en un port del continent europeu, navegava fins al seu port republicà de destí on descarregava, tot seguit continuava el seu viatge fins a Marsella on la tripulació cobrava i era repatriada al seu país d'origen; en aquest punt l'embarcació podia ser fins i tot venuda i entregada al nou propietari després d'haver fet únicament el viatge d'anada[9]. Els mercants utilitzats sovint eren força antics i al ser venuts n'obtenia una alta rendibilitat ja que el cost d'adquisició havia estat baix[10], a més a més, el preu de l'assegurança era reduït a causa de la seva antiguitat[11].

A principis del 1938 es produeix un increment dels atacs italians a mercants sota pavelló rus a la Mediterrània (tot i la vigència dels acords de Nyon). Aquesta pràctica fa que la URSS eviti aquetes rutes en favor de les bàltiques[12] i demana a la República que enviï els seus propis mercants pel transport de les mercaderies des d'Odessa (mar Negre) fins el llevant peninsular[13], aquest buit serà ocupat per Billmeir[14].

El govern de Burgos es queixa continuadament de les activitats d'aquestes companyies navilieres alhora que les converteix en objectius dels seus atacs, agressions que aniran en augment sobretot a partir de principis del 1938 coincidint amb l'ofensiva de Terol. La reconquesta de Terol i, sobretot,

---

9 Una de les característiques inusuals de les transaccions marítimes durant la Guerra Civil espanyola era que al navilier se li pagava per avançat el viatge, quan abans normalment aquest cobrava un cop la mercaderia havia arribat a la destinació i havia estat descarregada, mentre que en aquest cas el què es feia era pagar quan la càrrega era estibada dins del vaixell (Heaton 1989, 21).

10 Billmeir va comprar 21 embarcacions durant el 1937 (entre ells els petrolers Stanbridge, Stanmount, i Stanfield) es va desprendre de moltes d'elles ràpidament, i la mitjana d'edat de la flota era d'uns 25 anys (Heaton 1989, 20). Durant el conflicte armat va perdre fins a 6 embarcacions per atacs feixistes, i un vaixell va caure en mans nacionalistes. Font: <http://www.webmar.com/foros/viewtopic.php?t=7323>.

11 Heaton 1989, 19.

12 Heaton 1989, 30.

13 Heaton 2006, 77. També: Heaton 1989, 30.

14 Heaton 1989, 30.

la desfeta del Front d'Aragó va complicar encara més navegació. L'abril de 1938 les tropes nacionalistes arriben al mar Mediterrani a la zona de Vinaròs tallant en dos el territori republicà, de manera que a partir d'aquell moment els mercants britànics han de travessar una zona perillosa, controlada pels rebels en les seves rutes entre Catalunya i el llevant.

Les navilieres que van operar a Espanya durant el conflicte bèl·lic van enriquir-se enormement, però la veritable heroïcitat és per les tripulacions anònimes d'aquests mercants que, tot i cobrar un plus de perillositat, es jugaven la vida per trencar el bloqueig nacionalista[15]. Tot i els aspectes més criticables de les accions de Billmeir, els preuats serveis a favor de la República van permetre mantenir-la amb vida durant tot el conflicte armat i fins i tot ajudar en la desesperada evacuació final de contingents polítics, civils i militars republicans a l'exili[16]. Finalitzat el conflicte i com a represàlia Franco va prohibir tàcitament que els seus vaixells operessin en ports espanyols.

El context internacional i la Guerra Civil espanyola entre finals 1937 i principis d'estiu del 1938

L'interval temporal entre finals del 1937 i l'inici de l'estiu del 1938 és transcendental en l'evolució de la Guerra Civil. A mesura que avança el conflicte la República recupera la unitat d'acció i centralitza competències però en el camp de batalla la guerra els hi és clarament desfavorable. Tampoc l'evolució del complex entramat de relacions internacionals millora de manera clara en relació als seus interessos.

15 Segons notícia de premsa la tripulació cobrava de mitjana al mes 9 lliures i mitja corona (un octau o 0,125 de lliura, és a dir, dos xílings i 6 penics). Però quan l'embarcació es trobava a 24 hores del territori espanyol el sou per dia s'incrementava un 200 % fins que el buc no estigués de nou a unes altres 24 hores d'aigües espanyoles; això implicava que tota la tripulació era coneixedora de la destinació del vaixell (*The Daily Telegraph and Morning Post*, divendres 24 de juny de 1938). Una altra notícia de premsa informa que la tripulació era remunerada a una lliura esterlina diària, quantitat que el Capità Lewis J. Llewellyn del *Stanhope* considerava raonable vist el perill que corrien (*The Guardian*, divendres 25 de març de 1938, 10).

16 L'*Stanbrook* (de 1500 tm), va ser l'últim mercant anglès que farà un servei per la República des d'Alacant. En principi havia de traslladar un carregament de taronges i safrà, però el capità A. Dickson va decidir traslladar 2.638 republicans direcció Oran (Argèlia) el 28 de març de 1939 per evitar la repressió nacionalista, tot i que Jack A. Billmeir havia prohibit evacuar civils. Durant la ruta a Àfrica el mercant va ser atacat pel creuer de la marina nacionalista *Canarias*. <http://www.theshipslist.com/ships/lines/stanhope.shtml>. Vegeu també <https://elpais-com.zproxy.org/politica/2014/03/21/actualidad/1395425929_742501.html>.

França comença a sentir-se recelosa de les veritables pretensions d'Itàlia en el conflicte i sospita que vol esdevenir hegemònica al *Mare Nostrum* amb la connivència d'Alemanya. L'aproximació italiana cap a Hitler es fa tangible amb la rúbrica el 6 de novembre de 1937 del Pacte Anti-Comintern, i l'abandonament de la Societat de Nacions. Llavors França voldrà obrir la seva frontera a l'entrada d'armes russes per mantenir la República amb vida però el govern de Chamberlain, fidel a la seva política de pacificació, serà inflexible obligant-la a claudicar i impossibilitant, a més, delimitar la intromissió d'Itàlia en el conflicte[17]. Al mar continuen els atacs sobre mercants tot i l'entrada en vigor dels Acords de Nyon[18].

El desembre de 1937 Clement Atlee (líder del partit laborista) visita Barcelona i Madrid i en tornar va realitzar una important defensa de la República al parlament anglès contra Chamberlain[19].

A meitats de desembre de 1937 l'Exèrcit popular de la República inicia una ofensiva militar terrestre sobre Terol (gràcies al flamant armament rus que tot i les dificultats havia arribat via França) i que culmina amb la seva efímera conquesta el 7 de gener de 1938. Aquesta ofensiva va en detriment dels desitjos anglesos d'una guerra ràpida i evita alhora un atac definitiu dels nacionalistes sobre Madrid que hauria precipitat la derrota republicana. Paral·lelament s'incrementen els atacs des de les Balears a mercants, ciutats i infraestructures costaneres del llevant peninsular[20].

El 20 de gener es produeix el raid sobre el mercant anglès Thorpeness amb un tràgic balanç de 7 mariners morts i 7 ferits. La brutalitat de l'atac, el ressò mediàtic d'aquest, i els funerals posa contra les cordes el govern

17 La qüestió espanyola s'ha manifestat com el principal obstacle per fiançar les relacions bilaterals entre Gran Bretanya i Itàlia, i Anthony Eden cada vegada està més aïllat dins el govern reaccionari anglès.

18 El mercant britànic Jean Weems és enfonsat en alta mar en la ruta de Marsella a Barcelona per un avió alemany, tot i presentar a bord l'observador del Comitè de No Intervenció. Destaquen també els casos del Bramhill atacat el 31 desembre 1937, el Guajira bombardejat l'1 de gener, o l'holandès Hannan torpedinat i enfonsat l'11 de gener del 1938.

19 La seva estada a Espanya coincideix amb el moment més intens de la mobilització laborista sota el lema «Salvar España, salvar Gran Bretaña». L'oposició laborista i liberal anglesa malgrat tot es troba en part deslegitimada a conseqüència del continu suport que els executius francesos (fins i tot frontpopulistes) ofereixen al govern conservador anglès (Azcárate 1976, 205).

20 El 19 de gener de 1938 un raid aeri italià sobre Barcelona va causar 138 morts i múltiples ferits, provocant un gran impacte emocional a la Gran Bretanya, iniciant gestions del líder del Foreign Office per acabar amb aquest tipus de tàctiques.

conservador i la mateixa política d'apaivagament anglesa. Tot i l'impacte mundial dels fets, continuen els atacs a mercants anglesos i el 31 de gener de 1938 l'Endymion és torpedinat lluny de la costa i enfonsat[21], fet que obliga a Anthony Eden a donar explicacions a la Cambra del Comuns[22]. El 7 de febrer el mercant Alcira pateix un raid aeri perpetrat per un Heinkel-59 a unes 20 milles de la costa tarragonina tot i estar convenientment senyalitzat i amb un observador de la No Intervenció a bord, fet que genera una altra protesta formal per part de Gran Bretanya.

El 20 de febrer de 1938 es produeix finalment la dimissió d'Anthony Eden de la direcció del Foreign Office i la del seu subsecretari lord Cranborne[23]. La República perd així el més ferm partidari dins el govern anglès de posar límits a les ingerències italianes a Espanya al servei de Franco i només l'esclat d'una conflagració bèl·lica mundial pot salvar-la.

La duresa meteorològica especialment gèlida aquell hivern a Espanya i la desigualtat de recursos materials fa que els rebels reconquereixin Terol el 22 de febrer d'aquell mateix any i que avancin inexorablement en l'ofensiva d'Aragó fins arribar a la Mediterrània.

El 12 de març es materialitza l'Anchsluss o fusió d'Àustria dins l'alemanya nazi i provoca l'obertura de les fronteres franceses al pas de material bèl·lic rus. El 15 de març de 1938 l'atac de matinada a l'Stanwell al port de Tarragona provoca una protesta més de les autoritats angleses[24].

A meitats d'abril els rebels arriben a Vinaròs amb el suport del CTV[25]. Tot i semblar que el col·lapse era imminent, l'arribada d'armes i la reorganitza-

---

21 Gran Bretanya afirma que va ser per una mina a la deriva, tot i que sospiten d'una acció submarina italiana (Alpert 1998, 206). En aquest atac van morir 11 mariners de la tripulació, així com l'Observador del Comitè de No Intervenció (Azcárate 1976, 149, nota 4).

22 *The Times* 25 i 27 de gener de 1938. En aquest moment s'arriba al clímax en les desavinences entre Neville Chamberlain i Anthony Eden, qui acabarà dimitint finalment de la presidència del Foreign Office el 20 de febrer, dos dies després d'una cabdal reunió entre el mateix Eden, Chamberlain, i Grandi (ambaixador d'Itàlia a Londres). El Premier vol arribar com sigui a un pacte benèvol amb Itàlia que l'allunyi de l'Eix en els preludis de l'Anchsluss, materialitzat el 12 de març de 1938 davant la passivitat de les potències democràtiques internacionals.

23 Lord Halifax serà el nou secretari del Foreign Office i Richard A. Butler subsecretari del Parlament.

24 Alpert 2008, 354, nota 9.

25 Les conseqüències polítiques de la derrota seran immediates, Juan Negrín prendrà la cartera de Defensa Nacional en detriment de Indalecio Prieto que abandona l'executiu sotmès a les pressions de la Comintern. Negrín dissenya una política de resistència extrema ja que

ció política i militar republicana els permet protegir València i recuperar la iniciativa bèl·lica amb una ofensiva militar a l'Ebre[26].

El 16 d'abril Chamberlain aconsegueix tancar el desitjat acord amb Itàlia en relació a la seva presència a Espanya. El pacte subscrit no l'obligava a una retirada immediata i total d'efectius del CTV abans de la fi del conflicte, però sí el reconeixement imperial d'Itàlia si iniciava gestos en aquest sentit[27]. Malgrat l'acord, la realitat és que Mussolini continua enviant nous efectius a Espanya i els atacs a mercants s'aguditzen[28] tot i les queixes de l'oposició liberal i laborista demanant una major contundència anglesa contra els raids feixistes[29]. El govern republicà no va esmerçar tants esforços mediàtics i diplomàtics com abans per denunciar aquests atacs, enfeinats en les tasques de reorganització interna després del col·lapse del Front d'Aragó[30].

---

estima la internacionalització del conflicte és pròxim, atès l'aproximació política entre Alemanya i Àustria; aquesta política és la que segueix Negrín sintetitzada en la famosa frase de «resistir és vèncer». A principis d'abril de 1938 José Giral és substituït per Julián Álvarez del Vayo com a Ministre d'Estat canviant les dinàmiques i el temperament de la República en les relacions internacionals, sobretot per l'evolució catastròfica de les operacions militars i la hipocresia internacional.

26 Azcárate 1976, 219, i doc. 40.

27 Aquest pacte va ser ratificat parlamentàriament a la Cambra dels Comuns el 2 de maig de 1938 amb una àmplia majoria (Azcárate 1976, 205-230).

28 4 de juny és bombardejat els mercants anglesos Maryard, el 6 el St Winifred, el 7 el Thorpehaven, English Tanker, Thurson, el 8 el francès Brisbane, el 9 l'Isadora, el 10 Thorpehaven, el Thorpeness i el Sunion el 22, el Thorpehall el 25, el Arton i el Farnham el 27. El 25 de juliol és atacat el noruec Tyrranna, i enfonsats el danès Bodil, i els anglesos Eleni i Dellwyn (Alpert 2008, 355-356). També: Alpert 1998, 207.

29 Més enllà d'accions humanitàries, l'oposició política parlamentària no anirà més enllà per forçar un canvi d'estratègia del govern a nivell internacional (Buchanan 1990).

30 Al mes d'abril els atacs a mercants anglesos esdevenen regulars, avions italians ataquen a València els mercants Stanlake, i Celtic Star. Els atacs continuen al mes de maig, el dia 25 és enfonsat a València el Thorpehall, el 31 li succeeix el mateix al Penthames. Però és al juny quan els atacs creixen exponencialment, esdevenint el període de més mercants anglesos enfonsats de tota la Guerra civil espanyola (10 dels 16 vaixells britànics enfonsats en total. Podem citar per exemple l'enfonsament entre els dies 3 i 9 de juny del Maryad, St. Winifred, Thorpehaven, English Tanker, Isadora. El 22 de juny és enfonsat el Thorpeness i el Sunion a València, i el 29 li correspondrà el mateix destí a l'Arlon.

El 2 de maig Negrín anuncia els famosos «13 punts», i el 13 de juny de 1938 el govern francès tanca definitivament la frontera amb l'Espanya republicana, la República està tocada de mort.

La segona delegació laborista en zona republicana

L'organització i objectius del viatge

Durant la Guerra Civil espanyola es milloren els mètodes de publicitat i propaganda de la I Guerra Mundial, amb l'objectiu de persuadir favorablement l'opinió pública mundial vers la causa que cadascun dels dos bàndols defensava. Prenen força els viatges organitzats destinats a estrangers de renom que poden ser altaveus internacionals per la transmissió dels ideals, accions i arguments de cadascuna de les parts d'un conflicte que havia generat gran interès a nivell mundial. La República, per influència de la Comintern, va esplaiar-se especialment en aquesta mena de *turisme de guerra*, amb abundants recursos humans i econòmics. Es va dirigir de manera especial a personalitats de la Gran Bretanya, amb l'objectiu d'incidir en la política exterior d'apaivagament. L'encarregat republicà era el socialista Julio Álvarez del Vayo en estreta col·laboració amb el comunista txec Otto Katz, cap de l'Agencia España a París. A finals de 1937 aquesta tasca recau en el periodista nord-americà de la Comintern Louis Fischer qui juntament amb Pablo de Azcárate (ambaixador de la República a Londres) van organitzar el viatge de diverses delegacions de diputats laboristes a territori republicà. Les despeses del viatge anaven a càrrec de l'ambaixada a Londres, mentre que una cop dins la península, n'assumia la resta el govern de la República[31]. Aquesta tasca requeia sobre la Oficina de Prensa Extranjera amb delegacions a València i Madrid, i també a Barcelona a partir del novembre del 1937. Els convidats es traslladaven algun cop en l'avió particular de Juan Negrín o en vehicles model Rolls-Royce i s'allotjaven en els millors hotels, com el *Majestic* de Barcelona. Aquests excessos van ser fins i tot criticats pels propis convidats, com ho va fer Mr. T. Reginald Fletcher després d'un opulent convit ofert pel General Miaja, que contrastava amb la precària situació econòmica de la República immersa en ple esforç bèl·lic[32].

L'objectiu dels visitants, sovint d'ideologies diverses, era conèixer de primera mà la realitat als camps de batalla, l'heroïcitat de la població civil, l'atenció als presoners de guerra, l'organització de l'Exèrcit Popular,

31 García 2006, 292.

32 García 2006, 293.

l'educació o la cura del patrimoni artístic i monumental. Es desplaçaven amb una planificació establerta, sempre amb intèrprets bilingües com la Sra. Aurora Riaño, o amb militars com el Capità de carabiners Sr. Fernando Castillo Negrete; aquests acompanyaran precisament la segona Delegació de laboristes en el seu periple republicà. Aquests hostes il·lustres seguien una esgotadora agenda diària que consistia en recepcions, entrevistes de premsa i ràdio, visites institucionals, discursos, assistència a obres de teatre, pel·lícules o documentals, etc.

La República va intentar posar èmfasi especial en mostrar la brutalitat de la repressió nacionalista i oferir testimonis creïbles del suport italià i alemany a Franco així com denunciar les devastadores conseqüències que sobre la població civil indefensa causaven els indiscriminats bombardejos feixistes. L'objectiu era transmetre als visitants una realitat objectiva i dotar-los d'arguments per fer propaganda en favor de la causa republicana entre els seus conciutadans al retornar als seus països d'origen i mobilitzar-ne l'opinió pública.

Els membres de la segona Delegació laborista anglesa

Aquesta segona Delegació laborista en territori republicà està integrada per: Mr. Alderman William Dobbie (diputat per Rotherham, Yorkshire, i cap de la Delegació), Mr. R. Fletcher (diputat per Nuneaton, Warwickhire) i Tinent Coronel de Marina, Mr. Joseph Henderson (diputat per Ardwick, Manchester), Mr. James Griffiths (diputat per Llanelly, Wales), Mr. John J. Davidson (diputat per Maryhill, Glasgow), Major J. Milner (diputat per Leeds, Yorkshire) i Mr. William Whiteley (diputat per Blaydon, Durham).

La ruta de la Delegació laborista en zona Republicana: l'assistència als funerals dels mariners del Thorpeness

Arriben a Barcelona el 14 de gener i són allotjats al Majestic, aquell mateix vespre van ser rebuts a la Presidència del Consell de Ministres pel Sr. José Prat. L'endemà, 15 de març visiten fàbriques d'armament, el port i les zones bombardejades de la ciutat, al vespre visiten els estudis de la Film Popular on assisteixen al visionat d'una pel·lícula sobre la presa de Terol i el documental *Mr. Attlee in Spain* de la Progressive Film Institute. A les 9:15 h del dia 16 marxen camí de València, sembla que es veuen obligats a passar per Tarragona per evitar un atac aeri nacional. En ruta pel llevant republicà visiten un cementiri i un hospital de Brigadistes Internacionals, molt probablement a Benicàssim.

Finalment, cap a les 20:00 h arriben a València on després de ser rebuts per les autoritats competents els porten a una sala d'espectacles. El 17 de març surten de València per visitar el front del llevant on esmorzen amb el general Hernández Sarabia i els porten proves de l'ús d'armament italià per part dels insurgents, concretament la metralladora d'un avió i la documentació d'un pilot mort. Després recorren els carrers de Terol abans de tornar a València. L'endemà, 18 de març, són rebuts per la Junta de Govern del Col·legi d'Advocats de València que els ofereix una visita a les instal·lacions de l'Audiència Territorial i un *lunch*[33]. El 19 de març, visitaran l'Escola Popular de Guerra i la Presó de Dones Nacionalistes, on patiran un bombardeig que afectarà un dels vehicles de la comitiva però sense danys personals[34]. A les 16:00 h marxen cap a Madrid. El 20 de març el cap de la delegació, Mr. Dobbie, farà unes declaracions públiques sobre aquest atac a petició de la Premsa de Londres assegurant que estan bé, després passaran el dia recorrent llocs bombardejats de la ciutat. L'endemà, 21 de març, visiten el Museo Arqueológico Nacional i són entrevistats a la ràdio La Voz de la España Republicana on fan declaracions dirigides a la població de la ciutat. Al assabentar-se de l'atac al Thorpeness expressen el seu desig d'assistir als funerals per la qual cosa en comptes de fer nit a València ho fan a Benicarló, escapant així d'un ferotge atac que hi tindrà lloc aquella nit[35]. El 22 de març al migdia assisteixen al funeral dels mariners del Thorpeness a Tarragona on també visitaran l'embarcació i veuran de primera mà els efectes de l'atac. Marxen de Tarragona i arriben a Barcelona sobre les 19:00 h. L'últim dia de la visita, el 23 de març, recorren llocs de Barcelona que havien estat intensament bombardejats, són rebuts amb tots els honors al Congrés dels Diputats de la República i per membres del parlament català. Mr. Dobbie agraeix les facilitats que han tingut així com la possibilitat d'assistir als funerals a Tarragona. Després dinen al Majestic i emprenen el viatge de retorn a Gran Bretanya.

Els Diputats laboristes van voler deixar testimoni de les seves impressions i viatge en una publicació del Patronat Nacional de Turisme de la República titulada *Our Journey to Spain* que recull escrits dels membres de la delegació britànica i les seves signatures[36].

---

33 AA.DD. *Recepción de la Comisión de Parlamentarios del Partido Laborista Inglés en el Colegio de Abogados de Valencia, 18 enero 1938*. Editat per Gráficas Vives Mora, Intervenida. Valencia, 1938.

34 *The Western Daily Press and Bristol Mirror,* divendres 21 de gener de 1938.

35 *The Sydney Morning Herald*, dilluns 24 de gener de 1938.

36 També sobre l'intens periple de la delegació laborista anglesa destaca l'informe del Tinent Coronel Fletcher "Diary of a Visit to Spain January 13th to 26th, 1938". *Public Record Office, FO*

L'atac al Thorpeness

L'embarcació: El vaixell de càrrega Thorpeness va ser construït l'any 1914 per la companyia anglesa Ben Line Ltd. (Wm. Thompson & Co.), i matriculada amb el nom de SS Benrinnes (1914-1937). Constituïa el número 33 de la companyia i l'últim dels "clipper" i amb disseny de proa llançada. Fabricat en acer, desplaçava un total de 4798 t i presentava una eslora de 122 m, per 15 de màniga i 8 de calat[37]. Aquest mercant a vapor de 435 cavalls de potència, podia arribar als 12,5 nusos de velocitat. L'any 1937 la Westcliff Shipping Co[38]. de Londres la va adquirir i va canviar-li el nom al de SS Thorpeness, amb l'objectiu de portar béns no militars als ports republicans sotmesos al bloqueig dels nacionalistes.

L'atac: El Thorpeness havia salpat d'Immingham el 24 de desembre i havia arribat a Tarragona el 14 de gener de 1938 amb una tripulació total de 34 mariners anglesos, un important carregament de carbó i un entranyable enviament de sucre destinat als infants de la ciutat preparat per les Cooperatives angleses obreres[39]. Feia dies que el mercant havia amarrat al

---

371/2267, W 2091.

37 Segons el *Llibre de protestes de mar*, presentava 3071 Tones de Registre. *Note of Protest*, Núm. 63, 20 de gener de 1938. Viceconsolat Britànic a Tarragona. Arxiu Històric de Tarragona.

38 La Westcliffe SS. Co. era una altra de les navilieres oportunistes constituïda específicament pel transport de productes i materials per la República espanyola. Va ser creada el 23 d'octubre de 1936 una vegada iniciat el conflicte bèl·lic, i auspiciada per l'omnipresent Billmeir. Es forma també per la iniciativa del súbdit anglès Gordon Till (secretari de l'empresa) amb una aportació simbòlica de 2 lliures de capital, conjuntament amb els ciutadans grecs Basil Pandelis i John Katepodis, qui assumiren la major part de la inversió (499 lliures cadascú), arribant així a les 1000 lliures de capital inicial. *Civil Estimates*, 1938 - in the House of Commons on 1st June 1938. <https://www.theyworkforyou.com/debates/?id=1938-06-01a.2196.0>. La Westcliff Shipping Company Ltd. de Londres, tenia també oficines a Hull i Grimsby.

39 *La Vanguardia*, 23 de gener de 1938. El Thorpeness havia salpat de Humber el 24 de desembre, enrolant la tripulació a Immingham, tot i que no sense dificultats per a completar-la ja que es trobaven en plenes vacances de Nadal. Segons informa l'oficina de la naviliera a Hull a la premsa local dos mariners dels quals desconeixem el nom, van ser enviats des del port de Hull per enrolar-se al Thorpeness. Un d'ells però va canviar d'opinió a última hora i l'altre, tot i que va arribar a Immingham, no va enrolar-se per motius que també desconeixem, escapant així del bombardeig. Sembla que hi havia un mariner de Hull en el Thorpeness, del qual tampoc es sap el seu nom. Dels 7 membres de la tripulació del mercant que van trobar la mort 4 eren de Grimsby i un altre de Cleethorpes. Tota la tripulació era anglesa i constava de 34 homes, 19 dels quals eren de Grimsby (*The Daily Mail*. Hull, divendres 21 de gener de

Rebel Bomb Outrage

One of the bombs dropped by Franco's planes when they attacked the British steamer Thorpeness in the Spanish port of Tarragona. Seven of the ship's crew were killed and seven others wounded. The bomb's size can be gauged from the Government soldier holding it.

Imatge 1: Una de les múltiples bombes de gran tamany llançada presumiblement sobre el Thorpeness, segons refereix la notícia de premsa (*Daily Herald,* 7 de febrer de 1938, 20. Vegeu també *Frente Rojo,* 6 de febrer de 1938).

port, i havia sortir il·lès d'un bombardeig anterior de l'aviació italiana produït el dia 12. El 20 de gener s'havia iniciat aproximadament a les 8:30 h del matí les tasques de descàrrega del carbó amb una nodrida presència de treballadors portuaris a més de la pròpia tripulació del vaixell. Immediatament es produeix un bombardeig feixista a càrrec de tres avions Savoia S-79 de l'Aviació Legionària Italiana, amb 25 bombes i un total de 3.060 kg que van anar caient a l'entorn de l'embarcació sense impactar-hi directament[40] (Imatge 1). Algunes van fer-ho sobre el moll Paral·lel en el què estava amarrat el mercant pel costat d'estribord, provocant una forta ona expansiva, produint molta metralla i aixecant fins la coberta un tros de ciment del moll d'uns 300 kg. L'atac però va generar una important mortaldat entre tripulants i treballadors portuaris de la ciutat ja que les bombes van caure

1938). Al *Llibre de protestes de mar*, s'informa que el Thorpeness salpa el 24 de desembre d'Immingham (Gran Bretanya) i arriba a Tarragona el 14 de gener de 1938 (*Note of Protest*, Núm. 63, 20 de gener de 1938. Arxiu Històric de Tarragona).

40 *The Daily Mail* (Hull), divendres 21 de gener de 1938.

mentre aquests corrien a protegir-se al refugi del port, si s'haguessin quedat a l'embarcació segurament la majoria haguessin resultat indemnes[41]. El tràgic balanç serà de 7 tripulants britànics del buc i 3 treballadors del port morts, a més de nombrosos ferits i diversos danys materials. El mercant estava clarament identificat amb el pavelló anglès a tres punts diferents (proa, popa i dalt del pal, a més de la bandera anglesa pintada en vius colors i grans dimensions a les amures).

El relat del capità: El capità i Màster del Thorpeness Mr. Edward Roberts[42] descriu per la premsa de l'època com va viure els fets[43]. Segons les seves paraules no hi havia cap mena de dubte que l'atac havia estat del tot intencionat, els aviadors no podien confondre's pel que feia a la nacionalitat del vaixell ja que sobre el pont superior hi havia pintat el pavelló britànic sobre una tela asfàltica de grans dimensions (en concret de 8 x 6 m), de manera que l'atac sembla haver estat del tot premeditat[44]. El Capità afirma que va agafar per sorpresa a tothom: "eren les 8:35 h del matí, tot just començades les tasques de descàrrega de les 7.000 t de carbó que portavem des de Immingham, quan de sobte van sonar les alarmes per l'aproximació de tres avions des del mar en direcció a Tarragona. Tots els homes es trobaven a bord[45]". Mr. Roberts que també es trobava dalt del buc juntament amb la resta d'oficials, va donar ordres per a què tothom (tant britànics com estibadors portuaris) abandonessin l'embarcació per la passarel·la d'estribord

41 Segons declaracions de premsa de Mr. Dobbie, «el destí havia jugat una cruel broma als homes del mercant». *The Daily Independent*, 28 de gener de 1938).

42 Havia nascut a Londres i tenia 50 anys en el moment dels fets. Presentava una llarga trajectòria en el sector de la nàutica ja que va treballar per la Royal Navy i gaudia d'altres 15 anys més d'experiència capitanejant vaixells mercants del seu país. L'atac de l'aviació italiana sobre el Thorpeness mai se l'hagués imaginat ja que portava totes les indicacions necessàries per ser identificat com a vaixell anglès i per tant neutral en el conflicte bèl·lic espanyol.

43 *The Leeds Mercury*, dissabte 22 de gener de 1938. Vegeu també *Le Populaire*, 23 de gener 1938, 3; *La Libertad*, 23 de gener 1938, p. 2.; *Frente Rojo*, 23 de gener de 1938; *L'Humanité*, 22 de gener 1938, 1, 5; *Le Matin*, 21 de gener 1939, 3. Mr. Roberts va informar ràpidament de l'agressió a l'Almirantall (*Le Populaire*, 22 gener de 1938, 3).

44 En aquests mateixos termes s'expressa Mr. Dobbie, el líder de la Delegació laborista present als funerals dels mariners del Thorpeness (*The Daily Independent*, 28 de gener de 1938). Mr. Roberts va assegurar haver trobat fragments de les bombes italianes disperses sobre el moll, i per això es pensa que les aeronaus eren d'aquesta nacionalitat.

45 Segons el seu relat una bomba de 500 kg va caure a 4 peus del mercant, fent-li un forat al costat i fent volar pels aires grans trossos del moll on estava amarrat, i matant així a set membres de la seva tripulació (*The Leeds Mercury,* dissabte 22 de gener de 1938).

i es dirigissin als refugis pertinents, tal i com es tenia prèviament estipulat en cas d'alarma aèria[46]. El protocol es va seguir amb una certa calma mentre el capità es dirigia des del saló dels oficials on havia esmorzat cap la seva cabina privada. En aquest moment un avió va sobrevolar a molt baixa altura el buc i es va sentir el típic so agut d'una bomba al caure. El capità Roberts relata que instintivament es va llançar al terra i va sentir una enorme explosió que semblava haver-se produït sobre el vaixell, però que en realitat ho havia fet al moll a uns 30 metres de distància d'aquest. Immediatament una altra bomba de 250 kg va impactar al costat del mercant, explotant i provocant-li alguns danys; finalment un tercer projectil va caure al davant sense provocar danys materials, però matant alguns homes de la tripulació que fugien corrent cercant refugi. El capità va sortir a coberta i va ordenar tancar el vapor que s'estava desprenent ja que podia generar altres problemes greus. Al baixar per la passarel·la va contemplar una escena dantesca amb ferits i morts arreu. El maquinista de la grua estava malferit, l'explosió li havia amputat una cama; Mr. Roberts l'auxilià d'urgència intentant-lo acomodar, mentre anaven a buscar cloroform per poder-lo anestesiar. Algunes restes humanes no eren identificables però dos dels cossos morts destrossats per la metralla eren de la seva tripulació, en concret Mr. Mogg i Mr. Jones, i quan es va aproximar a ells va veure que les seves robes encara fumejaven[47]. A prop hi havia el cos de l'adolescent de 17 anys, Mr. Harry De Klerk. Tot seguit va ordenar al tercer oficial que anés a cridar a les ambulàncies, però aquestes ja estaven de camí. Entre els ferits es trobava un altre tripulant anglès que va ser auxiliat pels estibadors que havien aconseguit arribar al refugi i que havien tornat al moll Paral·lel. El capità va pujar al vaixell i es va trobar amb dos mariners més ferits per metralla a la cama i coll respectivament, presentant aquest últim un pronòstic de major gravetat. L'ambulància es va emportar els ferits i les restes dels cadàvers a l'Hospital General de les Comarques Tarragonines. Després d'un càlcul de baixes provisional, Mr.

---

46 Textualment: «A les 8:35 h am l'alarma antiaèria va sonar i els meus homes, tal i com havien estat instruïts prèviament, van començar a anar al refugi antiaeri a unes 500 iardes del vaixell» (*The Leeds Mercury*, dissabte 22 de gener de 1938). El refugi actualment sense identificar es trobaria a prop de l'actual zona de Tinglados del Port, a uns 450 metres de l'embarcació aproximadament segons referencia el capità.

47 Textualment: «Els vaig veure després. Estaven irreconeixibles i van haver de ser identificats per les peces de roba i les sabates (que duien)... Dos altres (homes), que estaven baixant per la passarel·la en aquell moment, van ser llançats a l'aigua i morts. A un altre home li va seccionar netament el cap» (*The Leeds Mercury*, dissabte 22 de gener de 1938).

Roberts es va dirigir al centre hospitalari per identificar els cadàvers. El recompte final no va ser fàcil ja que per la violenta explosió hi havia mariners desapareguts al caure al mar[48] i per la barreja de restes humanes d'altres estibadors portuaris. El balanç final de la brutal agressió aèria va resultar ser de 7 morts i diversos ferits.

Conseqüències: morts, ferits i danys materials

Morts

Estibadors portuaris: Sr. Juan Pallarés Abellà (38 anys), Sr. José García Pujol (48 anys), Sr. Antonio Torres Escudé (38 anys).

Mariners anglesos: Mr. Walter Jones (42 anys), Mr. George Sydney Mogg (23 anys), Mr. Harry de Klerk (17 anys), Mr. Arthur Francis Perrott (41 anys), Mr. Claude (Fred) Welsh (47 anys), Mr. John James Walker (27 anys), Mr. Thomas Taylor (25 anys).

Mr. Claude Welsh — killed in a war that had nothing to do with him — and the family he left.

Imatge 2: Retall de premsa de la família Welsh. Podem veure una imatge de Claude Fred Welsh i de la seva dona Evelyn Beatrice Phillips, amb qui va tenir 8 fills, 5 dels quals en edat escolar (*Grimsby Evening Telegraph*, divendres 15 de juny de 1984). També: *Daily Mail* (Yorkshire), dissabte 22 de gener de 1938, 3; *Grimsby Evening Telegraph*, divendres 21 de gener de 1938.

Les restes mortals dels que van poder ser identificats corresponien a Mr. Walter Jones, Mr. George Sydney Mogg, Mr. Harry de Klerk i Mr. Arthur Francis Perrot. Faltaven encara per localitzar tres tripulants més que haurien caigut a l'aigua per l'ona expansiva. Els cadàvers d'aquests aniran

48 De fet durant tota la jornada de l'atac van intentar trobar els cossos dels mariners desapareguts, però va ser en va.

apareixent progressivament surant en les aigües interiors del port: el 3 de febrer es troba a Mr. Claude F. Welsh (Imatge 2), el 5 de febrer a Mr. John James Walker i el 7 de febrer a Mr. Thomas Taylor. Posteriorment i de manera progressiva també reberen sepultura al recinte dels Jans[49].

Ferits

Entre els ferits de diversa consideració tenim al Sr. Antonio Solé Vives, de 48 anys i ferit al genoll, així com a Mr. S. Bensley mariner, de 18 anys d'edat, amb una ferida a la part posterior de l'orella[50]. Trobem també a Mr. Charles Knight fogoner de 27 anys, amb ferides per metralla a diverses parts del cos[51]; W. H. Dee fogoner i vigilant de 35 anys d'edat, i amb una lesió a l'abdomen per l'impacte de metralla[52]; Mr. S. Hall quart enginyer maquinista de 64 anys amb diverses contusions al genoll i al turmell; G. Farman, mariner capaç de 29 anys, amb una contusió a la regió occipital, però de pronòstic favorable; A. B. Handley mariner capaç de 23 anys, amb múltiples ferides arreu del cos; J. Cooper cambrer de 18 anys, amb talls i esgarrinxades diverses, també amb una contusió a la zona de l'ull esquerre; A. Falla Bos (*sic*) tripulant amb contusions diverses al cos[53].

---

49 *The Guardian*, dissabte 5 de febrer de 1938.

50 Mr. S. Bensley era un mariner sense cap rang que es va voler enrolar al mercant el mateix matí que va salpar, però no va ser acceptat. Més tard, aquell mateix dia, i davant la dificultat per completar la tripulació, un vehicle va ser enviat a casa seva que el va recollir i el va portar al vaixell on va passar a formar part de la tripulació com a mariner ordinari. S. Bensley va ser un dels mariners ferits lleu en l'atac aeri però va ser donat d'alta ràpidament per la poca gravetat que presentaven les seves ferides (*Grimsby Evening Telegraph*, dissabte 29 de gener de 1938).

51 Mr. Knight evoluciona favorablement a l'hospital de les seves ferides. Aquesta informació és confirmada per Mr. Dobbie, Diputat laborista per Rotherham que ho menciona al visitar el 27 de gener els familiars dels 5 morts i 4 ferits de Grimsby només tornar a la Gran Bretanya (*Leeds Mercury*, divendres 28 de gener de 1938).

52 Precisament en els moments previs a l'atac un estibador espanyol li estava dient (en un correcte anglès) que la tripulació estaria igual de segur a bord que a terra ferma, i pocs segons després d'aquesta conversa va caure la primera bomba (*Grimsby Evening Telegraph*, divendres 21 de gener de 1938).

53 Arxiu dels Jutjats, Diligència a l'Hospital. També: *La Vanguardia*, 22 de gener de 1938, 1.

Danys materials

Imatge 3: Composició dels efectes del bombardeig al Thorpeness, en base a fotogrames extrets del *newsreel* d'època "Behind the Spanish Lines", de Sidney Cole - Thorold Dickinson. BFI.

Els projectils havien ocasionat nombrosos danys, especialment al pont superior, canonades de vapor, aparells de telegrafia i provocant múltiples obertures al casc[54] però tot i així l'embarcació no perillava estructuralment i podia navegar[55]. Sobre les conseqüències de l'atac al mercant en trobem

54 *Le Matin*, 21 de gener de 1939, 3. Segons informa el capità, el vaixell presentava 19 forats a conseqüència de l'atac (*The Leeds Mercury*, dissabte 22 de gener de 1938). A la denúncia que el Capità Roberts presenta al vicecònsol Sr. Ignacio Navarro el mateix dia de l'agressió es diu textualment: "on January 20th sustained damage to ship owing to bomb exploding near ship during air raid" (*Llibre de protestes de mar* (*Note of Protest*), Núm. 63, 20 de gener de 1938. Arxiu Històric de Tarragona).

55 El mercant salpa de Tarragona i arriba a Barcelona el dia 25 de gener per descarregar el carbó que transportava i que va ser impossible fer-ho per l'atac (*Le Populaire*, 26 de gener 1938, 3. Vegeu també *L'Ouest-Eclair*, 26 de gener 1939, 5). El capità no estava massa angoixat per la manca de tripulació segons afirma textualment: "No crec que tingui cap dificultat per trobar homes per a la meva tripulació aquí" (*The Leeds Mercury*, dissabte 22 de gener de 1938). Finalment el 27 de gener, 31 mariners de la tripulació arriben a Marsella a bord d'un altre mercant de la mateixa companyia, en aquest cas el Thorpebay. Aquests no tindran el corresponent permís per desembarcar en aquesta ciutat de manera que es dirigiran fins a la localitat francesa de Sète, on definitivament són repatriats al seu país (*Le Populaire*, 28 de gener 1938, 3.). El Thorpeness va poder continuar després de l'atac tarragoní i va poder seguir operant per la Westcliffe Shipping Co., tal i com ho havia fet fins al moment. Desgraciadament però, no sobreviurà a la Guerra Civil ja que va ser bombardejat a prop de Valencia el 21 de

imatges en moviment en diversos *newsreels* d'època (Imatge 3), com per exemple a l'obra *Behind the Spanish Lines*[56], o també a un altre documental de la casa Pathé de la Reuters-Gaumont British Newsreel[57].

Els funerals dels mariners britànics: El ressò mediàtic d'aquest bombardeig feixista va ser enorme per la mort de súbdits anglesos i per la presència de la segona Delegació del Partit Laborista anglès que van demanar d'assistir-hi[58]. Coneixedors d'aquesta voluntat el Govern de la República va demanar a les instàncies municipals presidides per l'alcalde de Tarragona, Sr. Francesc Conde i Mallol, posposar els funerals de la tripulació anglesa un dia després del previst, per facilitar així l'arribada i assistència de la mencionada comitiva estrangera en els actes. La delegació de diputats

---

juny del 1938, juntament amb el vapor grec *Sunion* quan aquest anava a auxiliar la tripulació del buc anglès. Les dues bombes que impacten contra ells van provocar un important incendi que acabaren amb l'enfonsament de les embarcacions. Els 32 membres de la tripulació es van poder salvar i van ser repatriats via Marsella a bord del destructor anglès *Isis*, tal i com refereix la premsa de l'època (*La Dépêche de Brest*, 26 de juny de 1938, 1).

56 Unes brevíssimes escenes amb so mostren els efectes del bombardeig del 20 de gener de 1938 sobre el Thorpeness mentre dues grans grues descarregaven el carbó que portava. La filmació es presenta amb el títol "Insurgent warplanes bomb Barcelona", tot i que erròniament no totes les imatges corresponen a la ciutat comtal, ja que al final apareixen els efectes de les explosions al port de Tarragona sobre l'esmentada embarcació. Del minut i trenta tres segons que dura el reportatge, solament els últims quinze segons remeten al tràgic bombardeig tarragoní, però tot i la brevetat del document cinematogràfic, resulta il·lustratiu per corroborar moltes de les informacions d'època i testimonis directes dels fets. Els primers fotogrames recullen la destrucció de les bombes sobre el dic, tal i com descriu al capità del vaixell. Sembla ser que la metralla i els materials projectats d'aquest van causar la major part dels ferits i morts entre la tripulació i els estibadors. En les imatges apareix el capità assenyalant un pesat bloc de formigó del moll que a causa de les explosions hauria acabat a la coberta de l'embarcació. En la gravació observem allò que es recull reiteradament a la premsa escrita, i és que el Thorpeness portava visiblement representada a diverses parts del buc la bandera britànica, i no solament la reglamentària a popa, sinó també pintada als dos costats i de grans proporcions, com es pot observar al vídeo per la seva banda d'estribord que era sobre la qual estava amarrat. El vaixell va patir desperfectes que com es pot observar, afecten una part important dels tensors del pal de proa, entre d'altres, però que van ser reparats i va poder seguir operant en el llevant republicà.

57 <https://www.britishpathe.com/video/VLVA9EG53KEQ5MJRYOKT1NTLN5M0Y-GENERAL-FRANCO-BOMBS-BARCELONA> (1:18 - 1:33).

58 Mr. Dobbie s'havia posat en contacte amb el Capità E. Roberts per manifestar el desig d'assistir al sepeli dels conciutadans anglesos (*The Leeds Mercury*, dissabte 22 de gener de 1938). Vegeu també *Evening Sentinel*, divendres 21 de gener de 1938.

laboristes presidida per Mr. Dobbie va arribar a Tarragona el 22 de gener, el mateix dia del funeral, que havia d'iniciar-se a les 11:00 h del matí, tot i que diverses notícies de premsa informen que va fer-ho a migdia[59]. La processó fúnebre va gaudir d'una important presència d'autoritats diverses i institucions republicanes (Imatge 4), amb una gran afluència de tarragonins i una àmplia cobertura mediàtica, que van transmetre fidel testimoni dels fets en múltiples notes de premsa, fotografies, i fins i tot gravacions d'imatges publicades després en *newsreels* d'època d'agències progressistes[60]. La nodrida processó fúnebre va recórrer diferents espais de la ciutat com l'actual Passeig de Sant Antoni on un Companyia d'Infanteria de Marina va retre honors militars als morts amb la bandera de la Gran Bretanya, la República i la senyera sobre els fèretres. La processó va finalitzar en el recinte protestant dels Jans donant sepultura als cossos en petit comitè a la cripta B[61]. En aquest recòndit espai diverses personalitats prenen la paraula en un marcat gir polític de la cerimònia; Mr. W. Dobbie en nom del Partit Laborista anglès i del poble d'Anglaterra en general, agraeix les sentides mostres d'afecte rebudes per la ciutadania de Tarragona en aquests moments tan difícils i aprofita per criticar la barbàrie feixista que ha provocat aquest dolor i patiment. Dedica també un últim homenatge als tripulants morts que han donat la vida per la llibertat i la democràcia. A continuació intervé el Sr. Torres Campanyà en representació del Govern de la República i del President de les Corts, per criticar la política de No Intervenció i destacar que la lluita de la República és en defensa legítima i per la seva independència contra els que la volen eliminar. Aquest interpel·la directament als diputats laboristes per traslladar la denúncia d'aquests fets i d'altres atacs similars a les més altes instàncies polítiques i la ciutadania anglesa i demana el seu suport per defensar l'objectiu comú de la democràcia i la llibertat al món.

---

59 Notícies de premsa informen que a Grimsby (localitat natal de la majoria de la tripulació del mercant), es va fer també una cerimònia religiosa el 30 de gener de 1938 en record dels mariners morts d'aquest municipi i del veí de Cleethorpes. L'acte religiós es va desenvolupar a la *Bethel Mission* del carrer Tiverton i va anar a càrrec del "Port Missioner" Mr. Harold Pickering (*Grimsby Evening Telegraph*, 31 de gener de 1938).

60 Destaquem les filmacions d'època *Behind the Spanish Lines de* Sidney Cole i Thorold Dickinson. Vegeu també *L'Espagne vivra* d'Henri Cartier-Bresson. Aquestes imatges es faran servir per denunciar la barbàrie dels bombardeigs feixistes sobre la població civil republicana i la participació de l'aviació italo-germànica en suport dels franquistes.

61 El Sr. Ignacio Navarro Borrás desenvolupava en aquell moment les tasques viceconsolars de Gran Bretanya a Tarragona i custodiava les claus per accedir al recinte funerari dels Jans.

Imatge 4: Fotografia de grup de les autoritats que encapçalaran la comitiva fúnebre instants abans de l'inici dels funerals per les víctimes del Thorpeness. La imatge està presa davant la porta d'entrada de l'Hospital General de les Comarques Tarragonines de Tarragona (actual Hospital de Santa Tecla a la Rambla Vella). Podem identificar les següents personalitats: **1.** Acompanyant a la delegació laborista, possible brigadista internacional americà. **2.** Sr. Ignacio Navarro Borràs (vicecònsol britànic a Tarragona). **3.** Sr. Manuel Torres Campanyà (sotssecretari de Marina Mercant i Transports del Ministeri de Comunicacions de la República). **4.** Mr. Major J. Milner (diputat laborista per Leeds, Yorkshire). **5.** Sr. Valentín Fuentes (sotssecretari de Marina de la República). **6.** Sr. Francesc Conde Mallol (alcalde de Tarragona). **7.** Mr. William Dobbie (cap de la delegació laborista, diputat per Rotherham, Yorkshire). **8.** Mr. William Whiteley, diputat laborista per Blaydon (Durham). **9.** Mr. Joseph Henderson (diputat laborista per Ardwick, Manchester). **10.** Mr. Edward Roberts (capità del Thorpeness). **11.** Mr. James Griffiths (diputat laborista per Llanelly, Wales). **12.** Mr. John J. Davidson (diputat laborista per Maryhill, Glasgow). **13.** Acompanyant a la delegació laborista, possible periodista nord-americà. **14.** Sr. Enrique Pérez Farràs (comandant militar de Tarragona). **15.** Sr. Porvenir Valls Bas (alcalde de barri i tinent de l'Exèrcit republicà). En aquesta imatge no apareixen altres personalitats que van assistir-hi a les exèquies fúnebres i que s'han identificat en fotografies i filmacions dels fets, com per exemple el Sr. Joaquim Fort i Gibert (ex-alcalde de la ciutat, llavors comissari delegat de la Generalitat a Tarragona, assistent en representació del president de la Generalitat), o bé el Sr. Fernando Castillo García Negrete, capità de Carabiners i guia acompanyant de la delegació britànica. (L. Vidal o L. Torrents. BNE. GC-CAJA 19-12-1).

Mr. E. Roberts, el capità del Thorpeness, va dedicar finalment unes paraules a la premsa que es recullen textualment de la següent manera: «Tengo el corazón lleno de adhesión para los españoles. Mi agradecimiento es infinito por el trato que a mi y a mis hombres nos habéis dado a pesar de las

circunstancias infortunadas que padecéis. No conozco pueblo más valiente que el español, si se me presentara ocasión de venir de nuevo con otro barco, será para mi un gran honor pilotarlo»[62].

◆ La reacció i accions polítiques de la delegació laborista anglesa

L'objectiu del govern de la República amb el gran desplegament de mitjans i atencions respecte els laboristes, va ser àmpliament acomplert fins i tot abans que retornessin aquests al seu país. Múltiples van ser les declaracions i manifestacions públiques a favor de la fi de la No Intervenció realitzades en mitjans de premsa o ràdio republicana[63]. Mr. Dobbie a l'Agència Febus el mateix dia dels funerals a Tarragona es manifestava en els següents termes literals: "Encontrándonos ayer en Castellón nos enteramos de este doloroso suceso, y hemos venido para asistir al entierro de nuestros compatriotas. Vimos con horror la continuidad de este bombardeo criminal y el asesinato de los no combatientes. Nuestro dolor es el de ustedes. Hemos querido expresarlo con ocasión de rendir este último tributo a los tripulantes del Thorpeness. Tal condolencia no la expresamos solo en nuestro nombre; la hacemos a ustedes en representación de todo el pueblo democrático de la Gran Bretaña. Con esta expresión de sentimiento hacemos público el que nos han producido las muertes habidas en Barcelona, Valencia y otras ciudades abiertas durante los últimos bombardeos. Al llegar a Inglaterra cumpliremos con nuestro deber de laboristas"[64]. També en aquest sentit, i a instàncies de diverses preguntes de diverses agències de premsa, els parlamentaris llegeixen una declaració signada per tota la comitiva en la què expressen la seva opinió sobre l'atac produït a Tarragona el 20 de gener i que pel seu interès reproduïm textualment: "Nos han pedido nuestras observaciones acerca del bombardeo y matanzas de que ha sido víctima la tripulación del barco inglés Thorpeness, anclado en el puerto de Tarragona. Creemos que las mujeres y familias de los muertos encontrarán en su dolor un consuelo al saber que sus deudos han sido enterrados con todos los honores por el gobierno español y que miles y miles de obreros españoles desfilaron frente a los sarcófagos saludando respetuosamente a los muertos, asesinados por el único crimen de haber traído a España carbón que el Go-

---

62 *La Vanguardia*, 23 de gener de 1938, 4.

63 Per exemple a l'entrevista radiofònica que els van fer a Madrid a la Voz de la España republicana. (*El Socialista*, divendres 28 de gener de 1938).

64 *Ahora*, 23 de gener de 1938, 5.

bierno español tiene derecho legal de poder comprar… Damos las gracias a los médicos y a las enfermeras que cuidan a los heridos ingleses en Tarragona y en Benicasim, rodeándoles de los máximos cuidados…". En termes generals s'expressen lògicament en el sentit de denunciar la inoperància i inutilitat de l'Acord de la no Intervenció que tan lesiu és pels interessos de la República, i que prometen combatre políticament al Parlament britànic[65].

Una breu notícia de premsa de l'*Humanité* informa de la invitació per part del Comitè Internacional de Coordinació i d'Informació per l'ajuda a l'Espanya republicana, a una conferència de premsa el mateix dilluns dia 24 de gener a les 15:00 h a l'Hotel Commodore de la capital francesa. El motiu d'aquesta és gaudir de la presència al seu pas per París de la Delegació de diputats laboristes anglesos de retorn al seu país, després de recórrer diferents ciutats i zones republicanes, sortint il·lesos dels atacs a València[66]. L'acte es va realitzar tal i com estava previst amb la presència dels mencionats parlamentaris, però són Mr. W. Dobbie i Mr. J. Davidson qui s'encarreguen d'atendre als mitjans de premsa per explicar els detalls del seu viatge. Aquests relaten com durant el seu recorregut han presenciat els constants bombardejos italians i alemanys a la costa del llevant republicà sense objectiu militar clar. Expliquen que els atacs només volien provocar moltes víctimes per minar la moral de rereguarda. Aquest mètode de lluita és qualificat pels socialistes anglesos de bàrbar, propi dels règims feixistes totalitaris de Hitler, Mussolini i Franco. Acaben dient que, malgrat tot, la moral de la població civil no ha estat afectada i ha aguantat heroicament, maleint els anònims assassins i lluitant amb més coratge que abans. Els laboristes estan segurs de la victòria de l'Exèrcit Popular, que ha esdevingut una força militar de primer ordre segons les seves paraules. En representació de tota la Delegació, Mr. Dobbie i Mr. Davidson informen que engegaran amb totes les seves forces, una campanya per demanar al poble anglès redoblar esforços per enviar roba i aliment als civils i militars espanyols: fa falta aliments urgentment i en grans quantitats, és la consigna que s'ha d'imposar.

---

65 Textualment: "Hemos visto que la No Intervención es una frase cómoda con la que se encubre una farsa de conveniencias políticas y que para España es una cuestión de vida o muerte que termine esta farsa. La opinión inglesa cree cada día más que la no Intervención es una farsa, y mientras que el Gobierno británico acentúa su intervencionismo en favor de los rebeldes, nuestro esfuerzo irá dirigido a impresionar a la Cámara de los Comunes y a la opinión general de que hay que acabar con la No Intervención". *Hoja Oficial del Lunes* núm. 632, 24 de gener 1938, 4.

66 *L'Humanité*, 24 de gener de 1938, 3.

Asseguren que aquesta demanda serà ben acollida arreu del Regne Unit ja que l'opinió anglesa cada vegada és més favorable a la causa republicana. Segons ells, el Labour Party incrementarà la pressió sobre el govern conservador anglès per intentar aixecar l'embargament d'armes i que els republicans puguin adquirir-ne pel seu alliberament. També recorden als laboristes anglesos i escocesos que la seva acció política en favor d'Espanya amenaçaria de resultar ineficaç si no realitzen a Gran Bretanya, com han fet a França, un Front Popular de totes les forces democràtiques contra el feixisme. Els diaris socialistes anglesos han declarat que un Front Popular era inútil allà, ja que el partit laborista era suficientment fort ell sol per abatre el feixisme. Pel periodista que signa la crònica aquesta resposta genera un estat d'ànim que no és nou, que ha portat al desastre a Alemanya i altres llocs. Ja es va sentir allà el 1933 el mateix llenguatge que els laboristes anglesos repeteixen ara amb tanta lleugeresa i les conseqüències històriques han estat terribles: van portar a Hitler al poder. El periodista vol creure que, malgrat tot, els laboristes britànics hauran après de l'experiència del 1933 i que sabran unir les forces obreres amb les de les classes mitjanes per acabar amb aquestes dificultats al seu país[67].

Mr. Dobbie a banda de participar en mítings obrers pro-republicans, tan bon punt va arribar a Anglaterra va visitar les famílies dels mariners morts del Thorpeness[68] i posa a la seva disposició totes les facilitats en cas de voler traslladar-se fins Tarragona o repatriar els cossos.

Si bé el balanç dels esforços, atencions, i tasca diplomàtica esmerçada en aquesta segona Delegació laborista per part de l'Espanya republicana es pot considerar positiu per la difusió entre l'opinió pública anglesa de la seva causa malauradament però, va ser insuficient per canviar les polítiques d'apaivagament del govern de Chamberlain i per posar fi al Comitè de la No Intervenció.

L'atac a l'Stanwell

L'embarcació: L'embarcació de càrrega SS Stanwell va ser construïda l'any 1914 per la companyia anglesa Laing James & Sons i matriculada inicialment amb el nom d'Stockwell. Fabricada en acer, desplaçava un total de

---

67 Cachin, Marcel, "Les travaillistes britanniques retour d'Espagne", *L'Humanité*, dimarts 25 de gener de 1938, 3.

68 *Grimsby Evening Telegraph*, 31 de gener de 1938.

5.643 t i presentava una eslora de 129,5 m per 16,4 de màniga i 9,3 de calat[69]. Aquest vaixell a vapor de 664 cavalls de potència arribava als 13 nusos de velocitat. Aquest va ser un dels mercants més grans de la naviliera Stanhope S.S. de Jack Albert Billmeir.

L'atac: El mercant anglès Stanwell havia salpat de Newport (Gran Bretanya) el 18 de febrer de 1938 i va arribar a Tarragona el 27[70] amb un carregament de 8.124 tm de carbó consignat pel Sr. Matias Mallol Bosch[71]. Aquest va ser amarrat al parament sud del Moll Paral·lel per la càrrega que portava i les dimensions de l'embarcació. Cap les 3:30 h de la nit del 15 de març de 1938 diversos hidroavions Heinkel-59 surten de Pollença (Mallorca) amb l'objectiu d'atacar les infraestructures viàries i de comunicació en el ventall de litoral comprès entre Castelló i Vilanova i la Geltrú. Mentre la tripulació de l'Stanwell descansava a les seves lliteres, a les 4:27 h de la matinada la patrulla aèria arriba volant a una altura d'uns 100 metres sobre el port de Tarragona i allibera el seu carregament mortal format per 2 bombes de 250 kg i 7 més de 50 kg. Les bombes de menor volum cauen a l'aigua, però les de 250 kg impacten de ple sobre la coberta de l'embarcació anglesa que sembla clarament era l'objectiu de l'atac. A conseqüència d'aquest es produeix la pèrdua de tres vides humanes, i múltiples danys personals i materials.

Al lloc de l'atac es desplaçaren ràpidament diverses autoritats polítiques i institucionals municipals, en concret el Sr. Joaquim Fort (comissari delegat de la Generalitat), Sr. Juan Rodríguez (comissari delegat d'Ordre Públic), Sr. Francesc Conde Mallol (alcalde de Tarragona), Sr. Enrique Pérez Farrás (comandant militar de Tarragona), Sr. Buscán (comandant de marina) i Sr. Ignacio Navarro (vicecònsol britànic a Tarragona). També vingué personal de les Obres del Port, bombers, Creu Roja, ambulàncies i personal de carabiners, amb l'objectiu primordial de controlar l'incendi i atendre els ferits. El cos de bombers de Tarragona es va desplaçar al port a instàncies del capità John Davies qui en destaca l'heroica actuació apagant l'incendi en 3 hores. Igual de diligents van ser les actuacions de la Creu Roja que arribaren molt ràpidament amb la corresponent dotació d'ambulàncies amb què traslladaren els ferits a l'Hospital General de la ciutat. Allà són atesos els

---

69 Segons el *Llibre de protestes de mar*, presentava 3628 Tones de Registre *(Note of Protest*, Núm. 64, 15 de març de 1938. Arxiu Històric de Tarragona).

70 *Llibre de protestes de mar* (*Note of Protest)*, Núm. 64, 15 de març de 1938, Arxiu Històric de Tarragona. El dia d'arribada quedà confirmat també per la *Lloyd's* en informacions de premsa.

71 L'*Stanwell* feia el seu primer viatge per la companyia *Stanhope Steamship Co.* ja que l'havia comprat recentment a una altra naviliera (*Northern Daily Mail*, dilluns 11 d'abril de 1938).

mariners i tripulació que arribaren amb vida tot i ferits de diversa consideració, ja que els més lleus són atesos *in situ* (com succeeix amb el capità Mr. Davies). La tripulació de l'Stanwell va ser allotjada en diferents hotels de la ciutat i se'ls va proveir d'elements d'higiene personal i roba, ja que ho havien perdut tot en l'incendi. Tanmateix, segons informació oficial del Ministeri de Defensa Nacional, l'esquadró d'avions que va bombardejar l'Stanwell a Tarragona, també va atacar les localitats costaneres de Torredembarra, San Vicenç, Calafell i Alcanar, i que a prop de Vinaròs va ser abatut un dels hidroavions tripulats per alemanys minuts després d'haver fet el raid sobre el port de Tarragona[72].

El relat del capità: Segons el Capità Mr. John Davies, l'atac es va produir molt ràpidament i va ser deliberat contra el seu vaixell. Els danys foren nombrosos per l'acció de les bombes i posterior incendi. Davant l'alçada i la intensitat de les flames ordenà a la tripulació abandonar el buc davant la sensació que aquest s'enfonsaria ràpidament. Al veure que no era així i que es mantenia estanc, va demanar als seus homes combatre el foc. El mercant estava reglamentàriament senyalitzat amb la bandera anglesa a popa, i també amb la del Comitè de No Intervenció com era preceptiu quan hi havia a bord un dels membres d'aquesta institució fent tasques de control[73].

Morts, ferits i danys materials: El recompte de víctimes total va ser de 9 de entre les quals es comptabilitzaran 3 morts, totes a conseqüència de la metralla i 6 ferits de diversa consideració.

Morts

- Mr. Thomas King, fogoner del vaixell de 41 anys (natural de Ayrshire), qui va ingressar sense vida a conseqüència de l'impacte directe d'una de les bombes a la zona de les màquines[74]. Va ser enterrat el 16 de març al nínxol núm. 14 al recinte dels Jans[75].

---

72 *El Dia Gráfico*, 16 de març de 1938, 3.

73 Textualment: «El raid va començar a les 4:30 del matí i van aparèixer del no-res. Vam sentir el soroll de l'aeroplà i la següent cosa que vam saber va ser que la primera bomba havia impactat al vaixell... Una de les bombes va destruir el sostre de la meva cabina, just sobre meu. No vaig ser ferit de gravetat, només alguns talls... Després que les bombes caiguessin vaig donar ordres d'abandonar el vaixell, que estava encès en flames». *Western Mail & South Wales News*, 16 de març de 1938.

74 Altres referències de premsa informen que Mr. King va morir poc després de ser admès a l'hospital (*Western Mail & South Wales News*, 16 de març de 1938).

75 *Registre d'enterraments del cementiri britànic de Tarragona*. Consolat Britànic de Barcelona.

- Mr. John Mulholland, fogoner de 52 anys (nascut a Aldershot) va resultar ferit molt greu en el raid, morint al migdia del mateix 15 per la severitat de les ferides[76]. Va ser enterrat al nínxol núm. 15 dels Jans a les 11:00 h del matí del 16 de març[77].
- Mr. Madsen (capità danès retirat de la marina mercant de Dinamarca, de 62 anys d'edat). Era observador del Comitè de Control de la No Intervenció embarcat amb aquest càrrec en l'*Stanwell*. A conseqüència de les importants lesions, la mateixa matinada de l'atac se li va practicar dues intervencions quirúrgiques tot i que el pronòstic era gravíssim, fins al punt que es temia que morís en qualsevol moment. Finalment el 16 de març a les 1:40 h del matí moria a l'Hospital Militar de Tarragona[78]. Va ser enterrat al nínxol 16 dels Jans el dia 17 de març.

Ferits

Imatge 5: Composició dels ferits i danys a l'Stanwell, en base a fotogrames extrets del *newsreel* d'època *L'Spagne Vivrà*, d'Enri Cartier-Bresson. En aquest creiem poder identificar a Mr. Edward Darby, fogoner del mercant i natural de Coventry que va ser ferit lleu en l'atac aeri.

76 Mr. Davies s'informa que Mr. John Mullholland va morir instantàniament (*Western Mail & South Wales News*, 16 de març de 1938).

77 Posteriorment mogudes les restes al nínxol 38b. *Registre d'enterraments del cementiri britànic de Tarragona*. Consolat Britànic de Barcelona.

78 *El Dia Gráfico*, 16 de març de 1938, 3. També: *Frente Rojo*, 16 de març de 1938, 3, 5.

En l'atac es van produir una sèrie de ferits lleus que es van recuperar ràpidament (Imatge 5).

- Sr. Álvar Martínez Pérez, de 32 anys.
- Mr. William Henry Price, de 32 anys.
- Mr. Peter McMahon, de 23 anys.
- Mr. David J. Thomas, de 48 anys.
- Mr. William J. Morgan, de 42 anys.
- Mr. Edward Darby, de 29 anys.

Danys materials

A conseqüència de l'atac sobre l'*Stanwell* es produeix múltiples danys materials, segons fonts d'època[79]. La primera bomba cau a babor de les cabines en la què estaven dormint el capità, l'oficial en cap, el majordom en cap i l'oficial del Comitè de No Intervenció Mr. Madsen, emportant-se part del pont d'observació, els paraments i cobertes de ferro (tant de la principal com de la sobrecoberta), i incendiant-se immediatament l'interior fins els camarots citats inclosos. Tot i connectar-se les mànegues antiincendi, les canonades del servei d'aigua no funcionaven a conseqüència dels danys soferts. D'aquesta manera el foc es va estendre fins la sala de màquines i el carregament de carbó (fet que va dificultar l'extinció de l'incendi que no va poder ser sufocat fins les 7:00 h del matí aproximadament). Al produir-se el foc el capità Mr. John Davies va donar l'ordre que tothom abandonés el vaixell. La segona bomba va caure a la part de babor de l'extrem de la proa, a prop dels camarots de la tripulació, destrossant aquests i part de la bodega, emportant-se també paraments, cobertes i entrecobertes, i deixant una profunda fractura al costat del vaixell en forma de «V» d'uns 7 metres des de la coberta principal (Imatge 3). La torreta antiincendis va quedar també completament destrossada per la part de babor, i el casc del vaixell es va esventrar cap a fora. Les canonades de vapor es van arrencar, i les proteccions de l'escotilla principal que eviten que no entri l'aigua també es van veure afectades. Els bots salvavides del vaixell estaven també malmesos per la metralla que havia deixat la seva marca per tot arreu. Una de les torres del

79 Textualment: «on March 15th two bombs exploded on board the ship during air raid, causin heavy damage to hull and superstructure» (*Llibre de protestes de mar* (*Note of Protest*), Núm. 64, 15 de març de 1938. Arxiu Històric de Tarragona). El Capità Mr. John Davies informa textualment: «el castell de popa va ser completament destruït, hi havia una gran quantitat de danys seriosos. El vaixell encara flota, però no pot navegar» (*Western Mail & South Wales News*, 16 de març de 1938).

vaixell va ser trobada flotant a l'aigua, i altres restes van ser trobades a uns 40 metres del vaixell. Com que no se li podien fer reparacions temporals a Tarragona i no podia navegar per ell mateix, es va decidir que hauria de ser remolcat per dues embarcacions cap a Marsella, segons es desprèn d'un missatge de la Lloyd's.

La repatriació de la tripulació de l'Stanwell: el creuer anglès Penelope

L'impacte psicològic que l'atac del 15 de març va provocar en la marineria va ser important (Imatge 6). El mariner John Cody va manifestar a un reporter del *Western Mail* que no tornaria a Espanya ni «per tots els diners del món...(i afegeix), ni per amor ni per diners[80]«; en uns termes semblants s'expressa el fogoner Frank Pollard[81]. Trobem relats d'aquests i d'altres mariners supervivents que descriuen el calvari de l'atac al vaixell i mentre eren allotjats en diferents hotels de la ciutat[82] (també bombardejats) com el que explica el mariner Thomas Darby en el seu diari publicat parcialment en premsa[83]. Segons Mr. Darby van haver de protegir-se en diferents refugis durant 10 dies fins l'inici del seu viatge de repatriació. Aquesta començà el dia 23 de març[84] amb un trajecte nocturn en autobús fins a Barcelona (ja que es negaven a pujar de nou a un vaixell mercant a Tarragona) per embarcar en un creuer de guerra que els havia de portar a casa via Marsella. Malgrat tot a Barcelona també van patir els continus raids aeris italians, segons es

80 *Western Mail & South Wales News*, divendres 1 d'abril de 1938.

81 A conseqüència de l'atac «Vaig perdre la veu durant dues setmanes i tot just ara l'estic començant a recuperar. Diumenge a la nit vaig haver d'anar a l'hospital, i estic esperant per anar a Wooland (sic) House, a Newport, per ser tractat per la commoció. No puc dormir. No puc ni tan sols tancar els ulls, i salto pel més petit soroll. Tampoc puc menjar» (*Western Mail & South Wales News*, divendres 1 abril de 1938.).

82 A conseqüència de l'agressió, la tripulació va perdre les pertinences i possessions personals, i no podien dormir al mercant atès els importants danys que havien patit les cabines. El vicecònsol britànic a Tarragona Sr. Ignacio Navarro s'encarregà de gestionar una alternativa pels súbdits britànics tal i com era habitual, i van ser allotjats en tres hotels de Tarragona; en concret notes de premsa refereixen que 22 membres de la tripulació van ser allotjats a l'Hotel Internacional (*The Daily Telegraph and Morning Post*, dissabte 26 març 1938, 13) fins que aquest va ser en gran part destrossat per un bombardeig, i els van enviar a l'Hotel Europa (*The Nottingham Evening Post*, dissabte 26 de març de 1938).

83 *Coventry Herald*, dissabte 2 d'abril de 1938.

84 *The Daily Telegraph and Morning Post*, dimecres 23 de març 1938, 15.

Imatge 6: Tripulants de l'Stanwell il·lesos a la coberta del vaixell. L'actitud és distesa, de cert orgull. Els de primera fila de genolls, i els de darrere drets i abraçats, com a símbol de companyonia i amistat. (Barcos de Guerra/CIFRA Gráfica. España - Ministerio del Interior. BNE GC-CARP -70-7-21).

desprèn del diari personal del fogoner[85]. Finalment el creuer anglès H.M.S Penelope va ser l'escollit per repatriar-los des de Barcelona. Els serveis d'informació franquista són coneixedors d'aquesta situació i preventivament el dia 22 envien un telegrama des del Cuartel General del Generalísimo a Burgos amb destí al General en Cap de l'Exèrcit de l'Aire ordenant que no es bombardegi al creuer britànic que ha de repatriar ciutadans estrangers[86]. Segons un document d'època de la Comisaría General de Fronteras y Puertos de la Zona Primera emès a Barcelona el 7 d'abril del mateix any[87], la major part de la tripulació de l'Stanwell va embarcar al Penelope el 24 de març, i que estava a 2 milles de Barcelona. A través de referències de premsa s'informa que el 25 de març salpa i arriba a destí un dia més tard sense cap imprevist[88]. La tripulació repatriada del Stanwell desembarca a Marsella per travessar França en tren destí el Canal de la Mànega i des d'allí a Londres[89].

85 Textualment: «22 de març - Anem a Barcelona en camió i ens retirem a l'Hotel de Marina. Alguns dels tripulants refusen dormir a l'Hotel i se'n van als refugis. No els podem culpar, centenars havien sigut morts prèviament a Barcelona l'anterior setmana. El Cònsol confessa que ell mateix estava espantat» (*Coventry Herald*, dissabte 2 d'abril de 1938). Finalment van ser embarcats al creuer de guerra anglès *Penelope* rumb a Marsella.

86 Archivo General Militar de Ávila (AGMAV), carp. 19, Leg. 275,1.

87 "Subditos ingleses embarcados en el crucero ingles Penelope" dia 24 marzo 1938, Exp. 4629, Lg. 24 (Centro Democrático de la Memoria Histórica, BAR, 794/2/9, (3).

88 *The Daily Telegraph and Morning Post*, dimarts 24 de març de 1938, 15.

89 *The Daily Telegraph and Morning Post*, dimarts 24 de març de 1938, 15. Fonts de premsa situen l'arribada de la tripulació del mercant a Marsella el dia 26 de març (*The Daily Telegraph and*

Heinkel-59 abatut: entrevista a Rudolf Rüecker

A principis de 1938 el grup AS/88 continua amb les seves operacions aèries, tot i que els atacs a mercants a plena llum del dia seran menys freqüents.

Durant la matinada del 15 de març de 1938 l'hidroavió alemany Heinkel-59 núm. 529 provinent de Pollença, s'interna a la costa llevantina peninsular pròxima a Vinaròs i en detectar un tren inicia un atac. El comboi gaudeix d'una bateria antiaèria de 20 mm per la seva defensa i aconsegueix tocar l'hidroavió al motor d'estribord i també al fusellatge. El pilot Alfred Tonollo va realitzar un aterratge d'emergència entre camps de tarongers salvant així tota la tripulació[90]. Aquesta va preferir cremar l'aparell abans d'entregar-lo a l'enemic i una vegada fet això van emprendre la fugida, tot i que van ser capturats finalment pels republicans[91].

Quatre dels cinc membres que fornien la tripulació eren alemanys i el cinquè era un «viriato», un voluntari portuguès que va formar part efímerament de la unitat d'aviació. La tripulació que anava a l'aeroplà era la següent: Rudolf Rücker (tinent observador), Alfred Tonollo (alferes pilot), Hermann Strohmaier (alferes ràdio), Bruno Stötzer, José Caetano Rocha Sepulveda Velloso (alferes pilot portugués)[92].

Morning Post, dissabte 26 de març de 1938, 13).

90 La situació exacta del lloc ens és imprecisa, algunes versions parlen que va caure a la partida de 'Barbiguera', al costat d'un riu, i tampoc tenim restes físiques d'aquest (Lacruz - Gómez, 2012, 19).

91 Detenció a càrrec del carabiner Miguel Solves Villó, acció descrita de forma èpica per la premsa republicana del moment (Frente Rojo, 16 de març de 1938, 3). Cal dir que posteriorment aquest soldat, juntament amb Juan Manuel Martínez Bosch, Manuel Roig Arenós, Emilio Pavía Serrano, i Antonia Asunción Fuster Bayarri van ser represaliats per haver intervingut al seu moment en la detenció dels cinc tripulants de l'hidroavió alemany abatut (Lacruz – Gómez 2012, 20).

92 L'alferes Alfred Tonollo va ser bescanviat amb d'altres pilots de la Legió Còndor el 15 de juliol de 1938 pels aviadors russos Alexander Andrevitch Martinoff, Feodor A. Schiloff, M. Ivanovich Sokolowski, Stepanov Nicolaievitch Slepneff. Lazaro Ávila, 2004, 94, Nota 6 (Font primària consultada per l'autor en: Archivo General Militar de Ávila. Legajo 1286. Carpeta 1. Parte Operaciones 4ª Región Aérea. José C. R. de Sepúlveda Velloso en concret va ser tancat a Montjuic fins el gener de 1939 quan va ser alliberat (Gesalí-Íñiguez 2012, 445). La resta de la tripulació va ser intercanviada per presoners de guerra i repatriada al país d'origen (Paterson 2019, 52).

Imatge 7: Composició de l'avió abatut i del líder de la tripulació presonera Mr. Rudolf Rüecker, realitzada en base a fotogrames extrets del *newsreel* d'època *L'Spagne Vivrà*, d'Enri Cartier-Bresson.

El tinent Rudolf Rücker[93] estava al càrrec de l'aparell abatut a Vinaròs i el seu esquadró va ser el que havia atacat l'Stanwell i el port de Tarragona minuts abans. Tots van ser traslladats a Castelló i després a l'ambaixada russa de Barcelona per ser convenientment interrogats. Segons la declaració filmada amb so i càmera oculta recollida en un *newsreel* d'època d'Ivor Montagu[94], Rücker havia vingut a lluitar a la Guerra Civil "per evitar que els russos i els francesos s'apoderessin d'Espanya"[95]. Aquestes reveladores imatges es van presentar el 28 d'abril de 1938 a una reunió del consell de la *Societat de Nacions* tot i que sense gaire efectivitat en l'intent per demostrar la intervenció i ajuda que Itàlia i Alemanya oferien al bàndol nacional.

---

93 Rudolf Rücker no era la primera vegada que havia estat a Espanya abans de ser apressat, havia estat a Sevilla on va emmalaltir, i per aquest motiu havia tornat efímerament a Alemanya (Garcia Fernandez 1938, 20).

94 La Progressive Films Institute va realizar el 1938 un documental titulat *Vernehmung eines deutschen und eines italianischen fliegeroffiziers* dirigit per Ivo Montagu. L'objectiu era testimoniar la presència d'italians i alemanys a Espanya, i el caràcter d'estat d'aquesta. En el film es recull l'interrogatori gravat sense consentiment ni coneixement per part dels presoners de guerra en mans dels republicans, entre ells Rudolf Rücker.

95 Garcia Fernandez 1938, 19.

La protesta a Tarragona de 5 capitans de mercants britànics

A la premsa d'època es recull una protesta formal realitzada a Tarragona a finals del mes d'abril de 1938 per part de 5 capitans de mercants britànics que havien sigut bombardejats en aquesta ciutat, amb la intenció de denunciar els continus atacs aeris que patien les seves embarcacions[96]. Els vaixells eren el Meopham[97], Stanwell[98], Cemenco[99], Flowergate[100] i Kenfigpool[101]. La iniciativa sembla que va ser de l'Stanhope Shipping Co. ja que

96 *St Louis Post-Dispatch*, diumenge 24 d'abril de 1938, 8-I. Vegeu també *Liverpool Echo*, dilluns 24 abril 1938. Una altra protesta d'aquestes característiques va ser presentada el mes de juny de 1938 pels Capitans C. Lewis (Stanburn), G. Davies (Stanbrook), i els corresponents dels vapors Gothic, Hamsterley, Sea Glory, Alex i Kenfig Pool. Aquesta anirà dirigida al Cònsol britànic el 10 de juny sobre els atacs que havien patit els seus vaixells a Barcelona, i que serà traslladada al *Foreign Office* de Londres, tot i que sense gaire resultats (Heaton 1989, 34).

97 Aquest mercant havia salpat de Newport el 9 de març de 1938 amb un carregament de carbó destinació Tarragona, arribant finalment a aquesta el 19 de març. Estava capitanejat pel Capità Mr. Charles (*sic*) Robertson. El 30 de març de 1938 va ser atacat segons denúncia presentada davant el Sr. Ignacio Navarro Borrás. En aquest document es descriu els danys motiu de la denúncia de la següent manera textual: «Explosion of bombs near the ship during air attacks on the 26th i 29th». *Llibre de protestes de mar* (*Note of Protest*), Núm. 67, 30 de març de 1938. Viceconsolat Britànic a Tarragona. Arxiu Històric de Tarragona.

98 Després de l'atac del 15 de març de 1938 la tripulació de l'*Stanwell* és repatriada per un creuer de guerra britànic de nom Penelope que els condueix a Marsella, el capità Mr. John Davies inclòs. Al càrrec del mercant sembla que es va quedar el primer oficial Mr. David Eduard Jones durant les tasques de reparació que havia de ser sotmès.

99 No apareix denúncia de cap atac sofert a Tarragona presentada davant el vicecònsol britànic a Tarragona.

100 Aquest mercant havia salpat de Newport el 17 de març de 1938 amb un carregament de carbó destinació Tarragona, arribant finalment a aquesta el 27 de març. Estava capitanejat pel Capità Mr. A. Gibson (*sic*). Els dies 29 de març i 2 d'abril de 1938 va ser atacat segons denúncies presentades davant el Sr. Ignacio Navarro Borrás. En ambdós documents es descriu de manera gairebé idèntica els danys motiu de les corresponents denúncies de la següent manera textual: «Explosion of bombs near vessel during air attack this morning causing vessel to shake violently shrapel striking vessel». *Llibre de protestes de mar* (*Note of Protest*), Núm. 65, 30 de març de 1938, i Núm. 68, 2 d'abril de 1938. Viceconsolat Britànic a Tarragona. Arxiu Històric de Tarragona.

101 Aquest mercant havia salpat de Gdynia (*sic*) el 27 de febrer de 1938 amb un carregament de carbó destinació Tarragona, arribant finalment a aquesta el 21 de març. Estava capitanejat pel Capità Mr. Iregarthen (*sic*). Els dies 30 de març i 2 d'abril de 1938 va ser atacat segons denúncies presentades davant el vicecònsol de la Gran Bretanya a Tarragona Sr. Ignacio Navarro Borrás. En ambdós documents es descriu de manera gairebé idèntica els danys motiu

va enviar un advocat a la nostra ciutat per a la seva redacció i amb l'objectiu que fos rubricada també per la resta de capitans anglesos afectats i que encara estaven a Tarragona. Finalment aquests es van adherir a la denuncia tot i que un dels capitans va haver de ser persuadit per sortir del refugi en el què es trobava per tal de signar el document. Durant la seva redacció a bord del *Meopham* també hi havia periodistes presents que en van poder publicar detalls del seu contingut[102].

Aquesta denúncia anava dirigida al Secretari d'Estat del ministeri d'Assumptes Exteriors del Foreign Office i els capitans li demanaven que es portés a terme alguna acció immediata per evitar aquestes agressions. En resposta a una pregunta d'un dels periodistes, el Capità del *Meopham* Mr. Robertson respon amb un enuig poc dissimulat que tot i portar 12 dies amarrat al port de Tarragona encara no havia pogut descarregar el carbó. Afegeix també que durant aquell temps hi havia hagut 28 bombardeigs, i algunes bombes havien caigut tan a prop que l'ona expansiva en algun cas havia tirat a terra els seus mariners, i fins i tot un d'ells havia estat projectat fora del vaixell per la borda. Mr. Robertson es manifesta perplex per la inacció del seu govern davant aquestes agressions. Mentre els capitans dels vaixells estaven a bord una vegada signat el document, va sonar de nou l'alarma d'atac aeri: dos capitans van tornar a les seves embarcacions mentre la resta es refugiaren en un dels pisos més baixos, van tancar els ulls de bou i es van servir una copa. Mentre les bombes queien en la llunyania de la costa el grup comentava la normativa legal marítima i la necessària protecció dels vaixells anglesos. Pocs minuts després va sonar novament la senyal acústica que marcava el final de l'atac, els periodistes van pujar al seu automòbil de la marca Citroën i van marxar, tot i que a 12 km se'ls va espatllar i van arribar a Barcelona fent autoestop[103].

---

de les corresponents denúncies de la següent manera textual: "explosion of bomb near the ship during air attack on the 26th i 29th" *Llibre de protestes de mar* (*Note of Protest*), Núm. 66, 30 de març de 1938, i Núm. 69, 2 d'abril de 1938. Viceconsolat Britànic a Tarragona. Arxiu Històric de Tarragona.

102 Textualment: «Nosaltres, els sota signants capitans de vaixells britànics al port de Tarragona, creiem que els nostres vaixells estan subjectes a un atac deliberat. La nacionalitat dels nostres vaixells és clarament visible. No hi ha objectius militars al nostre voltant. Tot i així les bombes cauen diàriament al voltant dels nostres vaixells des d'avions insurgents. Nosaltres demanem una acció immediata. D'altra manera una seriosa pèrdua de vides britàniques tindrà lloc» (*The Windsor Daily Star*, dilluns 4 d'abril de 1938, portada).

103 *St Louis Post-Dispatch*, diumenge 24 d'abril de 1938, 8-I.

El govern britànic, una vegada rebuda la corresponent protesta, es va dirigir al govern franquista a través de Sir. Robert Hodgson (el seu agent diplomàtic a Salamanca) exigint que s'aturessin aquests atacs[104].

Reaccions a la Gran Bretanya pels raids aeris feixistes sobre mercants anglesos

El 4 de maig de 1937 té inici a la Cambra dels Comuns un debat sobre les accions de la marina mercant anglesa i el comerç d'aquesta en la costa del Cantàbric sota control governamental. El President de la Junta de Comerç Mr. Walter Runciman, havia de respondre a les informacions que indiquen que els mercants anglesos que van entrar el mes anterior a Bilbao amb la protecció de la Royal Navy pertanyien a una societat anònima creada *ad hoc* per l'ambaixada de la República a Londres[105]. Aquesta qüestió volia aclarir si amb la creació de les noves (i potser oportunistes) companyies navilieres, la flota militar anglesa no hauria de protegir en alta mar embarcacions abanderades sota pavelló anglès que en realitat treballaven per la República espanyola[106]. Les navilieres angleses havien gaudit fins llavors de la protecció de la marina de guerra britànica i això els havia permès trencar el bloqueig de Bilbao, a més de subministrar aliments i recursos a les ciutats republicanes, i fins i tot evacuar exiliats[107]. La postura del govern britànic va ser intentar protegir sempre el normal desenvolupament del comerç marítim anglès amb els ports republicans tot i l'ofensiva de Franco per realitzar un bloqueig efectiu i assolir drets de bel·ligerància. Però certes veus a la Cambra dels Comuns qüestionava el fet de posar en perill la vida de mariners de la Royal Navy per protegir mercants que assumien grans riscos per voler enriquir-se a costa del conflicte espanyol[108]. Altres parlamentaris apel·laven

104 *Daily Mail*, dilluns 4 abril 1938. Vegeu també *The Guardian*, dimarts 5 d'abril de 1938, 15; *The Daily Telegraph and Morning Post*, dimarts 5 d'abril de 1938, 15; *The Sydney Morning Herald*, dimecres 6 abril 1938, 17; *The Windsor Daily Star*, dilluns 4 d'abril de 1938, portada.

105 Sessió dels Comuns, Marina Mercant, Vaixells, Registre britànic. Debat a la Cambra dels Comuns, 4 de maig de 1937, volum 323, capítols 946-953.

106 Lezamiz 2016, 99.

107 Lezamiz 2016, 100.

108 Segons una recerca de la Junta de Comerç de la Gran Bretanya, demostraren que les tasses de carga de carbó de ports al sud de Gales a Barcelona o València eren de 25 xílings el doble de Marsella o Oran. Aquest increment del cost responia a l'elevat risc d'operar en ports republicans (Lezamiz 2016, 100).

no obstant, a la desocupació de regions com Gales i per tant a la necessitat de vetllar pels interessos econòmics derivats de l'exportació de carbó i en l'obligació de protegir la marina mercant anglesa sigui gran o petit el seu enriquiment[109]. Després del crac del 1929 van haver-hi uns anys especialment difícils pel creixement de l'atur i la gran demanda de mariners britànics per la ràpida expansió de la Stanhope als anys 30 va ser un bàlsam per regions del Sud de Gales i la costa nord-est de la Gran Bretanya, especialment deprimides en aquest sector[110]. L'Almirantall amb obertes simpaties cap el bàndol nacionalista, era bastant crític amb les activitats de les navilieres aparegudes a l'aixopluc de la guerra i menyspreava sovint els capitans de mercants[111].

Conclusions

L'atac a mercants anglesos va ser un dels elements que més tensions va generar en els executius conservadors de la Gran Bretanya durant el conflicte espanyol, sobretot perquè podria fer fracassar la política exterior basada en l'apaivagament de les potències de l'Eix. La passivitat davant la no dissimulada intervenció d'Alemanya i d'Itàlia en el conflicte al servei de Franco (havent rubricat fins i tot els Acords de la No Intervenció), van portar a importants escissions internes com la del titular del Foreign Office Mr. Anthony Eden el 20 de febrer de 1938, qui insistia en posar límits a la ingerència sobretot italiana a Espanya. Els líders republicans eren conscients que la guerra s'havia de guanyar també a París i Londres, especialment a partir del 1937. Malgrat tots els esforços mediàtics, diplomàtics i materials abocats en el "turisme de guerra" republicà, aquests no van ser suficients per revertir la política exterior del govern reaccionari anglès enfortida amb Mr. Chamberlain, qui gaudia d'una còmoda majoria parlamentària conservadora. La República gaudia de les simpaties de la major part de l'opinió pública anglesa, però entrar en guerra oberta era un preu massa alt per una població colpida

109 Hansard, 4 de maig de 1937, volum 323, capítols 946-953 (Lezamiz 2016, 100, Nota 180).

110 Heaton 1989.

111 L'Almirantall no van veure amb bons ulls tampoc les sublevacions i delictes de tripulacions de vaixells republicans contra certs oficials amb el cop d'estat fracassat (Alpert 2008, 355). La Royal Navy es dedica a inspeccionar mercants per evitar que vaixells amb bandera anglesa es dediquin al contraban d'armes, garantirà la lliure navegació pels oceans, evacuarà contingents civils via marítima a ports segurs, i ajudarà en el rescat de nàufrags com a conseqüència de l'enfonsament de vaixells de guerra i mercants.

per la crisi econòmica dels anys 30 i el funest i tràgic record de la primera guerra mundial. Ni tan sols els laboristes, conscients d'aquesta realitat, amb por de perdre el vot catòlic i en el fons mancats d'una alternativa a la política conservadora, plantejaren l'últim recurs de la vaga general per forçar un canvi en l'acció exterior del seu país. Els danys materials a vaixells i la mort de mariners britànics a mans dels raids feixistes foren sembla un preu assumible per mantenir la política d'apaivagament. L'èpica queda per les tripulacions dels mercants anglesos que per necessitat econòmica o convicció política, van voler trencar el bloqueig nacionalista per comerciar amb la República tot i jugar-se la vida. El seu relat i testimoni personal esdevé fonamental per entendre també el patiment dels no combatents i la dimensió internacional d'un conflicte que encara fascina per la seva modernitat.

ÒSCAR MARTÍN VIELBA
MERITXELL NAVARRETE GATELL

Bibliografia

Aguilera Povedano, Manuel. «Italia en la Guerra civil Española: el capitán Villegas y el origen de la Aviación Legionaria de Baleares». *Cuadernos de Historia Contemporánea*, 41. Ediciones complutense. Madrid, 2019, 285-304.

Alpert, Michael. *Aguas peligrosas. Nueva historia internacional de la guerra civil espanyola*. Akal, 1998.

Alpert, Michael. *La guerra civil espanyola en el mar*. Crítica. Barcelona, 2008.

Arnabat, Ramon; Íñiguez, David (coord.). Cabezas, Adriá; Gesalí, David. *El Penedès sota les bombes (Alt Penedès, Baix Penedès, Garraf). Crònica d'un setge aeri (1937-1939)*. Cossetània. Valls, 2012.

Arráez, Juan. «El Heinkel 59 en la Guerra Civil espanyola». *Cuadernos de aviación histórica*, núm. 6. Campomas. Godella, 2003.

Avilés, Juan. *Pasión y farsa. Franceses y británicos ante la guerra civil española*. Eudema. Madrid, 1994.

Azcárate, Pablo de. *Mi embajada en Londres durante la guerra civil española*. Ariel. Esplugues de Llobregat (Barcelona), 1976.

Buchanan, Tom. *The Spanish Civil War and the. British Labour Movement*. Cambridge University Press, 1990.

Concejal, Eva. «Las rutas de guerra. Del Servicio Nacional de Turismo (1938-1939)», en Miguel, Carolina (ed.): *Visite España. La memoria rescatada, Madrid*. Madrid,

Biblioteca Nacional de España / Museo Nacional del Romanticismo, 2014, 259-273.

Corum, James S.; Errock, H. *The Attitude of the Labour Party to the Spanish Civil War,* (tesina de MA: Keele), 1980, 134-135.

Douhet, Giulio. *Il dominio dell'aria. Saggio sull'arte della guerra aerea, con una appendice contenente nozioni elementari di aeronáutica*. Stabilimento poligrafico per l'amministrazione della guerra. Roma, 1921.

Garcia Fernandez, Adolfo (Dir.). «Asesinos Prisioneros». *Facetas de Actualidad Española*. Núm. 4. La Habana (Cuba), agost 1938.

García, Hugo. «El turismo político durante la Guerra Civil: viajeros británicos y técnicas de hospitalidad en la España republicana, 1936- 1939». *Ayer*, 64 (4/2006), 287-308.

García, Hugo. *Mentiras necesarias. La batalla por la opinión británica en la Guerra Civil*. Madrid, Biblioteca Nueva, 2008.

García, Hugo. «La propaganda exterior de la República durante la Guerra Civil», *Mélanges de la casa de Velázquez*, 39 (1), 2009.

Gesalí, David; Íñiguez, David. *La guerra aèria a Catalunya (1936-1939)*. Rafael Dalmau. Barcelona, 2012.

González Echegaray, Rafel. *La marina mercante y el tráfico marítimo en la guerra civil*. Editorial San Martín, Madrid, 1977.

González Huix, Francisco J. *El puerto y la mar de Tarragona durante la guerra civil 1936-1939.* Secció d'Arqueologia i Història, 98. Institut d'Estudis Tarraconenses «Ramón Berenguer IV», 210, Excma. Diputació de Tarragona. F. Sugrañes editors, Tarragona, 1995.

Grassia, Edoardo. «Aviazione Legionaria: il comando strategico-politico e tecnico-militare delle forze aeree italiane impiegate nel conflitto civile spagnolo». En *Diacronie*, a. 3, n. 7, juliol, 2011.

Heaton, Paul. Jack Billmeir, merchant shipowner. The Starling Press Ltd., Risca Newport Gwent, 1989.

Heaton, Paul. Spanish Civil War Blockade Runners. P.M. Heaton Publishing. Abergavenny, Monmouthshire, Gran Bretanya, 2006.

Heaton, Paul. Welsh Blockade Runners in the spanish civil war. P.M. Heaton Publishing. Pontypool (Gwent). Gran Bretanya, 1985.

Lacruz, David; Gómez, David. «Restos y edificaciones de la guerra Civil en Vinaròs». *Fonoll. Butlletí de Cultura d'Amics de Vinaròs*. Núm. 10. Gener 2012.

Lazaro Ávila, Carlos. «Un Heinkel para la República». *Aeroplano. Revista de Historia Aeronáutica*. Núm. 22, Madrid, 2004.

Lezamiz, Julen. «El patrimonio bancario y artístico cultural vasco durante la Guerra Civil espanyola. Incautaciones, evacuaciones, embargos y pleitos». Programa

de Doctorado en Historia Contemporánea. Universidad del País Vasco. Bilbao, 2016.

Martínez Cánovas, Gonzalo José. «Luis Jiménez de Asúa y la gestación de la política de 'No Intervención' en la Guerra Civil Española». *Pasado y Memoria. Revista de Historia Contemporánea*, 18. Universidad de Alicante. Alicante, 2019, 293-314. <https://doi.org/10.14198/PASADO2019.18.13>

Mastrorilli, Edoardo. «Guerra civile spagnola, intervento italiano e guerra totale». *Revista Universitaria de Historia Militar*. Vol. 3, Núm. 6. 2015, 68-86. https://doi.org/10.53351/ruhm.v3i6.64

Moradiellos, Enrique. «La política britànica ante la guerra civil española». *Espacio, Tiempo y Forma*, Serie V, Hª Contemporánea, T. V, 1992, 185-210.

Moradiellos, Enrique. *La perfídia de Albión. El Gobierno britànico y la guerra civil española*. Siglo Veintiuno de España Editores, S.A. Madrid, 1996.

Moradiellos, Enrique. *El reñidero de Europa. Las dimensiones internacionales de la Guerra Civil española*. Península. Barcelona, 2001.

Paterson, Lawrence. *Eagles over the Sea, 1935–42: Luftwaffe Maritime Operations*. Pen and Sword, 2019.

Payá López, P. «Convencer es vencer: Los bombardeos aéreos sobre poblaciones civiles en 1938 y la ofensiva diplomática republicana sobre Francia y Gran Bretaña». *Hispania Nova*. Primera Revista de Historia Contemporánea on-line en castellano. Segunda Época, (20), Universidad Carlos III de Madrid. Madrid, 2021. 276-313. https://doi.org/10.20318/hn.2022.6461

Piqué Padró, Jordi. *La crisi de la rereguarda. Revolució i Guerra Civil a Tarragona 1936-1939*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat. Biblioteca Abad Oliva. Barcelona, 1998.

Piqué Padró, Jordi; Sànchez Cervelló, Josep (coords). *Guerra civil a les comarques tarragonines (1936-1939)*. Publicacions URV – Cercle d'Estudis Històrics i Socials Guillem Oliver del Camp de Tarragona. Tarragona 1999.

Rovira Soriano, Jordi; Martín Vielba, Òscar. *El cementiri dels Jans de Tarragona. Història d'un enclau britànic a la ciutat de Tarragona*. Bibliòfils de Tarragona. Tarragona, 2016.

Ryan, Trevor. *Labour and the media in Britain 1929-1939: a study of the attitudes of the Labour movement towards the new media, film and radio, and of its attempts to use them for political purposes*. PhD thesis, University of Leeds, 1986.

Sánchez Cervelló, Josep (ed.). *El Pacte de la no intervenció: la internacionalització de la Guerra Civil espanyola*. Publicacions URV. Tarragona, 2009.

Solé, Josep Maria; Villarroya, Joan. *España en llamas. La guerra civil desde el aire*. Temas de Hoy, Madrid, 2003.

Villarroya i Font, Joan. *Els bombardeigs de Barcelona durant la Guerra Civil (1936-1939)*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat. Barcelona, 1981.

L'ARXIU DE L'AJUNTAMENT DE TARRAGONA

DEU ANYS (2012-2022)

Jordi Piqué Padró

L'any 2012 es va crear l'Arxiu de l'Ajuntament de Tarragona. En aquest article s'analitza i es detalla de manera integral les diferents línies de treball i objectius assolits en aquest període, alhora que es dibuixen els reptes de futur d'aquest centre cultural.

In 2012 the Tarragona City Council Archive (Arxiu de l'Ajuntament de Tarragona) was created. This article analyses and gives an in-depth description of the different lines of work and aims achieved in this period, and presents the future challenges for this cultural centre.

PARAULES CLAU:
Arxiu de Tarragona, arxivística, història, Tarragona

KEYWORDS:
Tarragona City Council Archive, Archiving, History, Tarragona

ISSN 1136-7865 · EISSN 2014-2048

Introducció

Commemorar els primers deu anys de funcionament d'un centre cultural, com és el cas de l'Arxiu de l'Ajuntament de Tarragona, pot ser una oportunitat per mirar pel retrovisor del passat recent i, en un exercici d'introspecció, repassar i explicar la feina que s'ha fet. Si el balanç que es presenta demostra la utilitat i la conveniència del nou centre cultural creat l'any 2012, s'haurà assolit l'objectiu que ens plantegem inicialment en aquest article. Altrament, sense caure en el cofoisme i com si es tractés d'una mena d'avaluació permanent, pot servir, també, per detectar aquelles debilitats que caldrà anar intentant corregir en el futur.

Els primers vuit anys del servei d'arxiu i documentació municipal (2004-2012)

L'any 2004 els responsables polítics i administratius de l'Ajuntament de Tarragona van arribar a considerar com una necessitat urgent comptar amb un servei d'arxiu municipal, fins aleshores inexistent, entès com un dels instruments imprescindibles per afrontar l'imminent procés de modernització de l'administració municipal. En aquest sentit, el Servei d'Arxiu i Documentació Municipal (SADM) va ser creat, per acord del Ple de l'Ajuntament de Tarragona del 3 de desembre de l'any 2004, com un servei públic de caràcter administratiu i cultural especialitzat en la gestió, el tractament, la custòdia i la divulgació del patrimoni documental que configura l'arxiu municipal.[1]

El nou servei va néixer amb una doble missió. D'una banda, assumir la funció de conservar i difondre el patrimoni històric documental de Tarragona, integrat tant pel mateix fons municipal com per la documentació històrica ingressada a petició de particulars o d'entitats privades, amb l'objectiu de donar resposta al dret dels ciutadans a conèixer la seva història més propera, mitjançant totes aquelles actuacions i activitats culturals que ajuden a configurar una idea d'identitat col·lectiva que serveixi com un element més de cohesió entre tots els tarragonins i les tarragonines. En definitiva, esdevenir la casa de la memòria de la ciutat.

D'altra banda, com a centre que gestiona els recursos d'informació, el SADM havia de participar i col·laborar activament en la modernització de l'administració municipal i la implantació de l'administració electrònica

---

1 El marc legal el conforma la Llei 9/1993, de 30 de setembre, del patrimoni cultural català, i la Llei 10/2001, de 13 de juliol, d'arxius i documents.

que es començava a albirar, mitjançant el disseny i l'aplicació d'un únic sistema de gestió documental que havia de comprendre la producció, la tramitació, el control, l'avaluació, la conservació i l'accés als documents, amb l'objectiu de permetre una tramitació més àgil, eficaç i eficient per possibilitar la satisfacció de l'usuari.[2]

Durant els primers vuit anys de funcionament, les dependències del SADM es repartien entre el Palau Municipal —a la plaça de la Font, 1 (espai de treball, sala de consulta i golfes de l'edifici com a dipòsit)—, la Rambla Nova 59 (espai de treball i nou dipòsit documental) i una nau del Polígon Francolí.[3] Unes instal·lacions, en bona part rònegues, obsoletes o readaptades, que podien servir provisionalment per a la funció de gestionar la documentació administrativa municipal, però que difícilment possibilitaven la necessària projecció cultural d'un arxiu municipal del segle XXI. Tanmateix, durant aquest període es va valorar que, malgrat la política de contenció imposada pel dèficit de les instal·lacions, no era convenient esperar a disposar d'un nou centre per iniciar de bell nou la funció de rebre nous fons documentals externs i per començar a desenvolupar la funció cultural.[4]

L'any 2005 arribava al Servei d'Arxiu i Documentació Municipal el primer fons extern, el fons documental del popular Club Gimnàstic de Tarragona (1886-2000). Dos anys més tard, el patrimoni documental s'incrementava amb els fons de la Fàbrica de Tabacs de Tarragona (1923-2006), la Comandància d'Enginyers Militars de Tarragona (1845-1965) i l'Agrupació Excursionista Ginesta (1929-1966), entre d'altres ingressos. Entre els anys 2008 i 2010, el conjunt documental conservat s'ampliava amb els fons documentals de la Llibreria de la Rambla (1968-1980), el fons personal de l'alcalde i historiador Josep M. Recasens Comes (1970-1990), el fons del Cor l'Àncora (1860-2000), el fons de la Banda Ciutat de Tarragona (1984-1994), el Club de Joves (1965-1976) i el fons d'Indústries Químiques Albiac (1904-1990).

---

2 No ens estendrem més en aquest àmbit funcional administratiu atès que es pot consultar l'article de Nolla Aguilà, Joaquim. «Els arxius en evolució permanent. Del paper al document electrònic. L'Arxiu Administratiu de l'Ajuntament de Tarragona», pàgs. 80 – 90, *Kesse* núm. 52 (Tarragona, 2020).

3 Vegeu l'article de Nolla Aguilà, Joaquim. «El repte (i el deure) de la conservació del patrimoni documental. Els dipòsits de l'Arxiu de l'Ajuntament de Tarragona. Projectes i realitats», p. 80-107, *Kesse* núm. 53 (Tarragona, 2021).

4 Vegeu Alberch, Ramón; Boadas, Joan. *La función cultural de los archivos*. Gobierno Vasco. Departamento de Cultura, 1991.

Al mateix temps, en aquests anys, la incorporació dels fons fotogràfics dels professionals Vallvé i Víctor incrementaven notablement, amb 700.000 imatges, el petit arxiu fotogràfic del fons municipal que només comptava amb 25.000 imatges. En conseqüència, la Junta de Govern Local, en la sessió ordinària del dia 12 de maig del 2008, va acordar unificar la custòdia de tot el patrimoni documental fotogràfic dispers en diferents departaments de l'Ajuntament de Tarragona, la gestió del qual, a partir d'aquell moment, havia de ser una funció pròpia del Centre d'Imatges de Tarragona, adscrit al Servei d'Arxiu i Documentació Municipal.

Altrament, l'any 2006 es va iniciar la col·lecció Quaderns de l'Arxiu, amb la publicació *Tarragona Republicana (1931-1936)*, que va continuar amb *El Club Gimnàstic de Tarragona (1886-2000)*, *La Llibreria de la Rambla (1968-1980)*, *El Cos de Bombers de Tarragona (1858-2008)*, *Teatre Metropol. Cent anys (1910-2010)* i *Tarragona a la Guerra del Francès (1808-1813)*. Tres anys més tard la col·lecció Documents del Fons Municipal de Tarragona va seguir amb la publicació del *Catàleg dels pergamins de l'Ajuntament de Tarragona (segles* XIII-XVIII*)*.

Entre els anys 2006 i 2011, cal destacar la coordinació dels actes del 75è aniversari de la proclamació de la Segona República a Tarragona, del 70è aniversari de l'acabament de la Guerra Civil a Tarragona amb el programa «Només en fa setanta», i l'exposició i la publicació *La represa democràtica. 30 anys d'eleccions democràtiques municipals a Tarragona*. En el mateix sentit, cal assenyalar la coordinació del bicentenari del setge de Tarragona durant la guerra del Francès, amb el programa «Tarragona assetjada» i la participació directa mitjançant publicacions, exposicions, conferències i audiovisuals, més de 80 actes als quals van assistir prop de 16.000 persones.

Durant aquest període, també cal fer esment de la participació en els comitès científic i d'organització del XII Congrés d'Arxivística de Catalunya que va tenir lloc l'any 2009 a Tarragona i els projectes desenvolupats i adreçats a la restitució de la memòria democràtica, amb finançament del Memorial Democràtic de la Generalitat de Catalunya, coordinats i promoguts pel Servei d'Arxiu i Documentació Municipal: 1) Dones durant el franquisme i la transició democràtica a Tarragona, 2) Transició democràtica a la ciutat de Tarragona i 3) Víctimes de la repressió franquista a Tarragona (1939-1948).

Evolució del volum de treball dels servei d'arxiu i documentació municipal amb algunes dades de referència (2004-2011)

	ANY 2004	ANY 2011
Metres lineals de documentació	2.500 m. l.	8.000 m. l.
Instruments de descripció en base de dades	---	275.000 registres
Préstecs interns i externs de documentació	500 préstecs/any	5.692 préstecs/any
Transferències documentals	100 caixes/any	1.740 caixes/any
Eliminació de documentació	---	13.500 kg
Fons documentals	1 fons	20 fons
Documentació digitalitzada	---	200.000 documents
Fons fotogràfic	25.000 imatges	750.000 imatges
Assistències sala consulta	60 usuaris	340 usuaris
Usuaris web	----	21.005 visites

Any 2012, inauguració de l'Arxiu

L'any 2012, a inicis del mes maig, el Servei d'Arxiu i Documentació Municipal de l'Ajuntament de Tarragona va tancar el servei a l'usuari extern per assumir les tasques d'adequació i de trasllat a les noves dependències de l'Arxiu, localitzades a l'avinguda Vidal i Barraquer. Sis mesos més tard, sense deixar d'atendre les transferències documentals i els préstecs interns de l'Ajuntament de Tarragona, el 22 d'octubre, es reobria la sala de consulta i es normalitzava l'accés als fons documentals custodiats. Finalment, el 12 de desembre s'inauguraven de manera oficial les noves dependències.[5]

El canvi d'ubicació va representar un salt qualitatiu molt significatiu. En primer lloc, la possibilitat de disposar d'unes noves instal·lacions funcionals, modernes i equipades en les quals s'assegurava una millor conservació del patrimoni documental i s'oferia un servei adequat als ciutadans. En segon terme, es facilitava la racionalització de l'organització del Servei d'Arxiu i Documentació Municipal per millorar el desenvolupament general de les seves funcions.

L'edifici del magatzem núm. 2 de l'Espai Tabacalera es va denominar l'Arxiu, en el sentit més contemporani i ampli del terme. D'una banda, es

5 Vegeu Piqué Padró, Jordi. «L'Arxiu: nou equipament cultural de Tarragona», *Butlletí Informatiu de l'Arxiu Històric de Tarragona*, núm. 15, desembre 2012.

referia a l'espai i el continent. De l'altra, l'Arxiu també es relacionava amb el contingut i l'equipament cultural que s'encarregava de gestionar, custodiar i difondre el patrimoni documental de la ciutat de Tarragona.

Pel que fa a l'edifici, l'Arxiu compta amb tres plantes de 780 m^2, en dues de les quals es distribueixen els dipòsits documentals amb capacitat per a 8.500 metres lineals de documentació, ampliable a 2.500 metres lineals més. També disposa d'un dipòsit específic d'arxiu per a fotografies, audiovisuals i documentació electrònica, amb control permanent de temperatura i humitat. Totes aquestes dependències tenen els sistemes de prevenció i de seguretat preceptius per garantir la preservació d'un patrimoni documental instal·lat en prestatgeries mòbils. A la segona planta de l'Arxiu, a més a més dels espais de treball intern, s'ubiquen els serveis oberts a l'usuari, que es distribueixen en un espai expositiu, sala de consulta, biblioteca hemeroteca i sala d'actes.

L'Arxiu, adscrit al Servei d'Arxiu i Documentació Municipal de l'Ajuntament de Tarragona, constava inicialment de tres seccions: Arxiu Històric de la Ciutat de Tarragona (AHCT), Arxiu Administratiu i Gestió Documental (AAGD) i Centre d'Imatges de Tarragona (CIT). L'any 2013, es va integrar a aquesta estructura la Biblioteca Hemeroteca Municipal de Tarragona (BHMT).[6]

Evolució dels últims 10 anys de l'Arxiu (2012-2022)

Increment del patrimoni documental

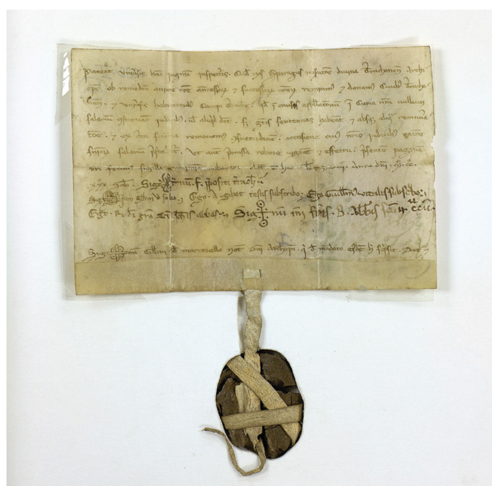
Una de les primeres actuacions més significatives va ser la recuperació de la documentació històrica del fons municipal que des dels anys de la Guerra Civil (1936-1939) es conservava a l'Arxiu Històric Provincial de Tarragona de la Generalitat de Catalunya. La disposició d'unes noves instal·lacions municipals adequades com les de l'Arxiu va facilitar les gestions.[7]

El mes d'agost de l'any 1936, en plena convulsió revolucionària i a l'inici de la Guerra Civil, conscients de la importància del patrimoni documental com a fonament de la història, un dels pilars bàsics de la identitat col·lectiva d'un país i d'una ciutat, un grup de ciutadans liderats pel pintor Ignasi

6 Vegeu l'article de Virgili Bertran, M. Elena. «Conservant, compartint i difonent històries. Experiències des de la Biblioteca Hemeroteca Municipal de Tarragona», p. 4-15. *Kesse* núm. 51 (Tarragona, 2019).

7 Vegeu Piqué Padró, Jordi. «El retorn de la documentació del fons municipal de Tarragona», *Fet a Tarragona*, número 4 (Tarragona, març de 2014).

Mallol Casanoves i l'escultor Joan Rebull Torroja, professors del Taller Escola d'Art de Tarragona, van adoptar una sèrie de mesures per protegir-lo. Una d'aquestes accions fou la de traslladar el fons documental municipal comprès entre els segles XIII-XVIII des de les golfes de l'edifici consistorial al Palau de l'Arquebisbe, lloc considerat com a més apropiat per a la seva salvaguarda. La tardor de l'any 1938, el cap del Servei d'Arxius de la Generalitat de Catalunya, Agustí Duran i Sanpere, va assumir la custòdia del fons i va nomenar la primera directora de l'Arxiu Històric de Tarragona, Victòria Serres Serra. Acabat el conflicte bèl·lic i des de l'any 1944, el fons municipal restà custodiat en les diferents dependències de l'Arxiu Històric Provincial de Tarragona, primer al carrer de Fortuny i després a la Rambla Vella, la seva seu actual.

Les noves dependències de l'Arxiu justificaven i garantien el retorn a l'Ajuntament de Tarragona de la documentació municipal dels segles XIII-XVIII, d'un valor incalculable. En aquest sentit, el 15 de febrer del 2014 la documentació retornada va ser la següent:

- Col·lecció de pergamins municipals (1214-1733): 655 unitats
- Sèrie d'actes municipals (1358-1799): 286 volums enquadernats en pergamí
- Sèrie d'economia i hisenda (1377-1850): 247 unitats, entre quaderns i volums enquadernats en pergamí (inclosos els de la Taula de Canvi, amb enquadernació en pell)

- Sèries de miquelets i milícies urbanes (1795-1818): 18 volums enquadernats en pergamí
- Sèrie de la Junta Municipal del Cens Electoral (1907-1936): 3 lligalls
- Documents solts en paper (1321-1879): 47 unitats d'instal·lació

Més enllà d'aquesta important actuació que va permetre completar en tota la seva integritat el fons municipal de Tarragona, en aquests últims 10 anys la política d'ingressos de fons externs ha comptat amb un increment notable; s'ha passat de 20 a 54 fons. La qual cosa demostra la sensibilitat i la confiança de totes aquelles persones titulars de diferents fons documentals que han decidit dipositar-los a l'Arxiu.

Cal esmentar els ingressos procedents de diferents entitats i associacions tarragonines: Centre Excursionista de Tarragona (1928-2006), Colla de Castellers Xiquets de Tarragona (1970-2006), Colla Jove Xiquets de Tarragona (1980-2012), Col·legi Oficial de Decoradors i Dissenyadors d'Interiors (1979-2005), Comitè de Solidaritat Óscar Romero (1990-2008), Comunitat de Regants de Tarragona (1845-1966), Confraria de Forners de Tarragona (1532-1765), Coordinadora Tarragona Patrimoni per la Pau (1993-2018), El Negrito i la Negrita (1979-2018), Germandat del Gremi de Boters de Tarragona (1817-1891), Grup Escènic Atenea (1961-2011), Grup Municipal ICV-LP (1993-2002), Jocs Mediterranis Tarragona 2018 (2011-2018), Joventuts Musicals de Tarragona (1962-2012), Òmnium Cultural del Tarragonès (1971-2018), Rotary Club de Tarragona (1979-2015), Sindicat d'Iniciativa i Turisme de Tarragona (1910-2010) i Unió Democràtica de Catalunya (1977-2016).

De la seva banda, l'apartat de fons personals també s'ha incrementat amb els següents: Fons Josep Anton Baixeras Sastre (1950-2008), Fons Josep M. Boronat Recasens (1920-1960), Fons Núria Delclòs Teixidó (1945-2008), Fons Joan Gols Soler (1894-1947), Fons Lluís Mezquida Gené (1934-2004), Fons Màrius Serra Flores (1970-2010) i Fons Ernest Vallhonrat Llurba (1950-2010).

El Centre d'Imatges de Tarragona ha registrat un augment més que considerable amb els fons dels professionals Foto Chinchilla (1917-2004), Foto Ferré (1960-2000), Foto Fer-Vi (1965-2015), Foto Fernando López (1977-2012) i Fons Sònia Rimbau Anguela (1986-2007). A més a més de les fotografies, prop de 2 milions, el Centre d'Imatges de Tarragona compta amb la secció d'audiovisuals, quees compon de pel·lícules d'autors professionals o ama-

teurs des de l'any 1956 fins als anys noranta.[8] També comprèn els enregistraments de les emissions de la Televisió Municipal de Tarragona (1985-1986),[9] així com les entrevistes realitzades a diverses persones significatives que expliquen la seva visió de la història de les festes de Tarragona. Pel que fa als documents sonors, es disposa dels testimonis de diferents persones sobre els períodes històrics de la Guerra Civil, el franquisme i la transició democràtica.[10]

Actualment, les diferents seccions de l'Arxiu custodien 11.500 metres lineals de documentació, que comprèn un període que va des del segle XIII fins al segle XXI, prop de 16.592 llibres relacionats amb la història de la ciutat, més de 450 títols de publicacions periòdiques des del 1808 fins a l'actualitat, 5.500 plànols, així com una col·lecció de 4.650 cartells i programes de mà des de finals del segle XIX, a més a més de fotografies, documents audiovisuals i enregistraments sonors.

Projecció cultural de l'Arxiu

El nou centre de l'Arxiu, amb un espai expositiu, ha possibilitat la producció de diferents mostres documentals i exposicions:

- «L'Arxiu: un nou equipament cultural» (2012)
- «Tarragona sota les bombes» (2013)
- «La fàbrica de Tabacs de Tarragona: la Tabacalera» (2013)
- «Ramon Segú Chinchilla: els anys setanta a Tarragona» (2014)
- «Federico García Lorca i Tarragona» (1935-1936)
- «Platges de Tarragona: 50 anys després» (2015)
- «El barraquisme a Tarragona, fa 50 anys» (2016)[11]
- «Revolució i Guerra Civil a Tarragona en imatges d'Hermenegild

---

8 Vegeu Piqué Padró, Jordi. «Història d'una pel·lícula: Tarragona. Balcón del Mediterráneo (1955-1959)», *Kesse*, número 46 (Tarragona, maig 2012).

9 Vegeu Gas Sancho, Blanca. «Les festes de santa Tecla de 1985 i 1986: la Televisió Municipal de Tarragona», *Kesse*, número 47 (Tarragona, maig 2013).

10 Vegeu Gas Sancho, Blanca «Preservació i difusió del patrimoni fotogràfic del Centre d'Imatges de Tarragona / L'Arxiu», p. 43-55. *Kesse* núm. 51 (Tarragona, 2019) i PIQUÉ PADRÓ, Jordi. «La difusió del patrimoni fotogràfic a Tarragona», *Fet a Tarragona*, número 36 (Tarragona, juliol de 2019).

11 Vegeu Piqué Padró, Jordi: «El barraquisme a Tarragona, fa cinquanta anys», p. 13-15. *Butlletí 137* (Associació d'Arxivers Gestors de Documents de Catalunya, juny 2016).

- Vallvé» (2016)
- «Centre Excursionista Tarragona. Més de 100 anys d'excursionisme organitzat» (2017)
- «Treball i lleure a Tarragona, ara fa cent anys» (2018)
- «Josep M. Pujol de Barberà. L'arquitecte i l'espai (1897-1949)» (2018)
- «Walter Reuter: la llum en la nit fosca» (2019)
- «Tarragona refotografiada. Un espai, dues realitats» (2020)
- «Tarragona republicana (1931-1936)» (2021)
- «50 anys d'Òmnium Cultural del Tarragonès» (2022)
- «*Thorpenes* i *Stanwell*. L'atac als mercants anglesos al port de Tarragona de l'any 1938 durant la Guerra Civil» (2023)

Un total de 16 exposicions de producció pròpia que, més enllà de les dependències de l'Arxiu, s'han pogut visitar a l'Espai Turisme, al Centre d'Art de Tarragona, al Tinglado 2 del Moll de la Costa, a l'Escola d'Art i Disseny de la Diputació de Tarragona i a diversos centres cívics repartits per la ciutat, així com en poblacions properes (el Morell, Salou o Torredembarra). Generalment, cada exposició ha comptat amb una publicació, un documental, un tríptic descriptiu i una postal. El registre total d'assistència a aquestes exposicions és superior a les 32.000 persones.

En l'àmbit de les publicacions, la col·lecció Quaderns de l'Arxiu, en coedició amb Silva Editorial, es va recuperar l'any 2017 com a catàleg ampliat de les exposicions corresponents amb *Revolució i Guerra Civil a Tarragona, en imatges d'Hermenegild Vallvé*, *Treball i lleure a Tarragona, ara fa cent anys* i *Josep M. Pujol de Barberà (1897-1949): l'arquitecte i l'espai*.

L'any 2017[12] el conveni signat entre l'Ajuntament de Tarragona i la Universitat Rovira i Virgili, va permetre que les publicacions editades en paper pel Servei d'Arxiu i Documentació Municipal, com la col·lecció Quaderns de l'Arxiu, entre d'altres, fossin editades i comercialitzades en format electrònic per Publicacions URV. A més a més, Publicacions URV inclou les obres coeditades en els canals de difusió i promoció habituals en les publicacions universitàries i promou l'aparició de ressenyes de cada volum en la Xarxa Vives d'Universitats i en els butlletins de la Unió d'Editorials Universitàries Espanyoles.

---

12 Conveni signat el 24 de novembre de 2017 entre l'Ajuntament de Tarragona i la Universitat Rovira i Virgili.

D'altra banda, la vinculació entre l'Arxiu i el Cercle d'Estudis Històrics i Socials Guillem Oliver del Camp de Tarragona[13] permet que els llibres i les revistes que anualment edita l'entitat des de l'any 1989, esdevinguin un dels canals idonis per difondre tant estudis de recerca amb fons documentals de l'Arxiu[14] com articles que divulguen el treball de les diferents seccions del Servei d'Arxiu i Documentació Municipal.

L'any 2019 es va iniciar la col·laboració amb l'Editorial Efados, especialment per a la difusió de les fotografies del Centre d'Imatges de Tarragona, amb els llibres *Tarragona desapareguda, Tarragona. La Segona República* i, properament, *Tarragona. Revolució i Guerra Civil*.

No es pot cloure l'apartat de les publicacions sense fer esment que la revista bimensual *Fet a Tarragona*, des del número 1 de l'any 2013 i fins a l'actualitat, ha reservat una pàgina a la secció «El Racó de l'Arxiu», en la qual es publica un text i una imatge sobre algun fet destacat relacionat amb la història de la ciutat o amb les activitats de l'Arxiu.

Un espai obert a la ciutadania, físicament i virtualment

La sala de consulta de l'Arxiu ha registrat un augment considerable dels usuaris presencials. Si l'any 2011 es podien comptar uns 340 usuaris, l'any 2022 se'n van registrar 1.731, és a dir, un augment de més del 400%. Val a dir que a més a més del creixement del sector dels investigadors habituals d'arxiu i biblioteca hemeroteca, cal afegir un augment considerable dels ciutadans que consulten documentació administrativa, especialment de les sèries de llicències d'obres i activitats classificades del fons municipal. En el mateix sentit cal esmentar que cada any s'atenen prop d'un miler de sol·licituds des del Centre d'Imatges de Tarragona.

Les dependències inaugurades ara fa 10 anys també han facilitat poder obrir l'Arxiu amb visites guiades per conèixer-ne les instal·lacions, les funcions del centre i la documentació que es conserva i gestiona. En aquesta línia, des de l'any 2013 s'han organitzat més de 300 visites guiades amb prop de 6.000 assistències, generalment provinents de centres docents de la ciutat (instituts, Escola d'Art i Universitat Rovira i Virgili). Les visites guiades poden consistir en una explicació general de l'Arxiu o, si escau, són més es-

13 Conveni signat el 8 d'octubre de 2009 entre l'Ajuntament de Tarragona i el Cercle d'Estudis Històrics i Socials Guillem Oliver.

14 Publicacions com, per exemple, *El Club de Joves (1965-1976)*, *La Llibreria de la Rambla (1968-1980)*, *Història del Sindicat d'Iniciativa i Turisme (1910-2010)*, *De la llengua a país. 50 anys d'Òmnium Cultural del Tarragonès* o *Màrius, creativitat sense barreres*.

pecífiques sobre un àmbit determinat, com les realitzades per als alumnes de fotografia, disseny o publicitat.

D'altra banda, els espais comuns de l'Arxiu, durant aquests 10 anys han acollit diferents presentacions de publicacions, taules rodones, conferències, cursos o jornades, amb 6.300 assistències.

Al segle XXI, òbviament, l'obertura de l'Arxiu ja no es pot reduir a l'espai i a la presència física dels usuaris. L'any 2013 es comença a participar activament en les xarxes socials de l'Ajuntament de Tarragona. Primer, des de *La finestra de l'Arxiu*, una secció setmanal que cada dilluns ha compartit una imatge i un text descriptiu, amb un total de més de 500 comentaris que el darrer any van registrar un abast de 308.465 a Facebook i 562.106 a Instagram. Després, amb les seccions que desenvolupa la Biblioteca Hemeroteca: #ComHanVistTGN (quinzenal), #Tarragonavintage (setmanal) i #Vasernotícia (mensual).

El 2022 es va presentar el nou web de l'Arxiu, que compta amb més de 30.000 usuaris i 285.000 visites i que, entre d'altres continguts, permet l'accés directe a més de 150.000 documents digitalitzats: llibres d'acords municipals (1800-1900), fons de la Junta del Corregiment de Tarragona (1808-1820), Registre Civil Municipal (1835-1870), Estudi General de Tarragona (1572-1624), arxiu de plànols i premsa digitalitzada (segles XIX-XX).

Evolució volum de treball dels servei d'arxiu i documentació municipal amb algunes dades de referència (2011-2022)

	ANY 2011	**ANY 2022**
Metres lineals de documentació	8.000 m. l.	11.500 m. l.
Fons documentals	20 fons	54 fons
Documentació digitalitzada	200.000 documents	1.000.000 documents
Fons fotogràfic	750.000 imatges	2.000.000 imatges
Assistències sala consulta	340 assistents	1.731 assistents
Usuaris web	7.000 usuaris	30.000 usuaris
Visites web	21.005 visites	284.000 visites

Memòria democràtica a Tarragona

Les actuacions de memòria democràtica de Tarragona, coordinades i amb intervenció directa de l'Arxiu, s'han desenvolupat al voltant de tres àmbits: la recuperació d'espais de memòria, la programació conjunta d'actes de difusió i la ruta pedagògica «Els llocs de la Memòria de la Guerra Civil i la repressió franquista a Tarragona».[15]

Cal assenyalar que l'any 2019, per primera vegada, la memòria democràtica va esdevenir una funció més a desenvolupar en el cartipàs municipal i com a tal assignada a una conselleria determinada, amb dotació pressupostària pròpia. Un any més tard, l'Ajuntament de Tarragona va decidir fomentar el coneixement de la nostra història més recent, especialment des de la Segona República a la transició democràtica, i la història més propera en l'espai, la ciutat de Tarragona, per relacionar i vincular aquest coneixement històric a la problemàtica política i social del moment actual; de manera que va esdevenir un element important de cohesió ciutadana i de qualitat democràtica. En definitiva, es tractava de crear identitat, connectar passat amb present i projectar futur. En aquest sentit, es va crear la Comissió de

15 Piqué Padró, Jordi. «Nou anys de recuperació de la memòria històrica a Tarragona (2009-2017)», a: *La Guerra Civil al territori. Lleida, Tarragona i Girona, Barcelona*, Generalitat de Catalunya, Col·lecció «Referents», número 9, 2017.

Programes de Memòria Democràtica,[16] el director tècnic de la qual és el cap del Servei d'Arxiu i Documentació Municipal.[17]

Pel que fa a la recuperació d'espais, entre els anys 2009 i 2022, és a dir en els darrers 13 anys, l'Arxiu i el Museu d'Història de Tarragona, amb la col·laboració i el suport econòmic del Memorial Democràtic de la Generalitat de Catalunya, han recuperat diferents espais que conformen els llocs de la memòria històrica de Tarragona: el refugi antiaeri públic situat al Palau Municipal (2009), la presó de Pilat a la Torre del Pretori de la plaça del Rei (2010), la dignificació de la fossa comuna del Cementiri de Tarragona (2010), el refugi antiaeri particular de Casa Canals (2011), el monument a les víctimes de la repressió franquista al turó de l'Oliva (2011), la pintada revolucionària de l'Antiga Audiència (2016), el recordatori d'homenatge a Juan Gabriel Rodrigo Knafo (2016), la restauració del monument als deportats als camps d'extermini nazi del Camp de Mart (2022) i les fosses comunes petites del Cementiri de Tarragona (2022). Per a l'any 2023 hi ha prevista la col·locació de 24 llambordes del projecte Stolpersteine davant de les cases on van viure 24 dels 55 tarragonins deportats als camps d'extermini nazis (1940-1945), dels quals 34 foren assassinats.

D'altra banda, s'ha dignificat la retolació de l'avinguda Carme Casas i Leandre Sahún, s'ha arranjat la base malmesa del monument de l'Oliva i s'ha dut a terme la retirada de les 115 plaques del Ministerio de la Vivienda, els darrers símbols franquistes a la ciutat. En el mateix sentit, s'ha proposat i s'ha aprovat en la Comissió del Nomenclàtor denominar «Deportats tarragonins» a una plaça de Sant Pere i Sant Pau i la substitució del nom del carrer cardenal Arce Ochotorena pel de Montserrat Bertran, directora de la Normal de Mestres de l'any 1936.

Continuant amb l'actuació sobre espais físics de memòria democràtica, paral·lelament a la presentació del mapa viu *Defenses del litoral de Tarragona*.

---

16 Les funcions de la Comissió de Programes de Memòria són:

1. Assessorar, coordinar i programar les tasques dutes a terme pels diferents departaments de l'Ajuntament de Tarragona que poden confluir en activitats de recuperació de memòria històrica.

2. Promoure la xarxa de relació amb les diferents institucions, entitats i associacions que han participat o participaran en les diferents edicions de programacions conjuntes de difusió.

17 Decret de creació del la Comissió de Programes de Memòria del dia 20 d'octubre de 2020.

Fortificacions i nius de metralladora de la Guerra Civil (1936-1939)[18] s'ha iniciat l'expedient de declaració de bé d'interès cultural local (BCIL) a les defenses del litoral de Tarragona.

En relació amb la programació conjunta de memòria democràtica de Tarragona, a partir de l'any 2013, amb periodicitat anual i fins a l'actualitat, s'han convocat 10 programacions conjuntes d'actes de difusió en tot tipus de format: exposicions, visites guiades, conferències, publicacions, projeccions, documentals, teatre, música, tallers, jornades i recreacions històriques, actes de sensibilització als alumnes dels instituts... Tot plegat per divulgar el passat recent que comprèn des de la proclamació de la Segona República l'any 1931 fins a la transició democràtica l'any 1982. Sempre amb el mateix objectiu: aprofitar la recuperació d'una efemèride del passat com un instrument útil i convenient si té com a objectiu difondre la nostra història i serveix, com és el cas, per rebutjar la irracionalitat i la crueltat de les guerres, així com per reivindicar en el present i en el futur la convivència democràtica i pacífica entre els homes i les dones.

18 Realitzat per l'Arxiu Històric de la Ciutat de Tarragona a partir del treball del Grup de Recerca i Investigació d'Espais de la Guerra Civil (GRIEGC).

Els principals participants d'aquest programa anual són, entre d'altres, l'Arxiu Històric de la Ciutat de Tarragona, l'Arxiu del Port de Tarragona, la Biblioteca Pública de Tarragona, el Memorial Democràtic de la Generalitat de Catalunya, els grups de recerca ISOCAC i CECOS del Departament d'Història de la Universitat Rovira i Virgili, així com diferents associacions i entitats com Òmnium Cultural del Tarragonès, el Cercle d'Estudis Històrics i Socials Guillem Oliver, el Col·lectiu TeclaSmit o el Fòrum de Tarragona per la Memòria, amb la coordinació de la Comissió de Programes de Memòria Democràtica de l'Ajuntament de Tarragona.

El balanç final d'aquestes 10 programacions conjuntes de memòria democràtica dutes a terme entre els anys 2013 i 2022 registren el resultat global de més de 175 actes i prop de 35.000 assistències.

L'any 2023 el programa, sota el lema de «Bombes sobre Tarragona, ara fa 85 anys», inclou un total de 35 actes: 6 projeccions, 5 presentacions de publicacions, 5 actes d'homenatge, 5 conferències, 3 exposicions, 3 visites guiades, 3 obres de teatre i lectura dramatitzada, 2 actuacions musicals, 1 taula rodona i la inauguració d'un mural artístic.

En aquest apartat de recuperació de la memòria democràtica de Tarragona cal destacar també la producció pròpia o la participació activa en la realització de diferents audiovisuals, generalment amb la col·laboració de la televisió local TAC12 i la productora S. Morris Produccions. Entre d'altres, cal assenyalar:

- *La primavera republicana*
- *Tarragona. La Segona República*
- *Tarragona sota les bombes*
- *Quan la mort venia del cel*

- *Epíleg. 15 de gener de 1939*[19]
- *La visita del comte Ciano*
- *Quan la torre del Pretori era la presó de Pilat*
- *Tabacalera (1923-2013)*
- *El problema del barraquisme a Tarragona*
- *Joves de la guerra*
- *50 anys d'Òmnium Cultural del Tarragonès*
- *Bombes sobre Tarragona. L'atac als mercants anglesos (1938)*
- *Homenatge als deportats tarragonins l'any 2022*

Altrament, l'any 2021 es va iniciar una col·laboració amb Tarragona Ràdio per produir el programa *Fils de Memòria*, en format pòdcast, que actualment ja compta amb 6 capítols:

- «11 de setembre de 1977»
- «50 anys d'Òmnium Cultural del Tarragonès (1971-2021)»
- «Federico García Lorca a Tarragona»
- «Les dones treballadores, les nostres pioneres»[20]
- «Deportats tarragonins als camps nazis»
- «Barraquisme a Tarragona, fa 60 anys»
- «El port de Tarragona. Segona República i franquisme»

Esment especial requereix la recuperació i l'arranjament de dues cançons del deportat tarragoní Ricard Garriga que va compondre durant el seu internament al camp de Mauthausen, interpretades en directe i enregistrades pel grup aMt Combo, de l'Associació de Músics de Tarragona.

Ruta pedagògica «Els llocs de la memòria de la Guerra Civil i la repressió franquista a Tarragona»

A més a més de les visites guiades obertes a tota la ciutadania promogudes des de l'Arxiu Històric de la Ciutat de Tarragona i des de la Biblioteca Hemeroteca Municipal,[21] més específiques i concretes, l'any 2016 es va iniciar la

---

19 Guardonat amb el premi Mañé i Flaquer de periodisme de l'any 2019.

20 Accèssit del Premi de Periodisme Feminista María Luz Morales de l'any 2022, convocat per l'Observatori Cultural de Gènere i l'Ajuntament de Santa Coloma de Gramenet.

21 Les visites són: «Espais de la Guerra Civil i la repressió franquista», «Petjades republicanes. Les petjades republicanes. Ruta pels espais de la Segona República», «Passeig Arqueològic,

proposta de ruta pedagògica «Els llocs de la memòria de la Guerra Civil i la repressió franquista a Tarragona».[22] Una iniciativa organitzada pel Centre de Recursos Pedagògics del Departament d'Ensenyament de la Generalitat de Catalunya i l'Arxiu Històric de la Ciutat de Tarragona de l'Ajuntament de Tarragona.

L'objectiu d'aquesta proposta didàctica és afavorir el coneixement dels alumnes de 4t d'ESO i de 2n de batxillerat del període de la Guerra Civil i la repressió franquista posterior. En aquest sentit, els continguts impartits a l'aula per part del professorat, més centrats en Espanya i Catalunya, es veuen reforçats amb aquesta ruta pedagògica que cerca la proximitat directa que té per a l'alumne. Una proximitat en el temps, de tot plegat en fa 80 anys, encara queden testimonis vius i els seus besavis o avis ho van viure d'una manera o d'una altra. I, també, una proximitat en l'espai, és a dir Tarragona, la ciutat per la qual es mouen habitualment els joves, plena d'edificis i llocs impregnats d'aquesta història que ressegueix la ruta. És aquesta proximitat la que pot permetre que la visita tingui diferents moments emotius i, per tant, pugui esdevenir una experiència perdurable per a l'alumne. En definitiva, la ruta pedagògica no té com a objectiu substituir les explicacions del professor, imprescindibles, sinó que cerca complementar-les.

Prèviament a la realització de la ruta per part dels alumnes i per reforçar els continguts impartits pels professors, els centres reben una «maleta didàctica» per utilitzar a l'aula que conté còpies de documents, plànols, fotografies i premsa relativa al període històric, així com llibres per ampliar la matèria.

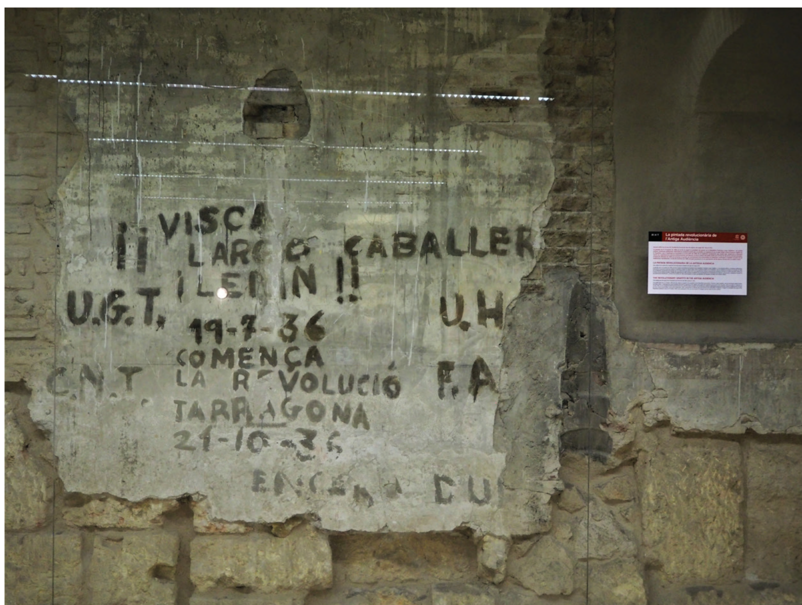
Els professors també disposen d'un lloc web[23] en el qual s'han afegit propostes pedagògiques per treballar a l'aula, com el Banc Audiovisual de Testimonis del Memorial Democràtic de Catalunya. Darrerament, el recull

de fortificació militar a passeig civil», «Caminant sobre la mina de l'arquebisbe», «De vitralls i mosaics. L'obra de Santiago Padrós a Tarragona», «Les estàtues parlen», «Tarragona, de la postguerra al *desarrollismo*» i «Passejades amb història: vestigis de la Guerra Civil a Tarragona».

22 Vegeu Piqué Padró, Jordi i Ferré Sarabia, Esther. «Els Llocs de la Memòria de la Guerra Civil i la repressió franquista a Tarragona», *Memòria antifranquista del Baix Llobregat. La repressió franquista a Catalunya*, número 19, edició extraordinària (Cornellà de Llobregat, juny 2019) i Piqué Padró, Jordi i Ferré Sarabia, Esther. «Ruta pedagògica: els llocs de la Memòria de la Guerra Civil i la repressió franquista a Tarragona», *Emprius*, número 2, Centre d'Estudis Vila-secans Maria Elena Maseras (Vila-seca, setembre 2020).

23 <http://serveiseducatius.xtec.cat/tarragones/llocs-memoria/>

de treballs incorpora audiovisuals d'entrevistes o refotografies realitzades pels alumnes després d'haver assistit a la visita. La ruta pedagògica dura aproximadament unes 5 hores, entre les 9 i les 14 h, i s'ofereix gratuïtament als centres docents.

El recorregut s'inicia amb una introducció a la Guerra Civil a Tarragona i la visualització de l'audiovisual *Tarragona sota les bombes*. Continua amb la visita al refugi antiaeri del Palau Municipal, on s'explica què van significar els bombardejos sobre la ciutat. Segueix a l'edifici de l'Antiga Audiència, on es conserva la pintada revolucionària, es projecta l'audiovisual *Quan la torre del Pretori era la presó de Pilat* i s'exposa en què consistien els judicis sumaríssim de la repressió franquista. Posteriorment, a la torre del Pretori, es parla de les condicions de vida a la presó i es llegeixen les cartes de comiat dels condemnats a mort. Finalment, la visita acaba a la sala d'actes de l'Arxiu, on es projecta l'audiovisual *Què és l'Arxiu?*, es destaca el valor de les fonts primàries i es passa l'enquesta «I tu, què t'emportaries?» per reflexionar sobre l'exili.

Entre els anys 2016-2020 s'han realitzat un total de 66 rutes, sol·licitades per 22 centres docents, amb assistència de 2.160 alumnes, acompanyats per 130 professors. Durant els cinc anys en què s'ha desenvolupat aquesta activitat, s'han anat introduint canvis i modificacions que possibiliten una adaptació permanent i una millora del plantejament inicial.

Malauradament, s'ha començat molt tard, més de trenta anys després del restabliment de la democràcia. Per aquest motiu, ara, desenterrar la memòria és una tasca més feixuga. Una tasca que no ha de dependre exclusivament de les principals institucions que la vertebren, com el Memorial Democràtic. Ampliar el ventall dels promotors de la recuperació de la Memòria Democràtica possibilita expandir la base social dels receptors del missatge, la ciutadania i, especialment, dels més joves. Aquest objectiu ja no es pot aconseguir si no és amb una programació oberta, persistent i constant.

Valoració final i reptes de futur

L'Arxiu, com a nou equipament cultural de la ciutat creat l'any 2012, va néixer amb la voluntat d'esdevenir un centre amb projecció cultural per gestionar el patrimoni documental de la ciutat i aprofitar tot el valor que presenta. Un espai arrelat a la ciutat pels diferents fons externs que custodia i des del qual s'articula l'acció de recuperació de la memòria democràtica de l'Ajuntament de Tarragona, vertebrant, en aquest objectiu comú, una xarxa imprescindible de complicitats i sinergies amb d'altres institucions, centres, associacions i mitjans de comunicació de la ciutat.

D'altra banda, internament, també buscava la consolidació del sistema de gestió documental i de la implantació de l'administració electrònica de l'Ajuntament de Tarragona, així com el desenvolupament del projecte d'arxiu electrònic definitiu.

Tot plegat han estat 10 anys d'una feina engrescadora i il·lusionant, darrere la qual hi ha l'equip humà de l'Arxiu que ha participat i col·laborat activament, d'una manera o d'una altra, en el desenvolupament de totes aquestes activitats. Òbviament, sense aquest treball conjunt de les diferents seccions de l'Arxiu, no hauria estat possible.

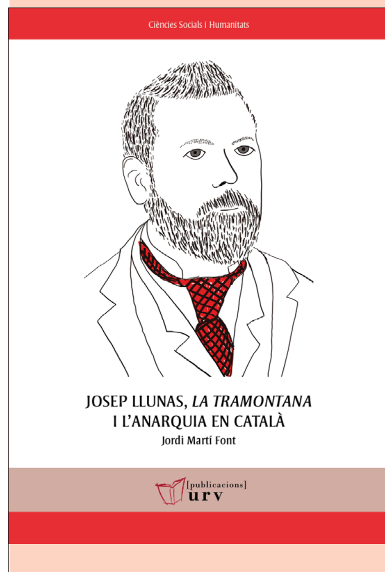
Tanmateix, resta molt per fer. En primer lloc, disposar d'un dispositiu d'aplicacions multimèdia (DAM) per millorar la gestió del Centre d'Imatges de Tarragona i facilitar l'accessibilitat i la recerca de la documentació digitalitzada (més d'1.200.000 documents) al web de l'Arxiu. En segon terme, consolidar i augmentar els recursos humans i econòmics per assegurar que la tendència d'aquests últims deu anys pugui continuar creixent, adaptant-se a les noves necessitats, canvis i objectius que es plantegin.

En tot cas, la insuficiència de pressupost o del personal necessari —dissortadament una característica inherent a qualsevol centre cultural depenent d'una administració pública— pot justificar algunes debilitats i amenaces, més o menys importants, però no pot ser una excusa per no retornar a la ciutadania una part del que sostenen amb els seus impostos, tant en la funció administrativa com en la funció cultural de l'Arxiu. En aquest sentit, l'optimització dels recursos disponibles i les complicitats amb altres centres i entitats esdevé gairebé indefugible.

Tot plegat, una trajectòria iniciada de bell nou l'any 2004, que va prosseguir i es va consolidar amb l'embranzida de les noves instal·lacions de l'any 2012 i, com no pot ser d'una altra manera, en el futur, l'Arxiu continuarà desenvolupant les seves funcions.

JORDI PIQUÉ PADRÓ
Cap del Servei d'Arxiu i Documentació Municipal
Director tècnic de la Comissió de Programes de Memòria Democràtica

RESSENYA

Jordi Martí Font

JOSEP LLUNAS,
LA TRAMONTANA
I L'ANARQUIA EN CATALÀ

Publicacions URV, Tarragona, 2022, 290 p.

Josep Llunas, La Tramontana i l'anarquia en català és el darrer llibre de Jordi Martí Font publicat el-2022 a la col·lecció Ciències Socials i Humanitats de Publicacions de la Universitat Rovira i Virgili de Tarragona.

Fruit de la seva tesi doctoral, Jordi Martí ens apropa a la biografia de l'anarquista Josep Llunas i Pujals (Reus, 1852 – Barcelona, 1905), un dels personatges més importants del panorama àcrata de la segona meitat del segle XIX i, alhora, un dels actors més oblidats per part de la historiografia especialitzada. Cal dir que l'autor, a banda de la-tesi titulada *Josep llunas, la literatura obrerista i la construcció de l'anarquia en català al segle XIX*, fa temps que aporta dades d'aquest personatge amb obres com: *La poesia obrerista de Josep Llunas* (2015); *La revolució i amoria* (2017) i *Josep Llunas i Pujals: obra teòrica completa* (2020) o amb propostes documentals com *Rere el vent de l'anarquisme* (2021).

Més concretament, el llibre, escrit amb un català curós i precís i en un total de 287 pàgines, es divideix en dues parts ben diferenciades. La primera ens apropa les diferents dimensions de la seva biografia i la segona ens presenta la gènesi i vida de *La Tramontana*.

Defensor de les idees de Bakunin i les seves propostes anarcocol·lectivistes i internacionalistes, Llunas va esdevenir, com va considerar l'historiador Pere Gabriel, un dels pocs teòrics hispànics que la seva obra pot comparar-se amb els teòrics més importants de l'anarquisme europeu. Llunas, com bon representant del període, va ser una persona polièdrica que la trobem de jove l'Ateneu Català de la Classe Obrera, participant en tipus de congressos com el Primer Certamen Socialista de Reus, lluitant a la tercera Guerra Carlina, treballant a la Tipografia *La Academia* o empresonat a conseqüència del Procés de Montjuïc. A més a més, Jordi Martí ens presenta el personatge més desconegut: el Llunas periodista, el tipògraf, el cantant d'òpera, el militant, el poeta o l'esportista.

El llibre, en tot cas, no només ens apropa a la seva vida, sinó també ens reconstrueix amb precisió la seva obra més destacada: *La Tramontana*, una publicació que va treure 717 números i que cada setmana va vendre més de 4.000 exemplars. Publicada exclusivament en català, entre les seves signatures van aparèixer els noms d'autors i d'autores com Teresa Mañé, Emili Guanyavents, Eudald Canibell, Anselmo Lorenzo o, entre molts altres, Cels Gomis.

Tot plegat, aquesta obra s'ha convertit ja en una lectura obligada si es vol conèixer com va esdevenir la construcció de l'anarquisme català. Un llibre que se situa al costat de les propostes de Manuel Vicente, Dolors Marín o d'acadèmics de renom com són Josep Termes, Pere Gabriel o, entre moltes altres, Teresa Abelló. Esperem que a partir d'ara noms com els de Josep Llunas es posicionin a l'alçada d'aquells anarquistes més (re)nomenats per tothom.

GINÉS PUENTE PÉREZ
Universitat Rovira i Virgili

Llegeix la revista Kesse des d'on vulguis,

els números anteriors i altres publicacions del Cercle,

connectant-te a:

www.guillemoliver.com